

อภิธรรมมหาวิทยาลัย

ABHIDHAMMA UNIVERSITY

WATRAKHANG DHONBURI THAILAND

ปรมัตถโชติกะ

ปริเฉทที่ ๑, ๒, ๖

จิต เจตสิก รูป นิพพาน

หลักสูตรชั้น จูพอภิธรรมมิก ตรี

สำหรับนักศึกษาและประชาชนทั่วไป

ของ

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๔ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ราคาเล่มละ ๑๘๐ บาท

วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๕๓

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ผู้ได้รับปริญญบัตรเป็นนอภิกรรมบัณฑิตรุ่นแรก ๔ รูปที่ได้ถ่ายรูป
ร่วมกับพระมหาเถระ ๓ รูป เมื่อ ๑๐ มกราคม ๒๕๐๘

(แถวหน้า) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช ฉาโนทยมหาเถระ
พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

(แถวหลัง) พระศรีคัมภีรญาณ พระอธิการประสาท สุปณฺฑิโต
พระอาจารย์หวล มงคลโต พระครูธรรมบาล อคฺคจิตฺโต

รองสมเด็จพระสังฆราชพม่า เสด็จเยี่ยมอธิธรรมมหาวิทยาลัย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๓๐ มกราคม ๒๕๐๒

คำปรารภเบื้องต้น

ชานิตพุพ ปรานาคิ

เทสิตพุพ ปี อาสย

เทสโก เยน ฉาณน

เทเสตุ ตสุส เตชสา

สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงพระสัทธรรม ย่อมทรงรู้ทั่วถึงญะยธรรม อันพระพุทธรองค์พึงทรงแสดงได้หลายนัย ตลอดทั้งรู้อัธยาศัยของเหล่า เวไนยสัตว์ ด้วยสัพพัญญุตญาณอันใด ขออำนาจทั้ง ๓ แห่งพระสัพพัญญุตญาณอันนั้น จงช่วยบันดาลให้ข้าพระพุทธเจ้า เกิดปัญญาอันลึกซึ้งที่สามารถจะแต่งปกรณ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้โดยเรียบร้อย

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มีอำนาจ ๓ อย่าง คือ

๑. เทเสตพุพหมม ทรงรู้ธรรมที่ควรแสดงทั่วไปซึ่งได้แก่ญะยธรรม ๕ ประการ

๒. เทเสตพุพหมมปการ ทรงรู้ในการแสดงธรรมได้หลายนัย คือ ทรงสามารถแสดงได้โดยวิจิตรพิสดาร แม้ในเรื่องเดียวกัน

๓. เวเนยฺยขุมาสย ทรงรู้อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์ทั่วไปว่า ธรรมอันใดที่จะเหมาะสมและเป็นประโยชน์แก่บุคคลจำพวกใด ก็ทรงยกข้อธรรมเหล่านั้นขึ้นแสดงให้เหมาะสมแก่อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ

ด้วยเหตุที่พระสัพพัญญุตญาณมีอำนาจทั้ง ๓ ดังที่ได้กล่าวมานี้ เพราะเหตุนี้แหละเมื่อเวลาที่พระองค์ทรงแสดงธรรมเทศนาอยู่นั้น พุทธบริษัททั้งหลายที่กำลังสดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาของพระองค์อยู่ในขณะนั้น ต่างก็ได้บรรลุถึงซึ่งมรรค ผล นับเป็นจำนวนโกฏิ นับว่าพระสัพพัญญุตญาณนี้มีประโยชน์อย่างยิ่งแก่บรรดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ผู้ที่แต่งปกรณ์ก็ดี ผู้ที่แนะนำสั่งสอนปฏิบัติธรรม คือ พระสูตร พระวินัย พระอภิธรรม และปฏิบัติธรรม คือ สมถะวิปัสสนาก็ดี ผู้ที่เป็นธรรมกถึกมีหน้าที่แสดงธรรมแก่ประชุมชนทั้งหลาย เพื่อยังศรัทธาให้เกิดและระงับดับนิวรณ์ชั่วขณะก็ดี ล้วนแต่ทำกิจการงานที่

เกี่ยวกับการสร้างบารมี ทั้งเป็นสิ่งสำคัญในการที่จะรักษาพระพุทธศาสนาไว้ให้ดำรงคงที่และเจริญยิ่งขึ้นทั้งนั้น ฉะนั้น บุคคลทั้ง ๓ จำพวกนี้จำเป็นจะต้องมีปัญญา ที่ประกอบด้วยอำนาจ ๓ ประการของพระสัพพัญญุตญาณตามสมควรตามที่จะมีได้

บุคคลทั้ง ๓ จำพวกที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ จะมีปัญญาประกอบด้วยอำนาจ ๓ ประการของพระสัพพัญญุตญาณได้นั้น

๑. ผู้นี้จะต้องได้รับการศึกษาเล่าเรียนจนจบหลักสูตรมาแล้ว จึงจะมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจตามข้อที่หนึ่งได้ตามสมควร

๒. หลักสูตรที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาจนจบแล้วนั้น จะต้องเป็นการศึกษาเล่าเรียนที่ได้ฟังคำอธิบายเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย และวินิจฉัยข้อความต่าง ๆ มาจากอาจารย์ ที่มีหลักฐานและทรงคุณความรู้ดี จึงจะมีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจตามข้อที่สองได้บ้างตามสมควร

๓. เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนจนจบหลักสูตร พร้อมทั้งได้ฟังคำอธิบายที่ดีมาแล้ว จะต้องเข้าใจถึงการทำการพูดของบุคคลทั้งหลายที่เป็นไปตามสภาวะ เพราะว่าการทำ การพูดที่เกิดจากอกุศลเจตสิก และารทำการพูดที่เกิดจากโสภณเจตสิกนั้นเมื่อว่าโดยอารมณ์ วิธี ลักษณะ รัส ปัจจุบันฐาน ปทัณฐาน แล้ว มีความต่างกัน ถึงแม้ว่าจะต่างกันก็จริง แต่การทำการพูดที่เกิดจากอกุศลเจตสิกที่เป็นอย่างสุขุมนั้น คล้าย ๆ กันกับการทำการพูดที่เกิดจากโสภณเจตสิกที่เป็นฝ่ายดี ฉะนั้นบุคคลทั้ง ๓ จำพวกนี้ จะต้องเข้าใจถึงความต่างกันระหว่างการทำการพูดที่เกิดจากโลภะ และการทำการพูดที่เกิดจากศรัทธา สติ อโทสะ มุทิตา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง ระหว่างการทำการพูดที่เกิดจากโทสะ และการทำการพูดที่เกิดจากหิริโอตตปปะ กรุณา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง การทำการพูดที่เกิดจากทัญญู วิจิกิจฉา อิสสา และการทำการพูดที่เกิดจาก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ปัญญา ตามความเป็นจริงประการ หนึ่ง การทำการพูดที่เกิดจากโมหะ มานะ ถีนะ มিতทธะ และการทำการพูดที่เกิดจากอโลภะ อโทสะ ตัตตร

มัจฉัตตตา กรุณา ปัญญา ตามความเป็นจริงประการหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น จึงจะมี ปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจตามข้อที่สามได้ตามสมควร ถ้าไม่เป็นไปตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ผู้นั้นก็ไม่มีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจทั้ง ๓ ประการ คงมีแต่ ปัญญาที่เป็นธรรมดา ด้วยเหตุนี้ การคิด การแสดง การแต่งปกรณ์ต่าง ๆ ก็จะ น้อม ไปในทางอัตโนมติ ที่นอกจากพระพุทธานุสสติ และพระอรรคกถา ฎีกาเป็น ส่วนมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ได้รับการอบรมหรือผู้ที่ได้อ่านได้ฟังปกรณ์ต่าง ๆ จากท่านเหล่านี้ ถ้าเกิดความเชื่อถือในคำกล่าวนั้น ๆ แล้ว อุปมาเหมือนกับคนไข้ ที่รับประทานยาผิดไป เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เพราะว่าผู้ที่ได้รับการอบรม หรือการได้อ่านได้ฟังจากปกรณ์ต่าง ๆ นี้ มิได้ทราบถึงพุทธานุสสติ อรรคกถา โดยถ่องแท้

แต่ถ้าบุคคลทั้ง ๓ จำพวก (คันถการะ คันถวาจกะ ธรรมกถิกะ) เหล่านี้ มีปัญญาที่ประกอบด้วยอำนาจ ๓ ประการ ของพระสัพพัญญุตญาณตามสมควร ที่จะมีได้ ดังนี้แล้ว ปกรณ์ที่ผู้นั้นแต่งขึ้นก็ดี ปริยัติธรรมหรือปฏิบัติธรรมที่ผู้นั้น แนะนำสั่งสอนก็ดี ธรรมที่ผู้นั้นกำลังแสดงอยู่ก็ดี ย่อมเป็นประโยชน์แก่บุคคลที่ ได้อ่านได้เรียนได้ฟังอย่างแน่นอน เหมือนกับผู้ที่ได้บริโศกยาที่ดี ฉะนั้น

ด้วยอำนาจกุศลจิต ที่อาตมาภาพได้มาระลึกนึกถึงคุณของพระสัพพัญญุต ญาณ ฉะนั้น ขออำนาจทั้ง ๓ ประการที่มีอยู่แล้วภายในจิตสันดานของอาตมา ภาพตามสมควรนั้น จงปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่กำลังแต่งปกรณ์อยู่ เพื่อให้ปกรณ์ นี้ได้สำเร็จลุล่วงไปได้ โดยเรียบร้อย จะได้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ศึกษาเล่าเรียน ปกรณ์นี้

อนึ่ง ในปริยัติศาสนานั้น ประกอบด้วยปิฎกทั้ง ๓ คือ สุตตันตปิฎก วินัย ปิฎก อภิธรรมปิฎก ในบรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ ถ้าหากว่ามีการแปลบาลี และ คำอธิบาย เฉพาะสุตตันตปิฎก ๆ เดียวแล้ว ในประเทศนั้นก็จะมีการสอนการ เรียนเฉพาะแต่สุตตันตปิฎกเท่านั้น การสอนการเรียนในวินัยปิฎกและอภิธรรม ปิฎกก็มีขึ้นไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะบังเกิดโทษแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดย

พุทธศาสนิกชนทั้งหลายเหล่านั้นมีความสนใจแต่ในการทำมาหาเลี้ยงชีพอย่างเดียว ขาดระเบียบวินัยทางกาย วาจา และขาดความเชื่อความเลื่อมใสในพุทธศาสนา มีแต่ตัณหา มานะ ทิฐิ ดูหมิ่นเหยียดหยามวินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นพุทธภายิต นี่เป็นโทษที่เกิดจากการที่ไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในวินัยปิฎก และอภิธรรมปิฎกนั่นเอง

ถ้าคำแปลและคำอธิบายมีแต่พระสูตรตันตปิฎกและวินัยปิฎก ๒ อย่างนี้เท่านั้น ไม่มีคำแปลคำอธิบายในอภิธรรมปิฎกดังนี้แล้ว ประเทศนั้น ๆ ก็มีการสอนการศึกษาเล่าเรียนเฉพาะแต่สูตรตันตปิฎกและวินัยปิฎกเท่านั้น การศึกษาเล่าเรียนในอภิธรรมปิฎกก็มีขึ้นไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะบังเกิดโทษแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายโดยพุทธศาสนิกชน เหล่านั้นพากันสนใจแต่ในการทำมาหาเลี้ยงชีพ และการมีระเบียบเรียบร้อยทางกายวาจา เพื่อประดับความสวยงามเฉพาะหน้าอันเป็นภายนอก แต่สำหรับด้านจิตใจอันเป็นส่วนภายในแล้ว ก็ขาดความเชื่อความเลื่อมใสไม่มั่นคงในศาสนาของตน มีแต่ทิฐิการเห็นผิด มานะ การถือตัว ดูถูกดูหมิ่นในอภิธรรมปิฎก นี่เป็นโทษที่เกิดขึ้นจากการที่ไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในอภิธรรมปิฎกนั่นเอง

ฉะนั้น ประเทศใด ถ้ามีคำแปลและคำอธิบายในปิฎกทั้ง ๓ โดยครบถ้วนแล้ว พุทธศาสนิกชนทั้งหลายในประเทศนั้น ก็จะได้การศึกษาเล่าเรียนในปิฎกทั้ง ๓ โดยครบถ้วน เมื่อเป็นเช่นนี้จิตใจของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้น ก็ประกอบด้วยความเชื่อความเลื่อมใสในศาสนาของตนโดยมั่นคง ไม่มีจิตใจเอนเอียงไปในลัทธิอื่น ๆ ทั้งลัทธิอื่น ๆ ก็มิอาจที่จะแทรกแซง หรือทำลายความเชื่อความเลื่อมใสของพุทธศาสนิกชนเหล่านั้นได้ นิยตมิจฉาทิฎฐิ สัสสตทิฎฐิ อจฺเจททิฎฐิ ทั้ง ๓ นี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ คงมีแต่สักกายทิฎฐิ อันเป็นทิฎฐิธรรมดา

อย่าถามมานะ การถือตัวไม่สมควร และ อย่าถามมานะ การถือตัวที่สมควร ที่เป็นอย่างหยาบก็เกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่อย่าถามมานะ คือ การถือตัวโดยสมควร

ที่เป็นอย่างสุขุม ทั้งบุพพเจตนา มุญจนเจตนา อปรเจตนา ที่เกี่ยวกับการ
 บริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเหล่านั้น ก็เป็น
 เจตนาที่ดีที่บริสุทธิ์ ถูกต้อง ห่างไกลจากอกุศลธรรมที่จะเข้ามาแทรกในเจตนา
 ทั้ง ๓ นั้นได้ตามสมควร นี่เป็น คุณประโยชน์ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนใน
 อภิธรรมปิฎกนั่นเอง

เมื่อสรุปความแล้ว การศึกษาเล่าเรียนในปิฎกทั้ง ๓ นี้ การศึกษาใน
 อภิธรรมปิฎก จัดได้ว่าเป็นการศึกษาที่อำนวยความสะดวกมากกว่าการศึกษาใน
 ปิฎกทั้ง ๒ ทั้งนี้ก็เพราะเหตุ ว่าการศึกษาในอภิธรรมปิฎกนั้นเข้าช่วยสนับสนุน
 ส่งเสริม ขจัดความเข้าใจผิด ให้เกิด ความเข้าใจถูกต้อง ความรู้ที่ตนได้รับมาจาก
 การศึกษาเล่าเรียนสุดตันตปิฎกนั้น มิได้ทำให้ เกิดประโยชน์เฉพาะแต่ในการตั้ง
 ตัวเป็นหลักฐานในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น หากแต่เป็นการ ให้เข้าใจในความ
 ประพฤติปฏิบัติทั้งที่เป็นฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว เพื่อจะได้ปลีกตัวจากความชั่วแล้วมา
 ดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ดี นับตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดจนถึงขั้นสูงให้สำเร็จทั้ง
 ประโยชน์ตน และประโยชน์ท่าน ทั้งในภพนี้และภพหน้า

และความรู้ที่เกิดจากการศึกษาวินัย ก็มีใช้เป็นแต่เพียงเพื่อให้มีระเบียบ
 เรียบร้อย ทางกายและวาจาในการสมาคมที่สำคัญ ๆ เฉพาะหน้าเท่านั้นก็หามิได้
 หากแต่มุ่งหมาย ให้กายและวาจานั้นบริสุทธิ์ เพื่อมิให้ตนต้องได้รับความ
 เดือดร้อน หรือผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนโดยอภัยกาย วาจา ของตน

ข้อนี้เมื่อจะยกขึ้นเปรียบเทียบแล้ว พระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว
 พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสุดตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา หรืออีกนัย
 หนึ่ง ถ้าจะเปรียบกับร่างกาย อภิธรรมปิฎกเหมือนกับหัวใจ วินัยปิฎกเหมือนกับ
 ชีวิตสุดตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะ

ฉะนั้น อาตมาภาพได้เริ่มทำการสอนพระอภิธรรมแก่บรรดานักศึกษา
 ทั้งหลาย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ ณ อภิธรรมมหาวิทยาลัยวัดระฆังโฆสิตาราม
 จังหวัดธนบุรี ทุก ๆ วันเป็นต้นมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ นี้ อาตมาภาพได้ทำการ

สอนปรกณ์ต่าง ๆ และแต่ง ปรกณ์ที่เกี่ยวกับอภิธรรมปิฎกพร้อมกันไปด้วย บัดนี้ ปรกณ์ที่เกี่ยวกับอภิธรรมปิฎกที่ได้ จัดเรียบเรียงขึ้นสำเร็จเป็นหลักสูตรแล้ว และ จะสำเร็จเป็นหลักสูตรเร็ว ๆ นี้ มีจำนวน ๒๕ เล่ม

ตามที่อาตมาภาพได้กล่าวมาแล้วนี้ หาใช่เป็นการกล่าวโอ้อวดอย่างหนึ่ง อย่างใดไม่ อาตมาภาพมีความมุ่งหมายเพื่อให้บรรดาพุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ทราบถึงวัตถุประสงค์ของอาตมาภาพโดยแท้จริง ว่าอาตมาภาพได้รับความลำบากทั้งทางกายและทางใจมิใช่น้อย และเมื่อการแต่ง ปรกณ์เสร็จแล้ว การที่จะจัดพิมพ์ให้เป็นหนังสือขึ้นเพื่อเป็นธรรมเจดีย์ ก็จัดพิมพ์ ให้สำเร็จได้โดยยาก เพราะพุทธศาสนิกชนทั้งหลายยังไม่นิยมศึกษาเล่าเรียนใน ธรรมชั้นนี้และบางคนก็เข้าใจผิดไปว่า หนังสือธรรมนั้นเป็นหนังสือที่มีคนนิยม พิมพ์แจกในงานศพอยู่แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องลงทุนสร้างหรือลงทุนซื้อก็ได้ ด้วย เหตุนี้ การที่พิมพ์หนังสืออภิธรรมให้สำเร็จบริบูรณ์ตามหลักสูตรนั้น ก็เป็นการที่ ทำไปได้โดยยาก

อนึ่ง ในการแต่งปรกณ์ต่าง ๆ นั้นก็ไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย ๆ เพราะอาตมา ภาพไม่ใช่เป็นคนไทย การเขียนภาษาไทยนั้นย่อมกระทำไปได้โดยลำพังตนเอง ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นต้องมีผู้ช่วยเขียน ซึ่งผู้ช่วยเขียนนี้สำคัญมาก และหาได้ โดยยาก เพราะผู้ที่ จะช่วยเขียนนั้น มิใช่ว่าจะเขียนไปตามคำบอกของอาตมา ภาพอย่างเดียวก็หาไม่ได้ ผู้ช่วยเขียนปรกณ์จะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในพระ อภิธรรมดีพออย่างหนึ่ง จะต้องมีความศรัทธา และอุตสาหะวิริยะจริง ๆ อย่างหนึ่ง ต้องมีความรู้ด้านภาษาไทยพอสมควรอย่างหนึ่ง ต้องมีโอกาที่จะทำได้ อย่าง หนึ่ง ผู้ที่พร้อมด้วยลักษณะดังกล่าวมานี้แล้ว จึงจะเป็นผู้ช่วยเขียนปรกณ์ได้ ถ้า มิฉะนั้นก็กระทำไปไม่สำเร็จ เรื่องนี้อาตมาภาพได้เคยให้ผู้ช่วยเขียนมามากมาย หลายท่านแล้ว ทั้งภุชงค์และบรรพชิต ทั้งบุรุษและสตรี ในตอนแรกนั้นได้ใช้ บรรพชิตซึ่งเป็นนักศึกษาอภิธรรมให้ช่วยเขียน แต่ผลที่ได้รับนั้นไม่สำเร็จ เนื่องจากบางท่านไม่มีความสามารถพอ บางท่านมีความสามารถพอ แต่ขาด

อุตสาหกรรมวิริยะบ้าง มีกิจ กังวลต่าง ๆ บ้าง ฉะนั้น งานที่ให้ทำจึงไม่ลุล่วงไปได้ คงช่วยได้แต่เพียงเล็กน้อย ๆ เท่านั้น ในขั้นต่อมาได้ให้นักศึกษาชายให้ช่วยเขียนผลที่ได้รับสำเร็จเป็นส่วนน้อย ไม่สามารถทำให้กิจการดำเนินก้าวหน้าไปได้ด้วยเหตุนี้ อาตมาภาพจึงได้คัดเลือกนักศึกษาฝ่ายสตรีที่มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยในกิจการอันนี้ของอาตมาภาพได้มาให้ช่วยเขียนหลายท่าน ผลงานที่ปรากฏสำเร็จลงไปได้ด้วยดีจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้น คือ ปรกณที่เกี่ยวกับพระอภิธรรม ๒๐ เล่ม หนังสือที่เกี่ยวกับการแสดงปาฐกถาและธรรมเทศนา ๕ เล่ม เหล่านี้ ก็โดยอาศัยนักศึกษาฝ่ายสตรีเป็นผู้นำความสำเร็จมาสู่อาตมาภาพเป็นส่วนมาก เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าในระหว่างที่อาตมาภาพดำเนินงานอยู่นั้น ได้รับความลำบากมากทั้งทางกายและทางใจ

แต่อย่างไรก็ตาม อาตมาภาพลำบากผู้เดียว แต่ทำให้ผู้อื่นเป็นจำนวนมากได้รับประโยชน์และความสุข ทั้งในชาตินี้และชาติหน้าแล้ว อาตมาภาพก็ยินดียอมรับความลำบากนั้น ๆ ทุกประการ โดยมีได้นึกเป็นอย่างอื่น นอกจากจะพยายามชักชวนนักศึกษาอภิธรรมทั้งหลายกับท่านที่มีความเชื่อความเลื่อมใสในพระอภิธรรมให้ช่วยกันสร้างปรกณต่าง ๆ ที่ได้เรียบเรียงเสร็จไปแล้ว ให้เป็นหนังสือหลักธรรมขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนา และเป็นประโยชน์แก่บรรดานักศึกษาพระอภิธรรมต่อไปประการหนึ่ง และเพื่อเป็นการสร้างสมบารมีทั้ง ๑๐ ตามสมควรที่จะเป็นได้ประการหนึ่ง

ปรกณเล่มนี้เป็นหลักสูตรสำหรับนักศึกษาชั้นจุฬอภิชัมมิกะตรี โดยเฉพาะ และการที่ได้จัดตั้งปัญหาขึ้นไว้ในปรกณนี้นั้น ก็เพื่อประโยชน์แก่บรรดาครูผู้ทำการสอนและนักศึกษาที่กำลังเล่าเรียน จะได้เล่าเรียนศึกษาปัญหาเหล่านี้พร้อมกันไปด้วย เพราะว่าเมื่อถึงคราวสอบนั้นจะได้จัดการคัดปัญหาที่ได้จัดตั้งไว้แล้วในปรกณนี้ มาออกเป็นข้อเขียนทั้ง ๑๔ ข้อ พร้อมทั้งคำเฉลยบางข้อก็ได้เขียนเอาไว้แล้วโดยชัดเจน ส่วนข้อสัมภาษณ์ ๖ ข้อนั้น จะได้จัดการคัดเอา

มาจากคำอธิบายต่าง ๆ ที่ได้อธิบายไว้แล้ว ณ ข้างต้นมาออกเป็นข้อสัมภาษณ์
ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่บรรดานักศึกษาทั้งหลายนั่นเอง

สำหรับการสอนและการสอบในพระอภิธรรมมหาวิทยาลัย วัดระฆังโฆสิต
คาราม ธนบุรี มีชั้นนักศึกษา ๕ ชั้น ชั้นอาจารย์ ๖ ชั้น

ชั้นนักศึกษามี ๕ ชั้น คือ

๑. จูพอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๑-๒-๖
๒. จูพอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ คือ อภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉท ๓-๗
๓. จูพอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ คือ ธัมมสังคณีสรูปีตถนิสสยะ
๔. มัชฌิมอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๔-๕
๕. มัชฌิมอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๘-๙
๖. มัชฌิมอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ คือ ชาติกุถาสรูปีตถนิสสยะ
๗. มหาอาภิธัมมิกะตรี กำหนดปกรณ คือ ยมกสรูปีตถนิสสยะ ภาค ๑
๘. มหาอาภิธัมมิกะโท กำหนดปกรณ คือ ยมกสรูปีตถนิสสยะ ภาค ๒ - ๓
๙. มหาอาภิธัมมิกะเอก กำหนดปกรณ คือ มหาปิฎกฐานสรูปีตถนิสสยะ

ชั้นอาจารย์ มี ๖ ชั้น คือ

๑. อภิธัมมกถิกะตร กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๑-๒-๓
พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถาฎีกา
๒. อภิธัมมกถิกะโท กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๔-๕-๖
พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถาฎีกา
๓. อภิธัมมกถิกะเอก กำหนดปกรณ คือ อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉท ๗-๘-๙
พร้อมทั้งคำอธิบายมาจากอรรถกถาฎีกา
๔. อภิธัมมจาริยะตรี กำหนดปกรณ คือ ธัมมสังคณีและชาติกุถาสรูปีตถนิสสยะ
๕. อภิธัมมจาริยะโท กำหนดปกรณ คือ ยมกสรูปีตถนิสสยะภาค ๑-๒-๓
๖. อภิธัมมจาริยะเอก กำหนดปกรณ คือ มหาปิฎกฐานสรูปีตถนิสสยะ และบาลี-
ไวยากรณ์ แปลธรรมบท อรรถกถา

การศึกษาพระอภิธรรมนี้ มิใช่มีแต่อภิธัมมัตถสังคหปกรณ์อย่างเดียว ยังมี
 ปกรณ์อื่น ๆ ที่มีเนื้อความสุขุมยิ่งขึ้นไปตามลำดับ นับตั้งแต่ธัมมสังคณีปกรณ์
 เป็นต้น จนถึงยมกปกรณ์ และมหาปัญฐานปกรณ์ สำหรับอภิธัมมัตถสังคห
 ปกรณ์นั้น เพียงแต่เป็นปกรณ์ที่เป็นพื้นของอภิธรรม ๗ คัมภีร์เท่านั้น ฉะนั้น
 การศึกษาพระอภิธรรมนี้ถ้าศึกษา เฉพาะแต่อภิธัมมัตถสังคหะอย่างเดียวแล้ว
 การรู้เนื้อความของอภิธรรมและการเข้าใจในสภาวะธรรมให้กว้างขวางลึกซึ้งนั้น
 ย่อมเป็นไปได้ยาก อีกประการหนึ่ง เมื่อกำลังศึกษาอภิธัมมัตถสังคหอยู่นั้น
 นักศึกษาควรศึกษาในอรรถกถาฎีกาพร้อมกับเฉลยปัญหาไปด้วยและถ้านักศึกษา
 มีความเข้าใจในอภิธัมมัตถสังคหะทั้ง ๕ ปริเฉทได้ดีแล้ว ผู้นั้นย่อมสามารถเล่า
 เรียนในอภิธรรมปกรณ์ชั้นสูง มีธัมมสังคณีมาติกา เป็นต้น จนถึงมหาปัญฐาน
 ปกรณ์ได้โดยสะดวก เมื่อมีความเข้าใจในปกรณ์ชั้นสูงดีแล้ว ย่อมจะได้รู้ถึง
 อรรถรสและธรรมรสในพุทธศาสนา พร้อมทั้งมีอินทรีย์แก่กล้ามั่นคงใน
 พระพุทธศาสนา ไม่หวั่นไหวทั้งในภพนี้และภพหน้า ตลอดจนได้ประสบวิมุตติ
 รส สำเร็จเป็นสัมมาสัมโพธิญาณ ปิงเจกโพธิญาณ สวากโพธิญาณ ตามความ
 ปราถนาของตน ๆ

หนังสือหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นในครั้งที่ ๔ นี้ นั้น ก็
 เพราะได้ กำลังทรัพยากรจากนักศึกษาทั้งหลาย ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิต ที่ได้
 ช่วยกันซื้อหนังสือต่าง ๆ ไปเป็นจำนวนมาก

ฉะนั้น อาตมาภาพขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของนักศึกษาทั้งหลาย
 และพร้อม ด้วยท่านที่ได้บริจาคทรัพย์สร้างหนังสือขึ้นทุก ๆ ท่าน ขออำนาจกุศล
 เจตนาของท่านนี้ จงบันดาลให้ท่านทั้งหลายสำเร็จในธรรมอันประเสริฐของพระ
 สัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยทุกๆ ท่านเทอญ.

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕

ข้อปฏิบัติในการสอนและการศึกษา

ผู้ที่เป็อาจารย์สอน ต้องปฏิบัติตามหลัก ๑๐ ประการดังต่อไปนี้ คือ

๑. จะต้องให้นักศึกษาทั้งหลาย ทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ให้จำได้เสียก่อน

๒. บทเรียนใดที่มีบาลีและคำแปล ก็ควรที่จะอธิบายคำแปลนั้น ๆ ว่ามาจากบาลีคำนี้ให้นักศึกษาทราบโดยสังเขป และต้งให้นักศึกษาอ่านบาลีคำแปลนั้น ๆ ให้ถูกต้องให้คล่องปากด้วย

๓. เมื่อนักศึกษาทำการอ่านบทเรียนนั้น ๆ ได้โดยถูกต้องดีแล้ว ก็ควรที่จะอธิบายเนื้อความของบทเรียนนั้น ๆ ให้นักศึกษาทราบ

๔. เมื่อนักศึกษาได้ฟังคำอธิบายแล้ว ก็ควรที่จะให้นักศึกษานั้น ๆ กล่าวตามคำอธิบายที่ได้อธิบายไปแล้วนั้นด้วย

๕. ควรเปิดโอกาสให้นักศึกษา ได้มีโอกาสดซักถามข้อความที่ตนเองยังไม่เข้าใจ

๖. ต้องยกข้ออุปมาอุปไมย ในข้อความที่นักศึกษาได้ซักถามนั้น ๆ ด้วย

๗. ต่อจากนั้นก็ควรตั้งปัญหาถามข้อความที่กำลังสอนอยู่ ณ บัดนี้ เพื่อนักศึกษาทั้งหลายจะได้แก้ปัญหานั้น ๆ เมื่อนักศึกษายังแก้ปัญหามิถูก ก็ต้องแนะนำชี้แจงแก้ปัญหาให้แก่นักศึกษา

๘. การแนะนำชี้แจง ก็ต้องชี้แจงเฉพาะแต่ในหลักเกณฑ์นั้น ๆ (หลักสูตร) ไม่ควรจะอธิบายจนนอกขอบเขตของหลักสูตรนั้น ๆ ไป

๙. ต้องรักษาระเบียบในการซักถามข้อความของนักศึกษาด้วย เพื่อป้องกันมิให้นักศึกษาเอาข้อความที่นอกเรื่องนั้น ๆ มาถาม

๑๐. เมื่อสอนครบสัปดาห์หนึ่งแล้ว ก็ควรตั้งปัญหาในบทเรียนที่ได้สอนผ่านมาแล้วตลอดสัปดาห์หนึ่งนั้น แก่นักศึกษาทั้งหลายประมาณ ๑๐ ข้อ และในวันที่ตั้งปัญหานี้ ก็ควรหยุดทำการสอนสัก ๑ วัน

ส่วนนักเรียนนั้นเล่า ก็ควรปฏิบัติตามหลักเกณฑ์ทั้ง ๑๐ ประการ
ดังต่อไปนี้ คือ

๑. นักศึกษาควรท่องจำบาลี คำแปล และธรรมที่สำคัญ ๆ เอาไว้ให้โดย
แม่นยำ

๒. บทเรียนทั้งหมด ต้องอ่านให้ถูกต้องจนคล่องปากต่อหน้าอาจารย์

๓. คำอธิบายต่าง ๆ ที่อาจารย์ได้อธิบายให้ฟังแล้วนั้น ควรจำและพูดตาม
คำอธิบายนั้น ๆ ได้โดยถูกต้องด้วย

๔. ข้อความใดที่ยังไม่เข้าใจโดยชัดเจน ต้องไต่ถามจนได้รับความเข้าใจ
ในข้อความที่ยังไม่เข้าใจนั้น ๆ

๕. ต้องพยายามบันทึกคำอธิบายที่เป็นหลักสำคัญเอาไว้ เพื่อสำหรับจะได้
นำเอาไปพิจารณาใคร่ครวญในหลักธรรมนั้น ๆ

๖. ไม่ควรนำเอาข้อความที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับวิธีที่เรากำลังเล่าเรียนอยู่มา
ไต่ถาม

๗. นักศึกษาทั้งหลาย อย่าเพียงแต่นั่งฟังกับนั่งจดอย่างเดียว แต่ควร
จะต้องใช้ปากพูดในขณะที่กำลังเล่าเรียนอยู่นั้นด้วย

๘. เมื่อถึงคราวตั้งปัญหาในขณะที่นักศึกษากำลังเล่าเรียนอยู่นั้น นักศึกษา
ควรพยายามใคร่ครวญให้เข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นนั้นเสียก่อน แล้วจึงค่อยตอบ

๙. เมื่อใคร่ครวญจนเข้าใจในปัญหาที่ตั้งขึ้นแล้วนั้น นักศึกษาทั้งหลาย
ควร ตอบปัญหาไม่ว่าจะตอบผิดหรือถูก

๑๐. เมื่อลงมือศึกษาแล้ว ควรศึกษาให้ติดต่อกันโดยลำดับ ดังนี้เพื่ออบรม
อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้แก่กล้าขึ้น

ทั้งอาจารย์ผู้สอนและลูกศิษย์ผู้ศึกษาถ้าปฏิบัติตามหลักที่กล่าวมาแล้วนี้
จะต้องมีความรู้แตกฉานในพระอภิธรรมอย่างแน่นอนโดยไม่ต้องสงสัย ในที่สุด
นี้ ข้าพเจ้าขออุทิศส่วนกุศลจากการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ให้แก่บูรพาจารย์ และ

สรรพสัตว์ที่เป็นเพื่อนเกิดแก่เจ็บตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้นใน ๓ ภูมิ ขอให้
ได้รับแต่ความสุขอันเป็นโลกียสุขและโลกุตตรสุข โดยทั่วกันเทอญ.

สุดท้ายนี้ ได้นำคาถาที่บัณฑิตทั้งหลายได้กล่าวไว้มาแสดง ณ ที่นี้ เพื่อ
เป็นประโยชน์แก่อาจารย์และนักศึกษาจะได้ปฏิบัติตามข้อความในคาถาบทนี้

วินา หตุเถน เลขนั

มุขน ปจัน วินา

วินา จิตฺเตน ชานนั

น อตุถิ ฉายเต กทา

เว้นการเขียน เว้นการอ่าน และเว้นความเข้าใจ คือ จำได้ ทั้ง ๓ นี้เสียแล้ว
ผู้นั้น จะมีความรู้ถึงเนื้อความได้เมื่อไร ? จะไม่รู้ถึงเนื้อความแน่นอน

โปตุเถสุ จ ยํ ลิปฺเป

ปรหตุเถสุ ยํ ธนั

ยถา กิจฺเจ สมฺปฺปนฺเน

น ตํ ลิปฺเป น ตํ ธนั

วิชาต่าง ๆ ที่อยู่แต่ในคัมภีร์ ทรัพย์ที่อยู่ในกำมือของคนอื่น เมื่อมีกิจ
จำเป็นเกิดขึ้นวิชานั้น ๆ ก็ไม่ใช่ความรู้ของเรา ทรัพย์นั้น ๆ ก็ไม่ใช่ทรัพย์ของเรา

รูปโยพฺพนสมฺปฺปนา

วิสาถกฺกุสสมฺภวา

วิชาหีนา น โสภนฺเต

นิคุนฺธา อิว กิสุกา

บุคคลใด แม้ว่ารูปร่างผิวพรรณงดงาม และเกิดอยู่ในตระกูลที่มีทรัพย์
สมบัติ แต่ขาดวิชาที่ควรรู้เสียแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ที่ไม่งดงามในหมู่คณะ อุปมา
เหมือนดอกทองกวาวที่สวยงาม แต่ไม่มีกลิ่นหอม ฉะนั้น

ปณฺฑิโต สุตสมฺปฺปโน

ยตุถ อตุถิติ เจ สุโต

มฺหุสฺสาเห น ตํ จานั

คณฺตพฺพิ ว สุตตสินา

ที่ใด มีบัณฑิตผู้บริบูรณ์ด้วยความรู้ในปิฎกทั้ง ๓ ผู้ที่สนใจแสวงหา
ความรู้นั้น เมื่อได้ยินข่าวแล้ว ควรพยายามอย่างยิ่ง ที่จะไปสู่ ณ สำนักนั้น

คณฺเถ วิสารถํ เณกั

โสตา เสวีย พุทฺธกั

คณฺธวาทกมาเจริ

จกฺเก วทฺตสิสฺสเต กมั

นักศึกษาที่มีบุญนั้น ย่อมจะได้อาศัยอาจารย์ที่มีความสามารถเชี่ยวชาญใน
พระไตรปิฎกที่หาได้โดยยาก แล้วจะเจริญรุ่งเรืองในปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา
และปฏิบัติเวทศาสนาโดยลำดับอย่างแน่นอน

นิปฺเพณ สุตฺตเมสฺสยฺย

วิจิณฺตฺวา สุตฺตติโก

ภคฺตํ หุภฺขลฺยํ ปกฺกํ

ภาษเนปี ตถา ภเว ๑

ผู้ประสงค์จะให้ตนมีความรู้เป็นบัณฑิตควรพิจารณาโดยรอบคอบถี่ถ้วนและพึงแสวงหาสิ่งสมวิชาความรู้ ในสำนักอาจารย์ที่มีปัญญาหลักแหลม สุขุมรอบคอบที่สามารถจะถ่ายทอดวิชาความรู้ให้เป็นอย่างดี มีครูณาประดุจข้าวที่อยู่ในหม้อสุกดีแล้ว แม้ตักใส่จานก็จะเป็นข้าวที่สุกดีเช่นเดียวกัน (ถ้าอยู่ในหม้อสุกไม่ดี คดใส่จานก็สุกไม่ดี คงเป็นข้าวดิบอยู่นั่นเอง)

โย สิสุโส สิปปโณเคน

พหุ คณฺหาติ ตํ สิปปํ

มุโขว สุปฺปํ ปสฺสํ

กเถตฺมุปี น อสฺสเห

นักศึกษาผู้ใด ได้ทำการศึกษาวิชาหลายอย่าง เพราะอยากได้ความรู้มาก นักศึกษาผู้นั้นจึงไม่สามารถว่ากล่าววิชาเหล่านั้นได้ เหมือนหนึ่งคนไข้ที่ได้นอนฝัน แต่ไม่สามารถ จะเล่าให้ผู้อื่นฟังได้

มาตุชีริ์ สุปายํ โส

ถนฺมุตํ น นิญฺเทยฺย

สตุฏฺฐิปปํ อุกฺคณฺหนฺโต

สตุฏฺฐโอสํ ติตฺติภฺขเยย

ทารกที่กำลังดูดนํมของมารดา ไม่ทำลายให้ห้วนนมขาดลงนั้นใด นักศึกษาที่ได้รับการศึกษาอบรมของครูอาจารย์ ควรอดทนต่อคำว่กล่าวของครูอาจารย์ ไม่ควรอาฆาตพยาบาทกันนั้น

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ

อธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

๒ เมษายน ๒๕๐๕

ปรมัตถโชติกะ

หลักสูตรอุปัชฌายะ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ประณามและปฎิญาณ

๑.	อนณวิสัย ฆมฺมํ	วนฺทามิหํ วทํ จินํ
	ตสฺสว ฆมฺมสงฺฆณฺจ	มหาเถรํ มมาเจรํ
๒.	โสตุณํ ปาทกาวย	อภิธฺมมฺตสฺสคหํ
	มณฺเฑสฺสํ สาธิปฺปาเยน	สฺฐเปณ สทา สุภํ

๑. ข้าพระพุทธเจ้าขอขอบน้อมถวายอภิวันทนาการ แต่พระพุทธองค์ผู้ทรงชนะมาร ประกอบด้วยเป็นผู้ทรงแสดงพระอภิธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่มีใช้เป็นวิสัยของปัจเจกพุทธะและสาวกทั้งหลาย พร้อมด้วยพระธรรมและพระสงฆ์ของพระองค์นั้น กับขอขอบน้อมนมัสการแด่พระเดชพระคุณทั้ง ๘ รูป คือ

ท่านอาจารย์ภัททนต์ कुमारเถระ ผู้เป็นคณาจริยฆมมกถิกะ เจ้าอาวาสวัดวาโสใต้จังหวัดเมียนมาน กิติ

ท่านอาจารย์ภัททนต์ ญาณิกเถระ ผู้เป็นวินัยธรชั้นฎีกา ซึ่งเป็นอัคมหาบัณฑิตและเป็นอธิบดีสงฆ์วัดเตียยะโตได้ จังหวัดแรงกุน กิติ

ท่านอาจารย์ภัททนต์ ปัญญาเถระ ท่านอาจารย์ภัททนต์ สุนทรเถระ และท่านอาจารย์ภัททนต์ นันทวังสเถระ ซึ่งเป็นอัคมหาบัณฑิตปัญญนิกายปารุสผู้เป็นคณะปาโมกข์ วัดมหาวิสุตาราม จังหวัดปะคกกู กิติ

ท่านอาจารย์ภัททนต์ ชนกาภิวงสะ ซึ่งเป็นอัคมหาบัณฑิต ผู้เป็นธัมมาจริยะคันถการกะ เจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม

ท่านอาจารย์ภัททนต์ นันทิยะเถระ ที่เป็นอภิธรรมคณาจริยะ เจ้าอาวาสวัดตูมองใต้

ท่านอาจารย์ภัททันตะ วิมลเถระ ที่เป็นอธิธรรมคณาจารย์ะ เจ้าอาวาส
วัดมิ่งคลาราม จังหวัดอมรปุระ กิติ์ ซึ่งเป็นผู้สอนปฏิภกทั้งสามพร้อมด้วยอรรธ
กถาภิกขาแก่อตมาภาพ

๒. บัดนี้ อตมาภาพจะปรับปรุงแต่งอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ ด้วยการ
สรุปลใจความพร้อมด้วยคำอธิบายให้เรียบร้อยทุกปริจเฉท เพื่อเป็นบาทแห่งความ
มั่นคง และจะได้เป็นประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียนของนักศึกษาทั้งหลาย

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ
อธิธรรมมหาวิทาลัยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
กรุงเทพมหานคร

๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ ปี ๒๕๔๓

เนื่องด้วยหลักสูตรชั้นพุทธาภิธรรมมิกตรีเล่มนี้ เป็นของพระอาจารย์ พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้รจนาไว้เป็นหนังสือที่มีอยู่ใน ๘ ชั้น ข้าพเจ้า ได้จัดพิมพ์ไปแล้ว ๒ ครั้ง ก็ยังไม่เพียงพอแก่นักศึกษาพระอภิธรรม และประชาชนทั่วไปที่สนใจในอภิธรรม โดยอาศัยเหตุดังกล่าวแล้วนี้ จึงได้จัดพิมพ์ ขึ้นอีกเป็นครั้งที่ ๓ ส่วนเนื้อความของหนังสือได้คงไว้ตามเดิม มิได้เปลี่ยนแปลง แต่อย่างไร คงรูปไว้ตามเดิมทุกประการ

ฉะนั้น บุญกุศลอันใดที่จะพึงเกิดขึ้นจากการจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ข้าพเจ้าขอ แผ่ส่วนบุญกุศลให้แก่พระบูรพาจารย์ทั้งหลาย ตลอดจนถึงเจ้าบุญนายคุณ เจ้ากรรมนายเวรทั้งหลาย ของได้รับความสุขอันเป็นโลกียะและโลกุตตระ จงทุก ประการเทอญ.

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี)

ผู้อำนวยการสอนพระอภิธรรม

ณ สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๔๓

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ปี ๒๕๕๓

เนื่องด้วยหนังสือตำราที่ใช้เป็นหลักสูตรชั้นจุพอาภิธรรมมิกตรี ที่พระอาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้รจนาไว้สำหรับเป็นหลักสูตรศึกษาในชั้นจุพอาภิธรรมมิกตรี ซึ่งเป็นชั้นแรกในบรรดาหลักสูตร ๕ ชั้น ซึ่งพระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) ผู้อำนวยการอธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย รูปที่ ๒ ได้จัดพิมพ์ไปแล้วถึง ๓ ครั้ง ก็ยังไม่เพียงพอแก่นักศึกษาและประชาชนทั่วไปที่สนใจในพระอภิธรรม บัดนี้ หนังสือที่จัดพิมพ์ครั้งที่ ๓ เมื่อปี ๒๕๔๓ นั้นได้หมดไปแล้ว ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกเป็นครั้งที่ ๔ ส่วนเนื้อความของหนังสือได้คงไว้ตามเดิม มิได้เปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด คงรูปไว้ตามเดิมทุกประการ แต่ข้าพเจ้าได้นำเอาปัญหาและเฉลยในชั้นจุพอาภิธรรมมิกตรี ที่พระเดชพระคุณพระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต) ได้รวบรวมจัดพิมพ์ไว้ต่างหากนั้น มาจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกัน เพื่อสะดวกในการค้นหาและประกอบการศึกษาของนักศึกษาและประชาชนผู้สนใจทั่วไป

ฉะนั้น บุญกุศลใดที่จะพึงเกิดขึ้นจากการจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ข้าพเจ้าขอแผ่ส่วนบุญกุศลนี้ให้แก่พระบูรพาจารย์ทั้งหลาย ผู้มีส่วนก่อกำเนิดและรักษาสืบทอดอธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยให้ดำรงคงอยู่มาจนถึงปัจจุบันนี้ ขอจงได้รับความสุขอันเป็นโลกียะและโลกุตระ ตามสมควรแก่ความปรารถนาของตน ทุกประการเทอญ.

พระมหาชินวัฒน์ จุกวโร

ผู้ดูแลจัดการกิจการงานอธิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

ณ สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๕๓

สารบัญ

ประณามคาถาและปณินญาของพระอนรุทธาจารย์	๑
ปรมัตถธรรม ๔	๓
๑. จิตตปรมัตถ์	๖
๒. เจตสิกปรมัตถ์	๕
๓. รูปปรมัตถ์	๑๐
๔. นิพพานปรมัตถ์	๑๑
ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหะ	๑๒
อกุศลจิต ๑๒	๑๔
อเหตุกจิต ๑๘	๑๕
กามาวจรโสภณจิต ๒๔	๑๗
รูปาวจรจิต ๑๕	๑๘
อรูปาวจรจิต ๑๒	๑๕
โลกุตตรจิต ๔๐	๑๕
อธิบายความหมายชื่อของจิตตามลำดับ	๒๓
อกุศลจิต ๑๒	๒๓
อเหตุกจิต ๑๘	๒๓
อโสภณจิต ๓๐ และ โสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑	๒๔
กามาวจรโสภณจิต ๒๔	๒๔
กามาวจรจิต ๕๔	๒๕
รูปาวจรจิต ๑๕	๒๖
อรูปาวจรจิต ๑๒	๒๖
มหัคคตจิต ๒๗	๒๗
โลกียจิต ๘๑	๒๗

ฉานจิต ๖๗	๒๕
จิตตเภทนัย ๕	๓๐
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยชาติเภทนัย	๓๑
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยภูมิเภทนัย	๓๑
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโสภณเภทนัย	๓๒
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโลกเภทนัย	๓๒
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเหตุเภทนัย	๓๒
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยฉานเภทนัย	๓๒
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนาเภทนัย	๓๓
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสัมปโยคเภทนัย	๓๓
จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสังขารเภทนัย	๓๔
ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหะ	๓๕
ลักษณะ ๔ ประการของเจตสิก	๓๕
จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยราสี	๓๖
ความหมายในเจตสิก ๕๒ ตามลำดับ	๓๗
อัญญุสमानเจตสิก ๑๓	๓๗
อกุศลเจตสิก ๑๔	๔๐
โสภณเจตสิก ๒๕	๔๑
สัมปโยคนัย	๔๔
สัมปโยคนัยในอัญญุสमानเจตสิก ๑๓	๔๔
สัมปโยคนัยในอกุศลเจตสิก ๑๔	๔๖
สัมปโยคนัยในโสภณเจตสิก ๒๕	๔๗
อนิยตโยคี และ นิยตโยคีเจตสิก	๕๐
สังคหนัย	๕๓
จำแนกเจตสิก ๑๒ โดยอเหตุกจิต ๑๘	๕๖

จำแนกเจตสิก ๓๘ โดยกามาวจรโสภณจิต ๒๔	๕๗
จำแนกเจตสิก ๓๕ โดยมหัคคตจิต ๒๗	๕๘
จำแนกเจตสิก ๓๖ โดยโลกุตตรจิต ๔๐	๖๐
ตพุทฺถมิตฺตกนฺย	๖๓
ตพุทฺถมิตฺตกะในอัญญสมานราสี	๖๓
ตพุทฺถมิตฺตกะในอกุสลราสี	๖๔
ตพุทฺถมิตฺตกะในโสภณราสี	๖๕
ปริจเฉทที่ ๖ รูปปรมัตถ์	๖๘
หมวดที่ ๑	๖๘
รูปสมุทเทสนัย การแสดงรูปโดยสังเขป	๖๘
องค์ธรรมของรูป ๒๘	๗๒
ที่เกิดของรูป ๒๘ ในร่างกายสัตว์	๗๓
มหาภูตรูป ๔	๗๔
ปฐาทรูป ๕	๗๕
โคจรรูป ๔ หรือ วิสยรูป ๗	๘๒
ถารูป ๒	๘๕
หทยรูป ๑	๘๖
จีวีตรูป ๑	๘๗
อาหารรูป ๑	๘๗
ปริจเฉทรูป ๑	๘๘
วิญญูติรูป ๒	๘๙
วีการรูป ๓	๙๐
ลักษณะรูป ๔	๙๑
หมวดที่ ๒	๙๕
รูปวิภาคนัย การจำแนกรูปโดยพิสดาร	๙๕

จำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่	๕๕
อธิบายในรูป ๑๑ ตามลำดับ	๕๗
คู่ที่ ๑ อัชฌัตติกรูป กับ พาหิรรูป	๕๗
คู่ที่ ๒ วัตถุรูป กับ อวัตถุรูป	๕๗
คู่ที่ ๓ ทวารรูป กับ อทวารรูป	๕๘
คู่ที่ ๔ อินทริยรูป กับ อนินทริยรูป	๕๘
คู่ที่ ๕ โอฬาริกรูป กับ สุขุมรูป	๕๙
คู่ที่ ๖ สันติกรูป กับ พุเรรูป	๕๙
คู่ที่ ๗ สัมปฏิกิริยารูป กับ อัปสัมปฏิกิริยารูป	๑๐๐
คู่ที่ ๘ อุปาทินนรูป กับ อนุปาทินนรูป	๑๐๐
คู่ที่ ๙ สนิทสนนรูป กับ อนิทสนนรูป	๑๐๐
คู่ที่ ๑๐ โคจรคคาหกรูป กับ อโคจรคคาหกรูป	๑๐๑
คู่ที่ ๑๑ อวินิพโกกรูป กับ วินิพโกกรูป	๑๐๒
หมวดที่ ๓	๑๐๓
รูปสมุฏฐานนัย ธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น	๑๐๓
อธิบายในสมุฏฐานทั้ง ๔ ที่ทำให้รูปเกิด	๑๐๓
แสดงจำนวนรูป ที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔	๑๐๖
จำแนกัมมชรูป ๑๘ โดยแน่นอนและโดยไม่แน่นอน	๑๐๖
จำแนกจิตตชรูป ๑๕ โดยแน่นอนและโดยไม่แน่นอน	๑๐๗
จำแนกรูป ๒๘ โดยจำนวนสมุฏฐาน	๑๐๙
ความเป็นไปของรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานที่อยู่ในร่างกาย	๑๑๐
จำแนกจิต ๑๕ โดยจิตตชรูป ๗ อย่าง	๑๑๑
จำแนกจิตตชรูป ๗ อย่าง ตามประเภทของจิต	๑๑๒
จำแนกโสมนัสกามขวนะ ๑๓ ที่ทำให้การหวัระเกิดโดยบุคคล ๓ จำพวก	๑๑๕
หมวดที่ ๔	๑๑๖

รูปกลาปนัย แสดงรูปที่เกิดขึ้นเป็นหมวด ๆ	๑๑๖
กัมมชกลาป ๕	๑๑๗
จำแนกกัมมชกลาป ๕ โดยกาย ๓ ส่วน	๑๑๘
จิตตชกลาป ๘	๑๑๙
จำแนกจิตตชกลาป ๘ โดยกาย ๓ ส่วน	๑๒๑
อุตฺตชกลาป ๔	๑๒๑
อุตฺตชกลาป ๔ ที่เกิดภายในสัตว์	๑๒๒
อุตฺตชกลาป ๒ ที่เกิดภายนอกสัตว์	๑๒๒
จำแนกอุตฺตชกลาป ๔ โดยกาย ๓ ส่วน	๑๒๓
อาหารชกลาป ๒	๑๒๓
จำแนกอาหารชกลาป ๒ โดยกาย ๓ ส่วน	๑๒๔
หมวดที่ ๕	๑๒๕
รูปปวัตติกมนัย	๑๒๕
จำแนกรูป ๒๘ ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ โดยสมุฏฐานทั้ง ๔	๑๒๖
จำแนกรูป ๒๓ ที่เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) โดยสมุฏฐานทั้ง ๔	๑๒๗
จำแนกรูป ๑๗ ที่เกิดในอสังขยสัตตภูมิ โดยสมุฏฐานทั้ง ๔	๑๒๗
คาถาแสดงรูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาลแต่เกิดได้ในปวัตติกาล	๑๒๘
กำเนิดหรือโยนิ	๑๓๐
จำแนกภูมิโดยกำเนิด ๔	๑๓๑
จำแนกกำเนิด ๔ โดยกัมมชกลาป ๕	๑๓๒
แสดงกัมมชกลาปที่เกิดในปวัตติกาลโดยเฉพาะตามกำเนิด	๑๓๓
แสดงการเกิดขึ้นของกัมมชกลาปทั้ง ๕	๑๓๓
แสดงการเกิดขึ้นของจิตตชรูป อุตฺตชรูป และอาหารชรูป	๑๓๕
แสดงความเป็นอยู่แห่งรูปทั้ง ๔ ในกามภูมิที่เหมือนกับแสงไฟหรือกระแสน้ำ	๑๓๖
แสดงความดับของรูปทั้ง ๔	๑๓๖

ปริจเฉทที่ ๖ นิพพานปรมัตถ์	๑๔๐
แสดงวจนัตถะ และอธิบายในคำว่า นิพพาน	๑๔๒
แสดงประเภทของพระนิพพาน	๑๔๓
นิพพาน มี ๑	๑๔๓
นิพพาน มี ๒	๑๔๓
นิพพาน มี ๓	๑๔๕
ความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็นวิภวตัณหา	๑๔๖
ปัญหาและเฉลยในชั้นอุพาสกปริวรรต	๑๔๗
ปัญหาและเฉลยในจิตปรมัตถ์	๑๔๗
ปัญหาและเฉลยในเจตสิกปรมัตถ์	๑๘๕
ปัญหาและเฉลยในรูปปรมัตถ์	๒๑๐
ปัญหาและเฉลยในนิพพานปรมัตถ์	๒๕๓
คำปรารภ	๒๖๒

ประณามคาถาและปณิญาของพระอนุรุธาจารย์

สมุมาสมพุทฺธมฺตุลํ

สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ

อภิวาทิย ภาสิสฺสํ

อภิชฺมมฺตฺตสฺสคฺคหํ

ข้าพระพุทธเจ้า (พระอนุรุธาจารย์) ขอนอบน้อมถวายอภิวันทนาการแด่
พระพุทธองค์ ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งหลายเอง ไม่มีผู้เปรียบปาน พร้อมด้วยพระ
สัทธรรม และคณะพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลายซึ่งเป็นผู้อุคมแล้ว จักแต่งคัมภีร์ที่มี
นามว่า อภิธัมมัตถสังคหะต่อไป

อธิบาย

คาถาบทนี้แสดงถึงประณาม คือ การกล่าวคำนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย
และปณิญา คือ ความตั้งใจกล่าวคำรับรองว่าจะแต่งคัมภีร์นี้ให้สำเร็จตามที่
ขอร้อง

ตามธรรมเนียมที่จะเริ่มแต่งปกรณ์นั้น จำเป็นจะต้องกล่าวคำนอบน้อมแด่
พระรัตนตรัยเสียก่อน เพื่อขอความคุ้มครองป้องกันอุปสรรคอันตรายต่าง ๆ
ไม่ให้เข้ามาขัดขวางในการแต่งปกรณ์นี้ สมดังคำที่กล่าวไว้ว่า “ปุชา จ ปุชฌิยานํ
เอตมฺมมฺกฺลมฺตฺตมํ” พร้อมด้วยคำกล่าวรับรองว่าจะแต่งอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์
ด้วยเหตุนี้ จึงได้ยกคาถาบทว่า “สมุมาสมพุทฺธมฺตุลํ” เป็นต้น ขึ้นแสดงไว้เป็นบท
แรก

ที่พระอนุรุธาจารย์แสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย (ประณาม) ด้วยบท
ที่ว่า “สมุมาสมพุทฺธมฺตุลํ สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ อภิวาทิย” และแสดงคำปณิญา
ด้วยบทที่ว่า “ภาสิสฺสํ อภิชฺมมฺตฺตสฺสคฺคหํ” นั้น เมื่อจำแนกบทโดยสามัญแล้ว มี ๖
บทด้วยกัน คือ “สมุมาสมพุทฺธํ, อตุลํ, สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ, อภิวาทิย, ภาสิสฺสํ,
อภิชฺมมฺตฺตสฺสคฺคหํ”

สมาสัมพุทฺธ หมายความว่า ผู้ตรัสรู้ญะยธรรมทั้งปวงตามลำพัง พระองค์เองอย่างถูกถ้วน ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจำพวกเดียว เป็นการ ปฏิเสธ ปิเจกพุทฺธะ และสาวกพุทฺธะ ทั้งสอง

อตุล หมายความว่า หาผู้เปรียบปานมิได้ การที่พระอนุรุธาจารย์มาระลิกนิกถึงพระคุณของพระพุทธองค์ด้วยคำว่า **อตุล** นี้ เป็นการสมควรยิ่ง เพราะตามหลักธรรมดานั้น การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลาย คือในสมัยหนึ่ง ๆ พระปิเจกพุทฺธเจ้าและสาวกทั้งหลาย ย่อมอุบัติขึ้นได้หลาย ๆ องค์ โดยไม่มีจำกัด แต่สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น คงอุบัติขึ้นได้แต่เฉพาะพระองค์เดียว โดยเหตุนี้ พระอนุรุธาจารย์มาระลิกนิกถึงพระคุณด้วยบทว่า **อตุล** หาผู้เปรียบปานมิได้นี้เป็นการเหมาะสมยิ่ง ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นได้ในสมัยหนึ่ง ๆ มากกว่าหนึ่งพระองค์ได้แล้ว การระลิกถึงพระคุณด้วยบทว่า **อตุล** นั้นก็ไม่เหมาะสม การที่พระอนุรุธาจารย์มาระลิก นิกถึงพระคุณด้วยบทว่า **อตุล** นี้ ก็เพราะมีความประสงค์ที่จะให้นักศึกษาทั้งหลายได้ทราบถึงการอุบัติขึ้นของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเมื่อจะอุบัติขึ้นในสมัยใด ก็คงอุบัติขึ้นได้เฉพาะพระองค์เดียว จะอุบัติขึ้นถึง ๒ พระองค์ไม่ได้นั่นเอง

สทฺธมฺมคณฺตุตม หมายความว่า พร้อมด้วยพระสัทธรรมและคณะพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลายซึ่งเป็นผู้อุดมแล้ว การกล่าวคำนอบน้อมด้วยบทว่า **สทฺธมฺมคณฺตุตม** นี้ คำว่า **สทฺธมฺม** คือ พระธรรม **คณฺตุตม** คือ พระสงฆ์ สัทธรรม มี ๓ อย่าง คือ **ปริยัติสัทธรรม** ได้แก่ พระบาลีและอรรถกถา **ปฏิบัติสัทธรรม** ได้แก่ การรักษาศีล การถือธุดงค์ การเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน **ปฏิเวธสัทธรรม** ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ฌาน อภิญญา

อภิวาทิ หมายความว่า เป็นคำนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย ด้วยบทว่า **สมาสัมพุทฺธมตุล สทฺธมฺมคณฺตุตม** นั่นเอง

ภาสิสฺส หมายความว่า เป็นคำรับรองว่าจะแต่ง

อภิธัมมุตตงฺกะ หมายความว่า ตามที่ได้กล่าวคำรับรองไว้ว่าจะแตงนั้น ก็ได้แก่ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหปกรณ^๑นี้เอง

ที่เรียกว่าอภิธัมมัตถสังคหปกรณ^๑นั้น เพราะเป็นปกรณ^๑ที่รวบรวม เนื้อความใน อภิธรรม ๗ คัมภีร์ย่อลงในปกรณ^๑นี้

คำว่า **อภิธัมมุตตงฺกะ** นั้น เมื่อแยกบทแล้วคงได้ ๔ บท คือ

อภิธัมม + อุตถ + ถ + กห

อภิธัมม = ธรรมที่พิเศษยิ่งกว่าพระสูตร ได้แก่ พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์

อุตถ = เนื้อความแห่งพระอภิธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน
บัญญัติ

ถ = โดยย่อ

กห = การรวบรวม

ฉะนั้น เมื่อรวมบททั้ง ๔ บทนี้แล้วเป็น **อภิธัมมุตตงฺกะ** แปลว่า การรวบรวมจิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ย่อลงในปกรณ^๑นี้ ฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงเรียกอภิธัมมัตถสังคหปกรณ^๑นี้ว่า “อรรถกถานิวก้อย”

ปรมัตถธรรม ๔

ตตฺถ วุตฺตาทิธัมมุตฺถา

จตุธา ปรมตฺถโต

จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ

นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา

ในคำว่า อภิธัมมัตถสังคห^๑ นั้น เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรมแล้ว ไม่ว่าโดยประการใด ๆ ย่อมมีเนื้อความของพระอภิธรรมอยู่เพียง ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{*}

^{*} สำหรับปกรณ^๑นี้ ก็คงแสดงปรมัตถธรรม ๔ ประการโดยลำดับ ตามที่พระอนุรุธทราจารย์ได้ยกขึ้นเป็นอารัมภบทไว้นั้น โดยตั้งชื่อว่า จูฬอภิธรรมิกะตริ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายได้เข้าใจในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ เสียก่อน จะได้เป็นการเหมาะสมด้วย กาลเวลาและอัธยาศัยของบรรดานักศึกษาทั้งหลายด้วย

อธิบาย

เป็นคาถาที่รวบรวมการแสดงปรมัตถธรรม ๔ ประการโดยลำดับ ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้ยกขึ้นแสดงเป็นอรัมภบทในอภิธัมมัตถสังคหปกรณนี้

ปรมุตถ แยกออกเป็น ๒ บท **ปรม + อุตถ**

ปรม = เป็นธรรมอันประเสริฐ คือไม่มีการเปลี่ยนแปลงผันแปรอย่างใด หรือเป็นธรรมที่เป็นประธานในสัททบัญญัติและอรรถบัญญัติทั้งปวง

อุตถ = เป็นเนื้อความ คือ สภาพของรูปนามที่เป็นองค์ธรรมนั่นเอง

ฉะนั้น เมื่อรวมความทั้งสองบทนี้แล้ว คือ สภาพของนามรูปที่เป็นองค์ธรรมอันประเสริฐ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงผันแปรอย่างใด และเป็นธรรมที่เป็นประธานในสัททบัญญัติและอรรถบัญญัติ ชื่อว่า ปรมัตถ์

การที่แสดงธรรมที่เป็นความจริง ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ทรงแสดงธรรมตามความเป็นจริงของสมมุติโวหาร ชื่อว่า สมมุติสัจจะ ได้แก่พระสูตร พระวินัย ปุคคลบัญญัติ

๒. ทรงแสดงธรรมตามความเป็นจริงของสภาวะ ชื่อว่า ปรมัตถสัจจะ ได้แก่ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ (เว้นปุคคลบัญญัติ) ดังมีสาธกแสดงไว้ใน มโนรธปุรณิอรธกถาว่า

ทฺเว สจฺจานิ อุกฺขาลิ

สมฺพุทฺโธ วทํ วโร

สมฺมุติ ปรมุตถญฺจ

คตฺติํ นุปลพฺภติ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐยิ่งกว่าบรรดานักปราชญ์ทั้งหลาย ไม่ได้ทรงแสดงธรรมที่เป็นความจริงถึง ๓ ประการ ทรงแสดงแต่เพียง ๒ เท่านั้น คือ สมมุติสัจจธรรมประการหนึ่ง ปรมัตถสัจจธรรมประการหนึ่ง

การที่พระองค์ทรงแสดงสัจจะ ๒ ประการนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เพราะว่าเวไนยสัตว์บางเหล่านั้นไม่เคยศึกษาเล่าเรียนและสดับรับฟังพระอภิธรรมในสมัยพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ที่ได้ล่วงไปแล้ว ฉะนั้น เวไนยสัตว์เหล่านั้น จึงมีอากที่จะรับฟังปรมัตถธรรมได้ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึง

ทรงยกสมมุติสัจจะ คือ เรื่องต่าง ๆ ที่เวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจะพึงรู้ได้ โดยง่ายขึ้นแสดงเป็นประธาน แล้วทรงยกปรมัตถสัจจะแสดงประกอบเป็น ปริโยสาน

ส่วนเวไนยสัตว์เหล่าใด ที่ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาแล้วใน สมัยพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ที่ได้ล่วงไปแล้วนั้น เวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็มีปัญญาเพียงพอ ที่จะรับฟังปรมัตถธรรมได้ พระองค์จึงทรงยกปรมัตถสัจจะ ถ้วน ๆ ขึ้นเทศนาแก่บรรดา เวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น

จะเป็นอย่างไรก็ตาม การแสดงธรรมที่เป็นความจริงทั้ง ๒ ของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ย่อมเป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งสิ้น

ในสัจจะทั้ง ๒ นี้ สมมุติสัจจะมี ๒ ประการ คือ สมมุติสัจจะที่พระองค์ ทรงเทศนาไว้ในพระสูตร พระวินัย ประการหนึ่ง สมมุติสัจจะที่ชาวโลกใช้พูด กันประการหนึ่ง

สมมุติสัจจะทั้ง ๒ ประการนี้ แม้ว่าจะเป็นความจริงก็ตาม แต่ก็ เป็นความจริง โดยสมมุติโวหารเท่านั้น เมื่อว่าโดยสภาวะองค์ธรรมแล้วไม่มีความเป็นจริง หากแต่เป็น ความจริงส่วนหนึ่งที่ป้องกันการก้าวล่วงมุสาวาท

ส่วนปรมัตถสัจจะนั้นเป็นธรรมที่มีจริง อันได้แก่รูปนามทั้งสอง ฉะนั้น การที่พระองค์ทรงแสดงสมมุติสัจจะไว้ในพระสูตรและพระวินัยก็ดี ชาวโลก ทั้งหลายนิยมใช้พูด กันอยู่โดยถูกต้องก็ดี ย่อมไม่เป็นมุสาวาทแต่อย่างใด ดังมี สาธกบาลีแสดงไว้ในอังคุตตรอรรถกถาว่า

ตสุมา โวหารกุสลสฺส

โลกนาถสฺส ชนฺตุโน

สมฺมตํ โวหรนฺตสฺส

มุสาวาทํ น ชายติ

เหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ฉลาดในสมมุติโวหาร และเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อทรงแสดงธรรมที่เป็นสมมุติสัจจะแล้วก็ไม่ เป็นคำมุสาวาทแต่อย่างใด

ปรมัตถสัจจะ มี ๒ ประการ

๑. สภาวะสัจจะ ธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ที่แสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก

๒. อริยสัจจะ ธรรมที่เป็นจริงโดยเฉพาะอริยบุคคลทั้งหลาย ได้แก่ อริยสัจ ๔ มีทุกขสัจจะ เป็นต้น ดังที่พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงเป็นคาถาว่า
ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺตาเป็นต้นนี้ เป็นการแสดงนับตามจำนวนของปรมัตถสัจจะ

๑. จิตตปรมัตถ์

จิต = เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานนลกฺขณ) คือได้รับ
อารมณ์อยู่เสมอโน้นเอง จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อารมณ์ จินฺเตตฺติ = จิตฺตํ”

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น จึงชื่อว่า จิต

(วา) อีกนัยหนึ่ง

“จินฺเตนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาติ = จิตฺตํ”

สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย คือ เจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณ์โดยอาศัย
ธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกเหล่านั้น
จึงชื่อว่า จิต

(วา) อีกนัยหนึ่ง

“จินฺตณมตฺตํ = จิตฺตํ”

ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์นั้นแหละ ชื่อว่า จิต

(วา) อีกนัยหนึ่ง

“จิตฺติ กโรตฺติ = จิตฺตํ”

ธรรมชาติใด ทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น ชื่อว่า จิต

ดังมีบาลีแสดงไว้ในปรมัตถทีปนีว่

จิตฺตวิจิตฺตตาย

สญฺญาวิจิตฺตตา

สญฺญาวิจิตฺตตาย

ตณฺหาวิจิตฺตตา

ตณฺหาวิจิตฺตตาย

กมฺมานิ วิจิตฺตานิ

กมฺมวิจิตตตาย

โยนินโย วิจิตตตา

โยนินวิจิตตตาย

เตสํ ตีรจฺจนาคตานํ

วิจิตตตา เวทิตพฺพา ฯ

นักศึกษาทั้งหลาย ฟังทราบว่

- สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งจิต คือ จิต เป็นผู้ทำให้วิจิตรพิสดารขึ้น
- สัตว์ทั้งหลายที่วิจิตรนั้น ก็เพราะกำเนิดวิจิตร
- กำเนิดวิจิตร เพราะการกระทำทางกาย วาจา ใจ วิจิตร
- การกระทำทางกาย วาจา ใจที่วิจิตรนั้นเพราะค้นหา คือ ความพอใจวิจิตร
- ค้นหาวิจิตร ก็เพราะสัญญา คือ ความจำเรื่องราวต่าง ๆ วิจิตร
- สัญญาวิจิตร ก็เพราะจิตวิจิตร

สรุปความว่า ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ

๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ

๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร

ฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมด้วยท่านอรรถกถาจารย์ และท่านฎีกาจารย์ ทั้งหลาย จึงได้แสดงความมหัศจรรย์และความสำคัญของจิตไว้มากหลาย แต่เฉพาะในปกรณนี้ จะยกขึ้นมาแสดงแต่พอสังเขป ดังต่อไปนี้

ทิฏฺฐํ โว ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตุนฺติ ?

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถามว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปภาพอันวิจิตร ชื่อว่า จรณะที่มีเผยแพร่ทั่วไปนั้นพวกเธอเห็นแล้วหรือ?

เอวํ ภนฺเต

เห็นแล้วพระเจ้าข้า

ตมฺปิ โข ภิกฺขเว จรณํ จิตฺตํ จิตฺเตเนว จิตฺติตฺตุนฺติ

ภิกษุทั้งหลาย แม้รูปภาพที่วิจิตรถึงอย่างนั้น ก็เพราะจิตนั่นเองคิดขึ้น

เตนapi โข ภิกขเว จรณณ จิตฺเตน จิตฺตณฺเณว จิตฺตรนฺติ

ภิกขุทั้งหลาย จิตนั้น เป็นธรรมชาติที่วิจิตรยิ่งกว่ารูปภาพอันวิจิตรนี้

นาคิ ภิกขเว อนฺณํ เอนิกายมฺปิ สมนุสฺสํ, ยํ เอว จิตฺตํ, ยถิทํ ภิกขเว

ตฺริจฺจนคตา ปาณา

ภิกขุทั้งหลาย บรรดาสัตว์ดิรัจฉานเหล่าใด มีอยู่ในโลก ตถาคตไม่เคยเห็น
ว่า สัตว์เหล่าอื่นใด ที่จะวิจิตรเหมือนกับพวกเหล่าสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย

เตปิ โข ภิกขเว ตฺริจฺจนคตา ปาณา จิตฺเตเนว จิตฺติตา

ภิกขุทั้งหลาย บรรดาจำพวกดิรัจฉานที่วิจิตรถึงเพียงนี้ ก็เพราะจิตนี้เอง
เป็นผู้กระทำให้วิจิตร

เตหิ ปี โข ภิกขเว ตฺริจฺจนคเตหิ ปาเนหิ จิตฺตณฺเณว จิตฺตรนฺติ

ภิกขุทั้งหลาย จิตนี้แหละวิจิตรยิ่งกว่าพวกดิรัจฉาน (สังยุตตพระบาลี)

จิตฺเตน นียติ โลโก กุสลจิตฺตํ ย่อมนำสัตว์โลกไปสู่สุคติภูมิ

จิตฺเตน ปริกฺขสฺสตี อกุสลจิตฺตํ ย่อมผูกคร่าสัตว์โลกให้ไปสู่อบายภูมิ

จิตฺตสฺส เภกฺกมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวญฺญ

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมปกติเป็นไปตามอำนาจแห่งจิต (สังยุตตพระบาลี)

จิตฺตมานตฺตมคฺคมฺม นานตฺตํ โหติ วายฺโน

จิตตชวโยที่สามารถในการยืน เดิน นั่ง นอนเกิดขึ้นได้ ก็เพราะอาศัย
ความประสงค์ของจิตที่เป็นไปต่าง ๆ เป็นเหตุ

วายนานตฺตโต นานา โหติ กายสฺส อิญฺชนา

ร่างกายที่กำลังเคลื่อนไหวเป็นไปต่าง ๆ ปรากฏขึ้นได้ เหมือนกับรูปหุ่น
ที่เขากำลัง เชิดอยู่นั้น ก็เพราะอาศัยความเป็นไปต่าง ๆ แห่งจิตตชวโยเป็นเหตุ
(สูตรนิบาต อรรถกถา)

วิจิตฺตกรณํ จิตฺตํ

ชื่อว่า จิต เพราะทำให้กิริยาอาการวิจิตร (มุ่งหมายเอาเฉพาะจิต ๓๒ ดวง
คือ มโนทวาราวัจชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๕ อภิญญาจิต ๒)

อุตุน จิตตตาย วา

หรือ ชื่อว่าจิต เพราะสภาพของตน เป็นวิจิตร (มุ่งหมายเอาจิตทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง)

จิตตคมมกิลเลสี จิตตัม

วิปากจิต ชื่อว่า จิต เพราะกุศลกรรม อกุศลกรรม และกิลเลสนี้ เป็นที่สังสม

ตายติ วา ตถา

หรือ วิปากจิต ชื่อว่า จิต เพราะย่อมรักษาไว้ซึ่งร่างกาย ที่เกิดจากกุศลกรรม อกุศลกรรม และกิลเลส

จิโนติ อุตตสนฺตานัม

วิญญานใด ย่อมทำให้ชั้นธันดาน เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ฉะนั้น วิญญาน จึงชื่อว่า จิต (มุ่งหมายเอาอกุศลและโลกียกุศลขวนะ)

(แปลอีกนัยหนึ่ง) วิญญานใด ย่อมทำให้ธันดานตนเกิดขึ้นสืบต่อกันโดยไม่ขาดสาย (มุ่งหมายเอา โลภขวนะ ๔๗ ที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้)

วิจิตตารมมณฺหติ จ (วิภาวินีฎีกา)

วิญญานใด ย่อมมีอารมณ์วิจิตรพิสดาร ฉะนั้น วิญญานนั้นจึงชื่อว่าจิต (มุ่งหมายเอาจิตทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง) ความเกิดดับของจิตนี้ ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเทศนาไว้ในอังคุตตรพระบาลีว่า

ยาวณฺหิจิํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรายาว ลหุปรวิวตฺตํ จิตฺตํ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เกิดดับอย่างรวดเร็ว ด้วยเหตุนี้ จึงหาข้ออุปมาที่จะยกขึ้นมาเปรียบเทียบได้โดยยากยิ่ง

๒. เจตสิกปรมัตถ์

เจตสิก = เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสิตลกฺขณํ) เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ ต่างกันกับต้นไม้อาศัยพื้นแผ่นดินเกิดขึ้น เพราะว่าพื้นแผ่นดินกับ

ต้นไม้นั้น พื้นแผ่นดินเป็นฐานอาชาระ ส่วนต้นไม้เป็นฐานอาชยะ สำหรับจิต และเจตสิกนั้น จิตเป็นนิสสยะ เจตสิกเป็นนิสสิตะ เหมือนกันกับอาจารย์และลูกศิษย์ ทั้งนี้ก็เพราะว่า เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ ไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย

ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“เจตสิ ภว = เจตสิก” ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่าเจตสิก (วา) หรือ

“เจตสิ นิยุตฺต = เจตสิก” ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย ชื่อว่าเจตสิก

แสดงความเป็นไปของจิต เจตสิก และอารมณ์

ความเป็นไปของจิต เจตสิก และอารมณ์ ทั้ง ๓ นี้ อุปมาเหมือนหนึ่งกับช่างวาดเขียนที่กำลังเขียนรูปภาพต่าง ๆ ลงบนผืนผ้า เมื่อยกจิต เจตสิก และอารมณ์ ทั้ง ๓ อย่างขึ้นมาเปรียบเทียบกับกันแล้ว จิตเหมือนกับน้ำที่ถูกผสมกับสิ่งต่าง ๆ เจตสิกเหมือนสีต่าง ๆ อารมณ์ คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย เหมือนกับผืนผ้า พู่กันเหมือนกับทวารทั้ง ๖ มีตา หู เป็นต้น ช่างเขียนเหมือนกับสัตว์ทั้งหลาย

๓. รูปปรมาตถ์

รูป = เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกฺขณ) ในเมื่อได้กระทบกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนี้ เรียกว่า “วิโรธิปัจจัย” ได้แก่ ความเย็น ร้อน หิวข้าว กระทบน้ำ ยุ ง รื่น เหลือบ ไร ลม แดด งูกัด ตะขาบ ต่อย แมลงปองต่อย เหล่านี้เป็นต้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “สีตฺตฺหาทิวโรธิปัจจัยเอหิ รูปปตฺติ = รูป” ธรรมชาติโดยย่อมเปลี่ยนแปลงสลายไป เพราะวิโรธิปัจจัย มีความเย็น ร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป

๔. นิพพานปรมัตถ์

นิพพาน = เป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนามขั้น ๕ (สนธิลักษณะ) การที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่า นิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาดนั่นเอง โดยเหตุนี้ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อได้เข้าถึงขั้นปรินิพพานแล้ว วัฏฏทุกข์ต่างๆ ที่เป็นการเกิดแก่ เจ็บ ตาย เป็นต้นเหล่านี้ ก็ดับสูญสิ้นทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ ดังมีวจนัตถ์แสดงว่า

วานโต นิคุขนฺตุนฺติ นิพฺพานํ

ธรรมชาติใด ย่อมพ้นจากตัณหา ที่ชื่อว่า วานะ อันเป็นเครื่องร้อยภพน้อยภพใหญ่ ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นิพพาน

(วา) นิพฺพายนฺติ สพฺเพ วฏฺฏทฺถุขสฺสตาปา เอตฺตมฺมินฺติ = นิพฺพานํ

หรือ วัฏฏทุกข์และความเดือดร้อนต่าง ๆ ย่อมไม่มีในนิพพานนี้ ฉะนั้น ธรรมชาติ ที่เป็นที่ดับแห่งวัฏฏทุกข์ และความเดือดร้อนต่าง ๆ นี้ชื่อว่า นิพพาน

(วา) นิพฺพายนฺติ อริยชนา เอตฺตมฺมินฺติ = นิพฺพานํ

หรือ พระอริยบุคคลทั้งหลาย เมื่อถึงซึ่งขั้นปรินิพพานแล้ว ย่อมดับสูญ คือ ไม่เกิดไม่ตาย ฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพาน

คำว่า “นิพพาน” เมื่อตัดบทออกแล้วได้ ๒ บท คือ นิ บทหนึ่ง วาน บทหนึ่ง

นิ แปลว่า พ้น หรือออก

วาน แปลว่า ตัณหา

เมื่อรวมทั้ง ๒ เข้าด้วยกันเป็น “นิวาน” แปลว่า พ้นจากตัณหา หรือออกจากตัณหา คำว่า “นิวาน” เป็นนิพพานนั้น เป็นไปโดยนัยไวยากรณ์ คือ

ว ตัวเดียว ให้เป็น ว ว ๒ ตัว (โดยภาวะ) ว ว ๒ ตัวเปลี่ยนเป็น พ พ ๒ ตัว ฉะนั้น จึงเป็นนิพพาน

จบประมวลคาถาและคำปฏิญาณของพระอนุรุธาจารย์

จำแนกจิตโดยภูมิ

อเหตุกจิต ๑๘ คือ $\left\{ \begin{array}{l} \text{อกุศลวิปากจิต ๗} \\ \text{อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘} \\ \text{อเหตุกกริยาจิต ๓} \end{array} \right\}$ รวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ คือ { มหากุศลจิต ๘
มหาวิปากจิต ๘
มหาภิกขจิต ๘ } รวมเป็นกามาวจรโสภณจิต ๒๔

รูปาวจรจิต ๑๕ คือ { รูปาวจรกุศลจิต ๕
รูปาวจรวิปากจิต ๕
รูปาวจรภิกขจิต ๕ } รวมเป็นรูปาวจรจิต ๑๕

อรูปรูปาวจรจิต ๑๒ คือ { อรูปาวจรกุศลจิต ๔
อรูปรูปาวจรวิปากจิต ๔
อรูปรูปาวจรภิกขจิต ๔ } รวมเป็นอรูปรูปาวจรจิต ๑๒

มหัคคตจิต ๒๓ คือ { รูปาวจรจิต ๑๕
อรูปรูปาวจรจิต ๑๒ } รวมเป็นมหัคคตจิต ๒๓

โลกียจิต ๘๑ คือ { กามาวจรจิต ๕๔
มหัคคตจิต ๒๓ } รวมเป็นโลกียจิต ๘๑

โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ คือ { มรรคจิต ๔
ผลจิต ๔ } รวมเป็นโลกุตตรจิต ๘

หรือ { มรรคจิต ๒๐
ผลจิต ๒๐ } รวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐

มรรคจิต ๔ หรือ ๒๐ นั้น คือ

โสดาปัตติมรรคจิต ๑ หรือ ๕

สกทาคามีมรรคจิต ๑ หรือ ๕

อนาคามีมรรคจิต ๑ หรือ ๕

อรหัตตมรรคจิต ๑ หรือ ๕

ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ นั้น คือ

โสดาปัตติผลจิต ๑ หรือ ๕

สกทาคามีผลจิต ๑ หรือ ๕

อนาคามีผลจิต ๑ หรือ ๕

อรหัตตผลจิต ๑ หรือ ๕

$$\begin{array}{l}
 \text{ฉานจิต ๖๗ คือ} \left\{ \begin{array}{ll} \text{มหัคคตจิต} & ๒๗ \\ \text{โลกุตตรจิต} & ๔๐ \end{array} \right\} \text{รวมเป็นฉานจิต ๖๗} \\
 \\
 \text{สเหตุจิต ๗๑ หรือ ๑๐๓ คือ} \left\{ \begin{array}{ll} \text{อกุศลจิต} & ๑๒ \\ \text{กามาวจรโสภณจิต ๒๔} & \\ \text{มหัคคตจิต} & ๒๗ \\ \text{โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐} & \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{รวมเป็นสเหตุจิต ๗๑} \\ \text{หรือ ๑๐๓} \end{array}
 \end{array}$$

หมายเหตุ.. มรรคจิตเป็นกุศล ผลจิตเป็นวิบาก เพราะมรรคจิตเป็นเหตุ
ให้ผลจิตเกิดขึ้น

ลูกกุญแจ ดอกที่ ๒

อกุศลจิต ๑๒

บาลีและคำแปลเพื่อท่องจำ

โลกมุลจิต ๘ คือ

๑. โสมนัสสสหคํ ทิฏฐิตสมุปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ.

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๒. โสมนัสสสหคํ ทิฏฐิตสมุปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๓. โสมนัสสสหคํ ทิฏฐิตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๔. โสมนัสสสหคํ ทิฏฐิตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๕. อุเปกขาสหคํ ทิฏฐิตสมุปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๖. อุปเพกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมุปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๗. อุปเพกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๘. อุปเพกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

โทสมูลจิต ๒ คือ

๑. โทมนสฺสสหคตํ ปฏฺghiสมุปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

๒. โทมนสฺสสหคตํ ปฏฺghiสมุปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

โมหมูลจิต ๒ คือ

๑. อุปเพกขาสหคตํ วิจิกิฉฺฉาสมุปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย

๒. อุปเพกขาสหคตํ อุทฺธจฺฉสมุปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

หมายเหตุ...โมหมูลจิต ๒ สงเคราะห์เข้าในอสังขาริก

อเหตุกจิต ๑๘

บาลีและคำแปลเพื่อท่องจำ

อกุสลวิปากจิต ๗ คือ

๑. อุปเพกขาสหคตํ จกฺขุวิญญาณํ

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุปเพกขาสหคตํ โสตวิญญาณํ

จิตที่อาศัยโสตวัตถุ ได้ยินเสียงที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. อุปเพกขาสหคตํ ฆานวิญญาณํ

จิตที่อาศัยฆานวัตถุ รู้กลิ่นที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. อุปเพกขาสหคตํ ชิวหาวิญญาณํ

จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ รู้รสที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕. ทุกขสหคตํ กายวิญญาณํ

จิตที่อาศัยกายวัตถุ รู้สึกโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยทุกขเวทนา

๖. อุปเพกขาสหคตํ สมบุฏฺฐิจฺจนจิตฺตํ

จิตที่รับปัญญารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๗. อุปเพกขาสหคตํ สนฺติริณจิตฺตํ

จิตที่ไต่สวนปัญญารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ คือ

๑. อุปเพกขาสหคตํ จกขุวิญญาณํ

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เห็นรูปารมณ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุปเพกขาสหคตํ โสตวิญญาณํ

จิตที่อาศัยโสตวัตถุ ได้ยินเสียงที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. อุปเพกขาสหคตํ ฆานวิญญาณํ

จิตที่อาศัยฆานวัตถุ รู้กลิ่นที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. อุปเพกขาสหคตํ ชิวหาวิญญาณํ

จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ, รู้รสที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕. สุขสหคตํ กายวิญญาณํ

จิตที่อาศัยกายวัตถุ รู้สึกโผฏฐัพพารมณ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยสุขเวทนา

๖. อุปเพกขาสหคตํ สมบุฏฺฐิจฺจนจิตฺตํ

จิตที่รับปัญญารมณ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. อุpekhasahatā samsamajittā

จิตที่ได้ส่วนปัญจารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. Samsamajittā samsamajittā

จิตที่ได้ส่วนปัญจารมณที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

อเหตุกกิริยาจิต ๓ คือ

๑. อุpekhasahatā plajjavaraṇasamajittā

จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญจวารที่ดีและไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุpekhasahatā mñjavaraṇasamajittā

จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวารที่ดีและไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. Samsamajittā hladdupāṭṭhā

จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

หมายเหตุ... ๑. อเหตุกจิต ๑๘ สงเคราะห์เข้าในอสังขาริก

๒. อเหตุกจิต ๑๘ สงเคราะห์เข้าในวิปยุตต์

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

บาลีและคำแปลเพื่อท่องจำ

มหากุศลจิต ๘ คือ

๑. Samsamajittā ānasmupphuttā asangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

๒. Samsamajittā ānasmupphuttā sangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

๓. Samsamajittā ānavipphuttā asangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๔. Samsamajittā ānavipphuttā sangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๕. อุpekhasahatā ṇaṇasamupphuttā osangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

๖. อุpekhasahatā ṇaṇasamupphuttā sasangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

๗. อุpekhasahatā ṇaṇavipphuttā osangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๘. อุpekhasahatā ṇaṇavipphuttā sasangharikā

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

หมายเหตุ... มหาวิปากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ บาติและคำแปลเหมือนกัน
กับมหากุศลจิต ๘ ทุกประการ

รูปาวจรจิต ๑๕

บาติและคำแปล (รวมกัน) เพื่อท่องจำ

๑. วิตกุกิจารปีตีสฺวเอกคฺคตาสหิตํ ปจฺมขุณฺณานุกฺคฺลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยาจิตฺตํ

ปจฺมขุณฺณานุกฺคฺลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕

คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกคคตา

๒. วิจารปีตีสฺวเอกคฺคตาสหิตํ ทฺตยขุณฺณานุกฺคฺลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยาจิตฺตํ

ทฺตยขุณฺณานุกฺคฺลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ

วิจาร ปีติ สุข เอกคคตา

๓. ปีตีสฺวเอกคฺคตาสหิตํ ตตฺตยขุณฺณานุกฺคฺลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยาจิตฺตํ

ตตฺตยขุณฺณานุกฺคฺลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓

คือ ปีติ สุข เอกคคตา

๔. สุขเอกคฺคตาสหิตํ จตฺตถฺตขุณฺณานุกฺคฺลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยาจิตฺตํ

จตฺตถฺตขุณฺณานุกฺคฺลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ

สุข เอกคคตา

๕. อุปเพกขาเอกกคตาสหิตํ ปญฺจมขุฆานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ภิริยาจิตฺตํ

ปญฺจมฆานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ภิริยาจิต ๑ เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒
คือ อุปเพกขา เอกกคตา

อรุปาวจรจิต ๑๒

บาลีและคำแปล (รวมกัน) เพื่อท่องจำ

๑. อุปเพกขาเอกกคตาสหิตํ อากาสาณญายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ภิริยาจิตฺตํ

อากาสาณญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ภิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์
ฌาน ๒ คือ อุปเพกขา เอกกคตา

๒. อุปเพกขาเอกกคตาสหิตํ วิญฺญาณญายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ภิริยาจิตฺตํ

วิญฺญาณญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ภิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วย
องค์ฌาน ๒ คือ อุปเพกขา เอกกคตา

๓. อุปเพกขาเอกกคตาสหิตํ อากิณฺณญายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ภิริยาจิตฺตํ

อากิณฺณญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ภิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์
ฌาน ๒ คือ อุปเพกขา เอกกคตา

๔. อุปเพกขาเอกกคตาสหิตํ เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ภิริยา จิตฺตํ

เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ภิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อม
ด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุปเพกขา เอกกคตา

โลกุตตรจิต ๔๐

บาลีและคำแปล (รวมกัน) เพื่อท่องจำ

มรรคจิต ๒๐

๑. วิตกุกวการปีติสุขเอกกคตาสหิตํ ปจฺมขุฆานโสตาปคฺคติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคา
มิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ

ปฐมฌาน โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑
 อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข
 เอกัคคตา

**๒. วิจาร์ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ทุตติยฌมานโสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺค
 จิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตุตมคฺคจิตฺตํ**

ทุตติยฌมาน โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑
 อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปิติ สุข
 เอกัคคตา

**๓. ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ตติยฌมานโสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺคจิตฺตํ
 อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตุตมคฺคจิตฺตํ**

ตติยฌมาน โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑
 อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

**๔. สุขเอกกุตตาสหิตํ จตุตถฌมานโสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺคจิตฺตํ
 อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตุตมคฺคจิตฺตํ**

จตุตถฌมาน โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต
 ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

**๕. อุเบกขาเอกกุตตาสหิตํ ปญฺจมฌมานโสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺคจิตฺตํ
 อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตุตมคฺคจิตฺตํ**

ปญฺจมฌมาน โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต
 ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ผลจิต ๒๐

**๑. วิตกวิจาร์ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ปฐมฌมานโสตาปัตติผลจิตฺตํ สกิทาคามีผล
 จิตฺตํ อนาคามีผลจิตฺตํ อรหตุตผลจิตฺตํ**

ปฐมฌาน โสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑
 อรหัตตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

**๒. วิจารณ์ปิตุสวเอกกคตาสหิต์ ทุตติยขุณฺณโสตาปัตติผลจิตฺตํ สกิทาคามิผลจิตฺตํ
อนาคามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ**

ทุตติยขุณฺณโสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปิตุ สว เอกกคตา

**๓. ปิตุสวเอกกคตาสหิต์ ตติยขุณฺณโสตาปัตติผลจิตฺตํ สกิทาคามิผลจิตฺตํ
อนาคามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ**

ตติยขุณฺณโสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิตุ สว เอกกคตา

**๔. สวเอกกคตาสหิต์ จตุตถขุณฺณโสตาปัตติผลจิตฺตํ สกิทาคามิผลจิตฺตํ
อนาคามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ**

จตุตถขุณฺณโสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สว เอกกคตา

**๕. อุเบกขาเอกกคตาสหิต์ ปญฺจมขุณฺณโสตาปัตติผลจิตฺตํ สกิทาคามิผลจิตฺตํ
อนาคามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ**

ปญฺจมขุณฺณโสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

หมายเหตุ... ๑. ฌานจิต ๖๗ สงเคราะห์ไว้ในญาณสัมปยุตต์
๒. ฌานจิต ๖๗ สงเคราะห์ไว้ในสสังขาริก
๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ สงเคราะห์เป็นปญฺจมขุณฺณโสตาปัตติผลจิต

คำแปลโดยย่อในลูกกุญแจดอกที่ ๒

คำแปลในคำว่า สหคตํ ๕ อย่าง

๑. โสมนัสสสหคตํ = จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา คือ ความดีใจ
๒. อุเบกขาสหคตํ = จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา คือ ความเฉย ๆ
๓. โทมนัสสสหคตํ = จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา คือ ความเสียใจ

๔. ทุกขสหคตํ = จิตที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา คือ ความทุกข์กาย
 ๕. สุขสหคตํ = จิตที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา คือ ความสุขกาย

คำแปลในคำว่า สมุပ္ပตฺตํ ๕ อย่าง

๑. ทิฏฐิจิตสมุပ္ပตฺตํ = จิตที่ประกอบด้วยทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด
 ๒. ปณฺธิสมุပ္เพตฺตํ = จิตที่ประกอบด้วยโทสะ คือ ความโกรธ
 ๓. วิจิกิจฺฉาสมุပ္เพตฺตํ = จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา คือ ความสงสัย
 ๔. อุทฺทจฺจสมุပ္เพตฺตํ = จิตที่ประกอบด้วยอุทฺทจฺจ คือ ความฟุ้งซ่าน
 ๕. ฌาณสมุပ္เพตฺตํ = จิตที่ประกอบด้วยปัญญา คือ ความรู้ตามความเป็นจริง

คำแปลในคำว่า วิปฺเพตฺตํ ๒ อย่าง

๑. ทิฏฐิจิตวิปฺเพตฺตํ = จิตที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ คือ ไม่มีความเห็นผิด
 ๒. ฌาณวิปฺเพตฺตํ = จิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา คือ ไม่มีความรู้ตามความเป็นจริง

คำแปลในคำว่า อสงฺขาริกํ และ สสงฺขาริกํ

๑. อสงฺขาริกํ = จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน
 ๒. สสงฺขาริกํ = จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน

คำแปลในคำว่า วิญฺญาณํ ๕ อย่าง

๑. จกฺขุวิญฺญาณํ = จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเห็นรูปารมณํ
 ๒. โสทฺถวิญฺญาณํ = จิตที่อาศัยโสทวัตถุ ได้ยินเสียง
 ๓. ฆานวิญฺญาณํ = จิตที่อาศัยฆานวัตถุ รู้กลิ่น
 ๔. ชิวหาวิญฺญาณํ = จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ รู้รส
 ๕. กายวิญฺญาณํ = จิตที่อาศัยกายวัตถุ รู้สีกโผฏฐัพพารมณํ (ความเย็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็ง ความหย่อน ความตึง)

คำแปลในคำทั้ง ๕ มี สมฺปญฺจิณฺณจิตฺตํ เป็นต้น

๑. สมฺปญฺจิณฺณจิตฺตํ = จิตที่รับปัญญารมณํ
 ๒. สนฺตฺติรณฺณจิตฺตํ = จิตที่ได้สวนปัญญารมณํ

๓. ปญจทวาราวชชนจิตต์ = จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวาร คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย
๔. มโนทวาราวชชนจิตต์ = จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร คือ ทางใจ
๕. หลิตุปปาทจิตต์ = จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มของพระอรหันต์

อธิบายความหมายชื่อของจิตตามลำดับ

อกุศลจิต ๑๒

อภฺรธา โลกมุธานิ โทสมุธานิ จ ทฺวิธา
 โมหมุธานิ จ เทวติ ทฺวาทสากุสลา ลียํ

โลกมุลจิต ๘ โทสมุลจิต ๒ โมหมุลจิต ๒ รวมจิต ๑๒ ดวงนี้เป็นอกุศลจิต

โลกมุลจิต หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโลกเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน
 โทสมุลจิต หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโทสเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน
 โมหมุลจิต หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน
 อกุศลจิต หมายความว่า จิตที่มีโทษและให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิต หรือ
 เป็นจิต ที่ประกอบกับอกุศลเจตสิก

อเหตุกจิต ๑๘

สตุตฺตากุสลาปกาณิ ปุณฺณปากาณิ อภฺรธา
 กุริยาจิตฺตานิ ตีณฺติ อภฺรธา ๑ อเหตุกา ๗

อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกิริยาจิต ๓ รวมจิต ๑๘
 ดวงนี้เป็นอเหตุกจิต

อกุศลวิปากจิต หมายความว่า วิบากที่เกิดจากอกุศลกรรม ๑๒ มีการเห็น
 การได้ยิน การได้กลิ่น ที่ไม่ดี เป็นต้น

อเหตุกกุศลวิปากจิต หมายความว่า วิบากที่เกิดจากมหากุศลกรรม ๘ มี
 การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น ที่ดี เป็นต้น แต่เป็นอเหตุกะ

อเหตุกกิริยาจิต หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยลำพัง ไม่ได้อาศัยกรรมแต่อย่างใดและไม่เป็นบุญเป็นบาปแต่เป็นอเหตุกะ

อเหตุกจิต หมายความว่า จิตที่ไม่มีเหตุ ๖ (โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ) ประกอบ

จิตที่เหลือนอกจากอเหตุกจิต ๑๘ มีจำนวน ๗๑ หรือ ๑๐๓ เป็นสเหตุกจิตทั้งสิ้น

อโสภณจิต ๓๐ และโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

ปาปเหตุกมุตตานิ

โสภณานิติ รุจฺจเร

เอภฺนสฺสญฺจี จิตฺตานิ

อถกนวุตฺตีปฺวา

จิต ๕๕ หรือ ๕๑ ที่นอกจากอกุศลจิต อเหตุกจิตนั้น เรียกว่า โสภณจิต

ในคาถาบทนี้ แสดงให้ทราบถึงชื่อของจิตได้เป็น ๒ ประเภทคือ จิต ๕๕ หรือ ๕๑ ชื่อว่าโสภณจิต อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ ชื่อว่าอโสภณจิต การแสดงว่า โสภณจิตนั้นเป็นการแสดงโดยตรง ส่วนการแสดงว่าอโสภณจิตนั้น ไม่ได้แสดงโดยตรง

อโสภณจิต หมายความว่า จิตที่นอกจากโสภณจิตที่เป็นจิตสวยงาม หรือเป็นจิตที่ไม่ได้เกิดพร้อมกับโสภณเจตสิก

โสภณจิต หมายความว่า จิตที่เกิดพร้อมกันกับโสภณเจตสิก หรือเป็นจิตที่สวยงาม

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

มหากุศลจิต หมายความว่า จิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข ฉะนั้นจึงชื่อว่า กุศล และสามารถให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตน ทั้งเป็นบาทเบื้องต้นของฉาน อภิญญา มรรค ผล ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหา เมื่อรวมบททั้ง ๒ นี้แล้ว ชื่อว่า มหากุศลจิต

มหาวิปากจิต หมายความว่า จิตที่เป็นผลของมหากุศล เพราะว่า เมื่อว่า โดยเวทนา สัมปโยค สังขารแล้ว ก็เหมือนกันกับมหากุศลทุกประการ ฉะนั้นจึงชื่อว่า มหาวิปากจิต

มหากริยาจิต หมายความว่า จิตที่ชื่อว่ามหากุศลนั้นแหละ เกิดขึ้นใน สันดานของพระอรหันต์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหากริยาจิต

กามาวจรจิต ๕๔

กาม เทวีส ปากานิ

ปุลฺลณฺณปุลฺลณานิ วิสตี

เอกาทส กุริยา เจติ

จตุปุลฺลณาส สพฺพธา

จิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ ๑๑ เป็นส่วนมากนี้ เมื่อรวมทั้งหมดแล้ว มี จำนวน ๕๔ คือ วิปากจิต ๒๓ กุศลจิต อกุศลจิต รวม ๒๐ กิริยาจิต ๑๑

คานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นกามาวจรทั้งหมด ทั้งได้แสดงการ จำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่ากามาวจรจิตนั้น เพราะจิตทั้ง ๕๔ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุกาม และกิเลสกามเป็นส่วนมาก

ดังแสดงวจนัตถะว่า “กามเตตติ = กาโม (วา) กามียเตตติ = กาโม” ธรรมชาติ ไดย่อมมีความต้องการกามอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า กามะ ได้แก่ กิเลสกาม คือกามตัณหา หรือ ธรรมชาติใดเป็นที่ชอบใจของกามตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า กามะ ได้แก่ วัตถุกาม คือ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ชื่อว่า กามะ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑

“กามสฺส ภโวติ = กาโม” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่งกิเลสกาม และวัตถุกาม ฉะนั้น ภูมินั้น จึงชื่อว่า กามะ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑

“กาม อวจรเตตติ = กามาวจร ” จิตไดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่ เกิดแห่งกิเลสกาม และวัตถุกาม ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า กามาวจร

รูปาวจรจิต ๑๕

ปญจธา ฌานเภเทน

รูปาวจรมานสั

ปญฺญปาทกิริยาเภทา

ตํ ปญฺจทสธา ภเว

รูปาวจรจิต เมื่อว่าโดยประเภทแห่งฌานแล้วมี ๕ ประการ เมื่อจำแนกโดยกุศล วิปาก กิริยา แล้วมี ๑๕ ประการ

กาลานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นรูปาวจรทั้งหมด ทั้งได้แสดงการจำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่า รูปาวจรจิตนั้น เพราะจิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูปเป็นส่วนมาก วัตถุรูปนั้น ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กิเลสรูป ได้แก่ รูปตัณหา คือ ความพอใจในรูปฌาน อภิญญา รูปภพ

ดังแสดงวาทตะว่า “รูปสฺส ภโวติ = รูป” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูป ฉะนั้น ภูมินั้น จึงชื่อว่า รูป ได้แก่ รูปภูมิ ๑๖

“รูปเอ อวจรตฺติ = รูปาวจร” จิตใดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งกิเลสรูปและวัตถุรูป ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า รูปาวจร

อรูปาวจรจิต ๑๒

อาลมพนปฺปเภเทน

จตุธารูปฺปมานสั

ปญฺญปาทกิริยาเภทา

ปฺน ทฺวาทสสา จิตํ

อรูปาวจรจิต เมื่อว่าโดยประเภทแห่งอารมณ์แล้ว มี ๔ อย่าง เมื่อจำแนกโดยกุศล วิปาก กิริยาแล้ว มี ๑๒

กาลานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นอรูปาวจรจิตทั้งหมด ทั้งได้แสดงการจำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่า อรูปาวจรจิต นั้น เพราะจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิ อันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูป และกิเลสรูปเป็นส่วนมาก

วัตถุรูปนั้น ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐

กิเลสรูปนั้น ได้แก่ รูปตัณหา คือ ความพอใจในรูปฌาน และรูปภพ

ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ อนุปสฺส ภโวติ = อนุป ” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่ง
วัตถุธอรูปและกิเลสธอรูป ฉะนั้น ภูมินั้น จึงชื่อว่า อนุป ได้แก่ อนุปภูมิ ๔

“ อนุเป อวจรตฺติ = อนุปาวจร ” จิตใดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็น
ที่เกิดแห่งกิเลสธอรูปและวัตถุธอรูป ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า อนุปาวจร

มหัคคตจิต ๒๗

รูปาวจรจิต ๑๕ อนุปาวจรจิต ๑๒ รวมเป็น ๒๗ ชื่อว่า มหัคคตจิต ที่ชื่อ
มหัคคตจิตนั้น เพราะจิตเหล่านี้เข้าถึงความเป็นใหญ่และประเสริฐ

ดังแสดงวจนัตถะว่า “ มหนฺตํ คโตติ = มหคฺคโต ” จิตใดย่อมเข้าถึง
ความเป็นใหญ่และประเสริฐ ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า มหัคคต

โลกียจิต ๘๑

กามาวจรจิต ๕๔ มหัคคตจิต ๒๗ รวมเป็น ๘๑ ชื่อว่า โลกียจิต ๘๑ ที่ชื่อ
ว่า โลกียจิตนั้น เพราะจิตเหล่านี้ย่อมเกิดอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก
อรูปโลก

ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ โลเก นิยุตฺตาติ = โลเกีย ” ธรรมเหล่าใด ประกอบ
อยู่ในโลกทั้ง ๓ เป็นนิตย์ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า โลเกีย

นับจำนวนจิต ๘๕ โดยสัญญาชาติทั้ง ๔

ทวาทสา กุสลาเนว

กุสลาเนกวิสติ

ฉตฺตีสเว วิปากานิ

กิริยาจิตฺตานิ วิสติ

นับจำนวนจิต ๘๕ โดยประเภทแห่งสัญญาชาติ ดังนี้คือ

อกุศลชาติ มี ๑๒

กุศลชาติ มี ๒๑

วิปากชาติ มี ๓๖

กิริยาชาติ มี ๒๐

นับจำนวนจิต ๘๕ โดยภูมิ

จตุปณฺณาสชา กาม

รูป ปนฺนรสีริเย

จิตฺตานิ ทฺวาทสารูป

อภฺยฐานุคฺตเร ตถา ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงนับจำนวนจิต ๘๕ โดยประเภทแห่งภูมิทั้ง ๔ ดังนี้ คือ

จิตที่สงเคราะห์เข้าในกามภูมิ ๕๔

จิตที่สงเคราะห์เข้าในรูปภูมิ ๑๕

จิตที่สงเคราะห์เข้าในอรุภูมิ ๑๒

จิตที่สงเคราะห์เข้าในโลกุตตรภูมิ ๘

ภูมิมี ๒ อย่าง คือ

๑. ฐานภูมิ เป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ ภูมิ ๓๑ ภูมิ

๒. อวตถาภูมิ ธรรมทั้งหลายที่ถูกกำหนดเขตโดยตัณหาทั้ง ๓

อวตถาภูมิมี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอวตถาภูมิ = ธรรมที่ถูกกำหนดเขตโดยกามตัณหา ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

๒. รูปอวตถาภูมิ = ธรรมที่ถูกกำหนดเขตโดยรูปตัณหา ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕

๓. อรูปอวตถาภูมิ = ธรรมที่ถูกกำหนดเขตโดยอรูปตัณหา ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐

๔. โลกุตตรอวตถาภูมิ = ธรรมที่พ้นจากการถูกกำหนดเขตโดยตัณหาทั้ง ๓ ได้แก่ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

ฉะนั้น ที่เรียกว่า กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมินั้น มีได้ทั้ง ๒ ภูมิ (ฐานภูมิ กับ อวตถาภูมิ) ส่วนโลกุตตรภูมินั้น มีแต่อวตถาภูมิอย่างเดียว

โลกุตตรจิต โดยย่อและ โดยพิสดาร

๑.	จตุมคฺคปฺเภเทน	จตุธา กุสฺลนฺตธา
	ปากนฺตสฺส ผลตฺตาทิ	อภฺยธฺรานุตฺตรํ มตํ ฯ
๒.	ฉานนฺจโยคเภเทน	กตฺเวกฺกนฺตฺตํ ปญฺจธา
	วฺจุจฺจทานุตฺตรํ จิตฺตํ	จตฺตทาฬิสวิรฺณฺติ จ ฯ

นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบโลกุตตรจิตโดยย่อ มี ๘ คือ กุศลจิตว่าโดยประเภทแห่งมรรคมี ๔ วิปากจิตก็มี ๔ เพราะเป็นผลของมรรคทั้ง ๔

โลกุตตรจิต ๘ เมื่อแสดงโดยพิสดารมีถึง ๔๐ นั้น เพราะว่าโดยประเภทแห่งการประกอบขององค์ฌานแล้ว โลกุตตรจิตดวงหนึ่ง ๆ มี ๕ ฉะนั้น โลกุตตรจิตจึงเป็น ๔๐

ฉานจิต ๖๓

(๑)	ยถา จ รูปาวจรํ	คฺยหฺตทานุตฺตรํ ตธา
	ปฐฺมาทิกฺขฺฉานเภเท	อารุปฺปญฺจาปี ปญฺจเม ฯ
(๒)	เอกาทสฺวิธํ ตสฺมา	ปฐฺมาทิกมิริตํ
	ฉานเมกฺกมฺนฺเตตฺตํ	เตวิสฺติวิธํ ภเว ฯ

(๑) รูปาวจรจิตนับสงเคราะห์เข้าในฉานทั้ง ๕ มีปฐมฉานเป็นต้นได้ ฉะนั้น โลกุตตรจิต ก็นับสงเคราะห์ในฉานทั้ง ๕ มีปฐมฉานเป็นต้นได้ ฉะนั้น ส่วนอรุปาวจรจิต ๑๒ นั้น นับสงเคราะห์เข้าในปัญจฉาน

(๒) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฉานจิตอันหนึ่ง ๆ มีปฐมฉานเป็นต้น มี ๑๑ ดวงสำหรับปัญจฉานจิต มี ๒๓ ดวง

กาลานี้แสดงการรวบรวมฉานจิตที่เป็นโลกียและโลกุตตรทั้งหมด คือ ปฐมฉานจิตมี ๑๑ ได้แก่ โลกียปฐมฉานจิต ๓ โลกุตตรปฐมฉานจิต ๘ ตติยฉานจิต ๑๑ ตติยฉานจิต ๑๑ จตุตถฉานจิต ๑๑ ก็เหมือนกัน

สำหรับปัญจมนจิต ๒๓ นั้น คือ โลเกียปัญจมนจิต ๑๕ ได้แก่
รูปาวจรปัญจมนจิต ๓ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรปัญจมนจิต ๘

จิตเหล่านี้ที่เป็นมนจิตได้นั้น เพราะประกอบด้วยองค์มานทั้ง ๕ มีวิตก
เป็นต้น เป็นประธานเข้าไปเพ่งในกรรมฐานอารมณ์บ้าง นิพพานอารมณ์บ้าง

ส่วนโลกุตตรจิตโดยย่อนั้น ถึงแม้จะมีเจตสิกทั้ง ๕ ดวงนี้ประกอบอยู่ด้วย
ก็จริง แต่เจตสิกเหล่านี้ไม่ถึงองค์มาน เพราะไม่มีการเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันกับ
การเพ่งสมถอารมณ์ แต่อย่างใด ทั้งในภพนี้และในภพก่อน เพราะเหตุนี้ โลกุตตร
จิตโดยย่อจึงไม่เรียกว่า มานจิต

ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ กสิณาทิอารมฺมณํ ฌายติ อุปนิชฺชฌายตีติ = ฌาน ”
เจตสิกทั้งหลายที่วิตกเป็นต้น ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น ฉะนั้น เจตสิก
เหล่านั้น จึงชื่อว่า ฌาน ได้แก่ องค์มานทั้ง ๕ มีวิตกเป็นต้น

“ วิตกุกาภิฌานงฺเกหิ สมฺปยุตฺตํ จิตฺตุนฺติ = ฌานจิตฺตํ ” จิตโดยย่อประกอบ
กับองค์มาน ๕ มีวิตกเป็นต้น ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า ฌานจิต

จิตตเภทนัย ๕

จำแนกจิต ๑๒๑ เป็นนัย ๆ มีอยู่ ๕ นัย

๑. ชาติเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยชาติมี ๔ ชาติ คือ อกุศลชาติ
กุศลชาติ วิปากชาติ กิริยาชาติ

๒. ภูมิเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยภูมิทั้ง ๔ ภูมิ คือ กามภูมิ รูป
ภูมิ อรูปภูมิ โลกุตตรภูมิ

๓. โสภณเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดย โสภณะ และ โสภณะ

๔. โลกเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยโลกียะและโลกุตตระ

๕. เหตุเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยเหตุและสเหตุ

๖. ฌานเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยฌานและฌาน

๗. เวทนาเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยเวทนา ๕ คือ สุขเวทนา
ทุกขเวทนา โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา อุpekขาเวทนา

๘. สัมปโยคเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยสัมปยุตต์และวิปยุตต์

๙. สังขารเภทนัย = การแยกประเภทของจิตโดยสังขาริกและอสังขาริก

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยชาติเภทนัย

จิตที่เป็นอกุศลชาติ หรือ อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง คือ โภกมุลจิต ๘ โทสมุลจิต ๒ โมหมุลจิต ๒ รวมเป็นอกุศลชาติ ๑๒

จิตที่เป็นกุศลชาติ หรือ กุศลจิต มี ๓๗ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ มรรคจิต ๒๐ รวมเป็นกุศลชาติ ๓๗

จิตที่เป็นวิปากชาติ หรือ วิปากจิต มี ๕๒ ดวง คือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ผลจิต ๒๐ รวมเป็นวิปากชาติ ๕๒

จิตที่เป็นกิริยาชาติ หรือ กิริยาจิต มี ๒๐ ดวง คือ อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ รวมเป็นกิริยาชาติ ๒๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยภูมิเภทนัย

จิตที่เป็นกาม หรือ กามาวจรจิต มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสมณจิต ๒๔ รวมเป็นกามาวจรภูมิ ๕๔

จิตที่เป็นรูป หรือ รูปาวจรจิต มี ๑๕ ดวง คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิปากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ รวมเป็นรูปาวจรภูมิ ๑๕

จิตที่เป็นอรูป หรือ อรูปาวจรจิต มี ๑๒ ดวง คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ รวมเป็นอรูปาวจรภูมิ ๑๒

จิตที่เป็นโลกุตตร หรือ โลกุตตรจิต มี ๔๐ ดวง คือ มรรคจิต ๒๐ ผลจิต ๒๐ รวมเป็นโลกุตตรภูมิ ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโสภณเภทนัย

จิตที่เป็นอโสภณะ หรือ อโสภณจิต มี ๓๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ รวมเป็นโสภณจิต ๓๐

จิตที่เป็นโสภณะ หรือ โสภณจิต มี ๕๑ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปา วจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐ รวมเป็นโสภณจิต ๕๑

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโลกเภทนัย

จิตที่เป็นโลกียะ หรือ โลกียจิตมี ๘๑ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ รวมเป็นโลกียจิต ๘๑

จิตที่เป็นโลกุตตระ หรือ โลกุตตรจิต มี ๔๐ ดวง คือ มรรคจิต ๒๐ ผลจิต ๒๐ รวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเหตุเภทนัย

จิตที่เป็นอเหตุกะ หรืออเหตุกจิต มี ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓ รวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘

จิตที่เป็นสเหตุกะ หรือสเหตุกจิต มี ๑๐๓ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐ รวมเป็นสเหตุกจิต ๑๐๓

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยฌานเภทนัย

จิตที่ไม่ประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่า อฌานจิต มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รวมเป็นอฌานจิต ๕๔

จิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่า ฌานจิต มี ๖๗ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐ รวมเป็นฌานจิต ๖๗

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนาเภทนัย

สุขสหคตจิต มี ๑ ดวง คือ สุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

ทุกข์สหคตจิต มี ๑ ดวง คือ ทุกข์สหคตกายวิญญาณจิต ๑

โสมนัสสสหคตจิต มี ๖๒ ดวง คือ

โลกมุลโสมนัส ๔

โสมนัสสันตிரณจิต ๑

โสมนัสหสิตุปปาตจิต ๑

มหากุศลโสมนัส ๔

มหาวิปากโสมนัส ๔

มหากิริยาโสมนัส ๔

ปฐมฌานจิต ๑๑

ทุติยฌานจิต ๑๑

ตติยฌานจิต ๑๑

จตุตถฌานจิต ๑๑

รวมเป็นโสมนัสสสหคตจิต ๖๒

โทมนัสสสหคตจิต มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒

อุpekขาสหคตจิต มี ๕๕ ดวง คือ

โลกมุลอุpekขา ๔

โมหมูลจิต ๒

อเหตุกอุpekขา ๑๔

มหากุศลอุpekขา ๔

มหาวิปากอุpekขา ๔

มหากิริยาอุpekขา ๔

ปัญจฌานจิต ๒๓

รวมเป็นอุpekขาสหคตจิต ๕๕

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสัมปโยคเภทนัย

จิตที่เป็นสัมปยุตต์ มี ๘๗ ดวง คือ ทิฏฐิจิตสัมปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒
โมหมูลจิต ๒ มหากุศลฌานสัมปยุตตจิต ๔ มหาวิปากฌานสัมปยุตตจิต ๔
มหากิริยาฌานสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐
รวมเป็นสัมปยุตตจิต ๘๗

จิตที่เป็นวิปปยุตต์ มี ๓๔ ดวง คือ ทิฏฐิจิตวิปปยุตตจิต ๔ อเหตุกจิต ๑๘
มหากุศลฌานวิปปยุตตจิต ๔ มหาวิปากฌานวิปปยุตตจิต ๔ มหากิริยาฌานวิปป
ยุตตจิต ๔ รวมเป็นวิปปยุตตจิต ๓๔

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยสังขารเภทนัย

จิตที่เป็นอสังขาริก หรืออสังขาริกจิตมี ๓๗ ดวง คือ โภทมูลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ ดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ โทสมูลจิตดวงที่ ๑ โมหมูลจิต ๒ อเหตุกจิต ๑๘ มหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ ดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ มหาวิปากจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ ดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ มหากิริยาจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ ดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๗ รวมเป็นอสังขาริกจิต ๓๗

จิตที่เป็นสสังขาริก หรือเป็นสสังขาริกจิตมี ๘๔ ดวง คือ โภทมูลจิตดวงที่ ๒ กับ ดวงที่ ๔ ดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ โทสมูลจิตดวงที่ ๒ มหากุศลจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ มหาวิปากจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ มหากิริยาจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ดวงที่ ๖ กับดวงที่ ๘ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๔๐ รวมเป็นสสังขาริกจิต ๘๔

จบปริจเฉทที่ ๑ จิตตปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหะ

ในปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหะ ได้กล่าวถึงจิตปรมัตถ์ไปแล้ว บัดนี้จักได้กล่าวสภาพของเจตสิกปรมัตถ์ต่อไป

ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย แม้ว่ามีอวัยวะครบบริบูรณ์แล้วก็ตาม ถ้าขาดนามธรรม คือจิตเจตสิกเสียแล้ว สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ไม่มีความรู้สึก และไม่สามารถทำอะไรต่าง ๆ ได้ ไม่ต่างอะไรกับรูปปั้น และในบรรดาจิตเจตสิกทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกัน จะแยกจากกันไม่ได้ อุปมาเหมือนหนึ่งเครื่องจักรที่ต้องใช้กระแสไฟฟ้า ถ้ามีแต่เครื่องจักรนั้น ไม่สามารถทำงานได้ และเครื่องจักรที่กำลังหมุนทำงานอยู่โดยอาศัยสายไฟฟ้านั้นในสายไฟฟ้าก็ต้องประกอบด้วยสาย ๒ สายร่วมอยู่ด้วยกัน ถ้าขาดสายใดสายหนึ่งไปแล้วเครื่องจักรนั้นก็ไม่สามารถทำงานได้เช่นเดียวกัน ฉะนั้น เพื่อที่จะให้บัณฑิตทั้งหลายได้รู้ถึงความ เป็นไปตามสภาวะของจิต เจตสิกนั้น พระอนุรุทธอาจารย์จึงได้แสดงว่า

ลักษณะ ๔ ประการของเจตสิก

เอกุปปาตนิโรธา จ

เอกาลมพุนวตตุกา

เจโตยตุตา ทวิปญญาส

ธมฺมา เจตสิกํ มตา

นักศึกษาทั้งหลาย ฟังทราบธรรมชาติของเจตสิก ซึ่งมีจำนวน ๕๒ ดวงที่ประกอบ กับจิต มีลักษณะดังนี้ คือ ๑. เกิดพร้อมกับจิต ๒. ดับพร้อมกับจิต ๓. มีอารมณ์เดียวกันกับจิต ๔. มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกันกับจิต

อธิบาย

พระอนุรุทธอาจารย์แสดงคาถาบทนี้ เพื่อจะขยายความของคำว่า เจตสิก ที่กล่าวไว้ในอารัมภบทเบื้องต้นของอภิธรรมมัตตสังคหปกรณนี้ว่า

“จิตตํ เจตสิกํ รูปํ

นิพพานมิตฺติ สพฺพธา ”

และเพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายทราบถึงลักษณะอาการ ที่ประกอบกับจิต ของเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านี้ เรียกว่า เจตยุตตลกฺขณ มีพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. เอกุปปาตะ เจตสิกนี้เกิดพร้อมกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อนจิต เกิดทีหลังนั้นไม่ได้

๒. เอนิโรธะ ในทำนองเดียวกันนั้น เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

๓. เอกาลัมพะนะ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับรู้ณั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกัน กับที่จิตเข้าไปรับนั่นเอง เช่น จิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับสีขาวด้วย จิตรับ อารมณ์สีดำ เจตสิกก็รับสีดำด้วย ดังนี้ เป็นต้น

๔. เอกวัตถุกะ ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิด ของจิตเช่น จิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหูเกิดเจตสิกก็อาศัย หูเกิดด้วย จิตอาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็อาศัยหัวใจเกิดด้วย ดังนี้

เมื่อมีลักษณะครบทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่าเจตสิก

ในบรรดาเจตยุตตลกฺขณทั้ง ๔ ประการนั้น เอกุปปาตะ เอนิโรธะ เอกาลัมพะนะ ทั้ง ๓ ประการนี้มีอยู่ในเจตสิกโดยแน่นอน ส่วนลักษณะที่ ๔ คือ เอกวัตถุกะนั้นไม่ใช่ลักษณะที่มีอยู่โดยแน่นอน เพราะว่าเจตสิกเหล่านี้เมื่อเกิด ในปัญจโวการภูมิ จะต้องอาศัยวัตถุเกิด แต่ถ้าเกิดในจุตฺโวการภูมิ ก็ไม่ จำเป็นต้องอาศัยวัตถุเกิด

จำแนกเจตสิก ๕๒ โดยราสี

เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ แบ่งออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ราสี คือ อัญญุสมานราสี เจตสิกพวก ๑ มีจำนวน ๑๓ ดวง อุกุสตรราสีเจตสิกพวก ๑ มีจำนวน ๑๔ ดวง โสภณราสีเจตสิกพวก ๑ มีจำนวน ๒๕ ดวง หรือจะเรียกว่า อัญญุสมานเจตสิก ๑๓ อุกุสตรเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ ก็ได้

จำแนกราสี ๓ โดยประเภท

เจตสิกที่เป็นอัญญสมานราสีนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ สัพพจิตต
สาธารณเจตสิก ๗ ดวง ประเภท ๑ ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ประเภท ๑

เจตสิกที่เป็นอกุศลราสีนั้น แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ โมจตุกเจตสิก ๔
ดวง ประเภท ๑ โลติกเจตสิก ๓ ดวง ประเภท ๑ โทจตุกเจตสิก ๔ ดวง ประเภท
๑ ติฏุกเจตสิก ๒ ดวง ประเภท ๑ วิจิกจนาเจตสิก ประเภท ๑

เจตสิกที่เป็นโสภณราสีนั้น แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ โสภณสาธารณ
เจตสิก ๑๕ ดวง ประเภท ๑ วิรตีเจตสิก ๓ ดวง ประเภท ๑ อปัมัญญาเจตสิก ๒
ดวง ประเภท ๑ ปัญฺญินทรีย์เจตสิก ๑ ประเภท ๑

ลูกกุญแจ ดอกที่ ๑

เตรสณฺณสมานา จ

จุทฺทสากุสลา ตถา

โสภณา ปญฺจวิสาติ

ทฺวิปญฺญาส ปฺพจุจเร ฯ

เจตสิก มี ๕๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณ
เจตสิก ๒๕ รวมเป็นเจตสิก ๕๒

อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณก
เจตสิก ๖ รวมเป็นอัญญสมานเจตสิก ๑๓

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือ โมจตุกเจตสิก ๔ โลติกเจตสิก ๓ โทจตุกเจตสิก
๔ ติฏุกเจตสิก ๒ วิจิกจนาเจตสิก ๑ รวมเป็นอกุศลเจตสิก ๑๔

โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง คือ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ วิรตีเจตสิก ๓
อปัมัญญาเจตสิก ๒ ปัญฺญินทรีย์เจตสิก ๑ รวมเป็นโสภณเจตสิก ๒๕

ลูกกุญแจ ดอกที่ ๒

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา
ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

ปกิณณกเจตสิก ๖ คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ นันทะ

โมจตุกเจตสิก ๔	คือ	โมหะ อหิริระ อโนตตปปะ อุทธังจะ
โลติกเจตสิก ๓	คือ	โลภะ ทิฏฐิ มานะ
โทจตุกเจตสิก ๔	คือ	โทสะ อิสสะ มัจฉริยะ กุกกุจะ
ถิฏกเจตสิก ๒	คือ	ถีนะ มিতระ
วิจิกิณาเจตสิก ๑	คือ	วิจิกิณา

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ คือ สรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตตรมัชฌัตตตา กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุตตา จิตตมุตตากายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา

วีรตีเจตสิก ๓ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ คือ กรุณา มุทิตา

ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ คือ ปัญญา

ความหมายในเจตสิก ๕๒ ตามลำดับ

อัญญสमानเจตสิก ๑๓

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

ผัสสะ	ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์
เวทนา	ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์
สัญญา	ธรรมชาติที่จำอารมณ์
เจตนา	ธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนและชักชวนสัมปยุตตธรรมในอารมณ์
เพื่อให้	ทำหน้าที่ของตน ๆ
เอกกคตา	ธรรมชาติที่สงบและให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว
ชีวิตินทรีย์	ธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม
มนสิการ	ธรรมชาติที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์

เจตสิก ๗ ดวงนี้ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณะ เพราะประกอบกับจิตทั่วไป
เมื่อแยก บทแล้วคงได้ ๓ คือ สพฺพ + จิตฺต + สาธารณํ สพฺพ = ทั้งหมด จิตฺต = จิต
สาธารณ = ทั่วไป รวมทั้ง ๓ บทเป็น สพฺพจิตฺตสาธารณ = ทั่วไปแก่จิตทั้งหมด

ปกิณณกเจตสิก ๖

วิตก	ธรรมชาติที่ยกสัมปยุตตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ คือ คิตฺตารมณํ
วិจาร	ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์
อหิมกซ์	ธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์
วิริยะ	ธรรมชาติที่มีความพยายามในอารมณ์
ปีติ	ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์
ฉันทะ	ธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์

เจตสิก ๖ ดวงนี้ชื่อว่า ปกิณณกเจตสิก เพราะประกอบกับจิตทั่วๆ ไป แต่
เป็น เพียงบางส่วนไม่ใช่ทั้งหมด เมื่อแยกบทแล้วได้ ๓ บท คือ ป + กิณฺณ + ก,
ป = โดยทั่วๆ ไป กิณฺณ = เรี่ยราย ก = ไม่มีเนื้อความโดยเฉพาะ รวมทั้ง ๓ บท
เป็น ปกิณฺณก = เรี่ยรายโดยทั่วๆ ไป หมายความว่า เจตสิก ๖ ดวงนี้ประกอบ
ทั่วไปทั้งฝ่ายโลกียะ โลกุตตระ โสภณะ อโศภณะ กุศล อกุศล วิบาก กิริยาได้ แต่
ไม่ใช่ทั้งหมด ต่างกันกับการประกอบของสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ซึ่งประกอบ
ได้ทั่วไปและทั้งหมด

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณกเจตสิก ๖ รวม ๑๓ ดวง ชื่อว่า
อัญญสมานเจตสิก เพราะเจตสิกเหล่านี้มีสภาพที่เหมือนธรรมอื่นได้ กล่าวคือ
โสภณเจตสิก มีศรัทธา เป็นต้นก็ดี อโศภณเจตสิก มีโมหะ เป็นต้นก็ดี ย่อมเป็น
ธรรมอื่นแก่อัญญสมานเจตสิก แต่อัญญสมานเจตสิกก็เหมือนกับเจตสิกทั้ง ๒
พวกนั้นได้ จึงประกอบกับจิตร่วมกันได้ ต่างกับอโศภณเจตสิกซึ่งไม่อาจ
เหมือนกับโสภณเจตสิกได้ หรือ โสภณเจตสิกซึ่งไม่อาจเหมือนกับอโศภณเจตสิก
ได้ จึงประกอบจิตร่วมกันไม่ได้

อณฺณสมาน นี้ เมื่อแยกบทแล้ว คงได้ ๒ บท คือ อณฺณ + สมาน อณฺณ =
 ธรรมอื่น สมาน = เหมือนกัน รวมทั้ง ๒ บทเป็น อณฺณสมาน = เหมือนธรรมอื่น

อกุศลเจตสิก ๑๔

โมจตุกเจตสิก ๔

- โมหะ ธรรมชาติที่บังสภาพตามความเป็นจริงของอารมณ์ไว้ คือ หลง
 อหิริกะ ธรรมชาติที่ไม่มีความละอายต่อทุจริต
 อโนตตปปะ ธรรมชาติที่ไม่กลัวต่อทุจริต
 อุทธัจจะ ธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน คือ รับอารมณ์ไม่มั่น

เจตสิก ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โมจตุกะ เพราะยกโมหะเจตสิกเป็นประธาน และ
 เจตสิก ๔ ดวงนี้แหละ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ด้วย เพราะเจตสิกพวกนี้
 ประกอบกับอกุศลจิต ๑๔ โดยทั่วไปทั้งหมด

โลติกเจตสิก ๓

- โลภะ ธรรมชาติที่มีความต้องการและติดใจในกามคุณอารมณ์
 ทิฏฐิ ธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์
 มานะ ธรรมชาติที่มีความเย่อหยิ่งถือตัว

เจตสิก ๓ ดวงนี้ ชื่อว่า โลติกะ เพราะยกโลภเจตสิกเป็นประธาน

โทจตุกเจตสิก ๔

- โทสะ ธรรมชาติที่ประทุษร้ายในอารมณ์
 อิสสา ธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น
 มัจฉริยะ ธรรมชาติที่มีความหวงแหนทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของตน
 กุกกุจจะ ธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไปแล้วและในสุจริตที่ยัง
 ไม่ได้ทำ

เจตสิก ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โทจตุกะ เพราะยกโทสเจตสิกเป็นประธาน

ฉิทุกเจตสิก ๒

ฉินะ ธรรมชาติที่ทำให้จิตแข็งซึ่ม ท้อถอยจากอารมณ์

มิทระ ธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกแข็งซึ่ม ท้อถอยจากอารมณ์

วิกิจณาเจตสิก ๑

วิกิจจนา ธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือ วิพากษ์วิจารณ์ในคุณพระ
พุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

เจตสิก ๑๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อกุศลเจตสิก เพราะประกอบกับอกุศลจิตพวกเดียว

โสภณเจตสิก ๒๕

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕

ศรัทธา ธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในพระพุทฺธ พระธรรม
พระสงฆ์ ตามความเป็นจริง เชื่อในกรรมและผลของกรรม

สติ ธรรมชาติที่มีความระลึกในอารมณ์ที่เกี่ยวข้องด้วยกุศลธรรม มีคุณ
ของพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น*

หิริ ธรรมชาติที่มีความเกลียด และละอายต่อการงานอันเป็นทุจริต

โอตตปปะ ธรรมชาติที่สะดุ้งกลัวต่อการงานอันเป็นทุจริต

อโลภะ ธรรมชาติที่ไม่อยากได้ และไม่ติดอยู่ในกามคุณอารมณ์

อโทสะ ธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายในอารมณ์

ตัตตรมัทตตตตา ธรรมชาติที่ทำให้จิต เจตสิกสมำเสมอในกิจของตน ๆ ไม่ให้มี
การยิ่งหย่อน

* มิลินทปัญญา หน้า ๓๖ สติลกขณปณฺห แสดงไว้ว่า “....สติ มหาราช อุปฺปชฺชมานากุสลากุสลา
สาวชฺชานวชฺชหีนปฺปณฺเฑตฺตณฺหสุกฺกสฺสปฺปฏิกาสฺสเม อปิลาเปติ....” แปลความว่า “....ดูก่อน มหาบพิตร
สติครั้ง เกิดขึ้นอยู่ ย่อมให้ระลึกถึงธรรมที่เป็น กุศล อกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เลว ประณีต คำ ขาว และ
ธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน....”

กายปัสสัทธิ ธรรมชาติที่ไม่เป็นความสงบของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตปัสสัทธิ ธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

กายลหุตา ธรรมชาติที่เป็นความเบาของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตลหุตา ธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

กายมุทุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตมุทุตา ธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

กายกัมมัณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตกัมมัณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความควรของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

กายปาคุณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตปาคุณฺญูตา ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

กายุชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของเจตสิกชั้น ๓ ในการทำงานอันเป็นกุศล

จิตตุชุกตา ธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของจิต ในการทำงานอันเป็นกุศล

ในบรรดาโสภณสาธารณเจตสิกนั้น ปัสสัทธิเจตสิก ลหุตาเจตสิก มุทุตาเจตสิก กัมมัณฺญูตาเจตสิก ปาคุณฺญูตาเจตสิก อุชุกตาเจตสิก ทั้ง ๖ ดวงนี้ มีเป็นคู่ ๆ กัน จึงรวม เป็น ๑๒ ดวง นับพร้อมด้วยศรัทธาเจตสิกเป็นต้นแล้ว โสภณสาธารณเจตสิกจึงมี ๑๕ ดวง เจตสิกเหล่านี้ชื่อว่า โสภณสาธารณเจตสิกนั้น เพราะประกอบในโสภณจิตทั่วไปทั้งหมด เมื่อแยกบทแล้วมี ๒ คือ โสภณ + สาธารณ
 โสภณ = จิตที่มีความสวยงามอันไม่มีโทษ สาธารณ = ทั่วไป เมื่อรวม ๒ บทเป็น
 โสภณสาธารณ = ทั่วไปในจิตที่มีความสวยงาม อันไม่มีโทษ

วิรติเจตสิก ๓

สัมมาวาจา การกล่าววาจาที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพอ

สัมมากัมมันตะ การกระทำที่เว้นจากกายทุจริต ๓ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพอ

สัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีทุจริต ๔ กายทุจริต ๓

เจตสิก ๓ ดวงนี้ชื่อว่า วิรติเจตสิก เพราะมีเจตนาเว้นทุจริตเป็นประธาน

อัปมัญญาเจตสิก ๒

กรรณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อทุกจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความลำบากอยู่ หรือ จะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า

มุทิตา ธรรมชาติที่มีความยินดีต่อสุขจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความสุข หรือ ผู้ที่จะได้รับความสุขในกาลข้างหน้า

เจตสิกทั้ง ๒ ดวงนี้ชื่อว่า อัปมัญญาเจตสิก เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยทุกจิตสัตว์ หรือ สุขจิตสัตว์ทั่วไปไม่จำกัด

ปัญญาธิริยเจตสิก ๑

ปัญญา ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง

เจตสิกดวงนี้ชื่อว่า ปัญญาธิริย เพราะมีหน้าที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้ต่างๆ โดยทั่วไปตามความเป็นจริง

สัมปโยคนัย

แสดงอาร์มภพแห่งสัมปโยคนัย

เตส จิตตาวิชยุตานัน

ยถาโยคมิโต ปรี

จิตตูปปาตส ปจเจกัม

สมปโยโค ปวฺจจติ ฯ

ต่อไปนี้จะแสดงการประกอบโดยเฉพาะ ๆ ของเจตสิก ที่มีสภาพเกิดพร้อมกับจิต เมื่อจิตเกิดขึ้น ตามที่จะประกอบได้

แสดงหลักสัมปโยคนัย โดยย่อ

สत्ต สพฺพตฺถ ยฺยฺหฺนฺติ

ยถาโยคํ ปกิณฺณกา

จฺจุทฺทสากฺสเสสฺว

โสภณฺเสสฺว โสภณฺา

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมดทั่วไป ปกิณณเจตสิก ๖ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมดตามที่ประกอบได้ อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ เท่านั้น

อธิบาย

คานานี้แสดงหลักของสัมปโยคนัยโดยย่อ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายยึดถือเป็นหลักไว้ก่อน แล้วจะแสดงขยายความในสัมปโยคโดยพิสดารต่อไป

สัมปโยคนัยในอัญญสมานเจตสิก ๑๓

อัญญสมานเจตสิก ๑๓ นี้ มีสัมปโยค ๗ นัย คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

ปกิณณเจตสิก ๖ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๖ นัย

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ประกอบในจิตทั้งหมด ๕๕ หรือ ๑๒๑

ดวง

วิตกเจตสิกประกอบได้ในจิต ๕๕ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐) และปฐมฌานจิต ๑๑ รวมเป็น ๕๕ ดวง ประกอบไม่ได้ ๖๖ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ ทุตติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓ รวม ๖๖ ดวง

วิจารณ์เจตสิกประกอบได้ในจิต ๖๖ ดวง คือ กามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐) ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑ รวม ๖๖ ดวง ประกอบไม่ได้ ๕๕ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓ ดวง รวม ๕๕ ดวง

อธิโมกข์เจตสิก ประกอบได้ในจิต ๑๑๐ ดวง คือ กามจิต ๔๓ (เว้นทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐) วิภิกขณสัมปยุตตจิต ๑) มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ รวม ๑๑๐ ดวง ประกอบไม่ได้ ๑๑ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญานจิต ๑๐ วิภิกขณสัมปยุตตจิต ๑ รวม ๑๑ ดวง

วิริยเจตสิกประกอบได้ในจิต ๑๐๕ ดวง คือ กามจิต ๓๘ (เว้นอเหตุกวิปากจิต ๑๕) ปัญจทวาราวัชนจิต ๑) มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ รวม ๑๐๕ ดวง ประกอบไม่ได้ ๑๖ ดวง คือ อเหตุกวิปากจิต ๑๕) ปัญจทวาราวัชนจิต ๑ รวม ๑๖ ดวง

ปีติเจตสิกประกอบได้ในจิต ๕๑ ดวง คือ กามโสมนัสสสหคตจิต ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุตติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ รวม ๕๑ ดวง ประกอบไม่ได้ ๗๐ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ กายวิญญานจิต ๒ อุเบกขาสหคตจิต ๕๕ จตุตถฌานจิต ๑๑ รวม ๗๐ ดวง

ฉันทเจตสิกประกอบได้ในจิต ๑๐๑ ดวง คือ กามจิต ๓๔ (เว้นโมหมูลจิต ๒) อเหตุกจิต ๑๘) มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐ รวม ๑๐๑ ดวง ประกอบไม่ได้ ๒๐ ดวง คือ โมหมูลจิต ๒) อเหตุกจิต ๑๘ รวม ๒๐ ดวง

กาถาสังคหะ

สรุปความในปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ซึ่งประกอบกับจิตไม่ได้และได้ ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

เต ปน จิตฺตูปปาทา ยถากัม

นสฺสจฺจํ ปญฺจปณฺณาส

สตุตฺติ วิสฺสติ เจว

ปญฺจปณฺณาส นสฺสจฺจ-

เอกปณฺณาส เจฏฺฐน-

เอกาทส จ โสฬส

ปกิณณกวิพฺสวชิตา

ภฺรุษสตุตฺติ ทิสฺสตุตฺติ

สตุตฺติ สปปกิณณกา

สรุปความว่า จิตทั้งหลาย ที่ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบไม่ได้ นั้น มีจำนวนตามลำดับแห่งเจตสิกดังต่อไปนี้ คือ ๖๖, ๕๕, ๑๑, ๑๖, ๓๐, ๒๐ จิตทั้งหลายที่ปกิณณกเจตสิกประกอบได้นั้น มีจำนวนตามลำดับแห่งเจตสิกดังต่อไปนี้คือ ๕๕, ๖๖, ๓๘ (๑๑๐) ๓๓ (๑๐๕), ๕๑, ๖๕ (๑๐๑)

แสดงจิตที่ปกิณณกเจตสิกประกอบได้และไม่ได้ ตามกาถาสังคหะ คือ

ประกอบได้			ประกอบไม่ได้	
วิตกเจตสิก	ปญฺจปณฺณาส	๕๕	นสฺสจฺจํ	๖๖
วิจาร์เจตสิก	นสฺสจฺจํ	๖๖	ปญฺจปณฺณาส	๕๕
อริโมกข์เจตสิก	อภฺรุษสตุตฺติ	๓๘ (๑๑๐)	เอกาทส	๑๑
วิริยเจตสิก	ทิสฺสตุตฺติ	๓๓ (๑๐๕)	โสฬส	๑๖
ปีติเจตสิก	เอกปณฺณาส	๕๑	สตุตฺติ	๓๐
ฉันทเจตสิก	เจฏฺฐนสตุตฺติ	๖๕ (๑๐๑)	วิสฺสติ	๒๐

กาถาสังคหะที่แสดงจำนวนจิตซึ่งประกอบกับปกิณณกเจตสิกนั้น มี ๒ นัย คือ นับจำนวนจิตโดยย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง กล่าวคือ ถ้าเจตสิกดวงใด ประกอบกับโลกุตตรจิตได้ทั้งหมด จิตที่ประกอบกับเจตสิกดวงนั้นก็นับอย่างย่อ คือ จิตที่ประกอบกับอริโมกข์ วิริยะ ฉันทะ ถ้าเจตสิกดวงใดประกอบกับโลกุตตร

จิตไม่ได้ทั้งหมด จิตที่ประกอบกับเจตสิกดวงนั้นก็นับอย่างพิสดาร คือ จิตที่ประกอบกับวิตก วิจารณ์ ปีติ

อีกประการหนึ่ง การประกอบของปณณกเจตสิก โดยเฉพาะวิตก วิจารณ์ เจตสิกกับโลกุตตรจิตที่แสดงมาแล้วนี้ มุ่งหมายเอาโลกุตตรจิตของพระอรหันตบุคคลที่เป็นฉานลาภีเท่านั้น ถ้าพระอรหันตบุคคลนั้นเป็นสุขขวิปัสสกะ วิตก วิจารณ์เจตสิก ย่อมประกอบได้ทั้งหมด ส่วนปีติเจตสิกนั้นย่อมแล้วแต่โลกุตตรจิตที่เกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าโลกุตตรจิตนั้น เกิดขึ้นพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา ปีติเจตสิกก็ประกอบด้วย ถ้าโลกุตตรจิตนั้นเกิดขึ้นพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ปีติเจตสิกก็ประกอบไม่ได้

สัมปโยคนัยในอกุศลเจตสิก ๑๔

โมหะเจตสิก ๔	ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ทั้งหมด
โลภะเจตสิก	ประกอบในโลภมูลจิต ๘
ทิฏฐิเจตสิก	ประกอบในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
มานะเจตสิก	ประกอบในทิฏฐิคตวิปยุตตจิต ๔
โทสะเจตสิก ๔	ประกอบในโทสมูลจิต ๒
ถีนะเจตสิก ๒	ประกอบในอกุศลสังขาริกจิต ๕
วิจิกิจฉาเจตสิก	ประกอบในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

กาธาสังคหะที่แสดงสัมปโยคนัย ๕ นัยในอกุศลเจตสิก ๑๔

สพฺพปาปฺปญฺเณสุ จตฺตาโร	โลภมูละ ตโย กตา
โทสมฺมุเตสุ จตฺตาโร	สสังขาร ทวํยํ ตถา
วิจิกิฉฺชา วิจิกิฉฺชา-	จิตฺเต จาติ จตฺตทฺทส
ทฺวาทสากุสเลเสว	สมฺปยุทฺชนฺติ ปญฺจธา ฯ

อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น โดยแบ่งเป็น ๕ นัย คือ

โมหะเจตสิก ๔ ที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ทั้งหมด นับเป็น ๑ นัย

โลภะ ทิฏฐิ มานะ ๓ ดวง ที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย

โทจตุกเจตสิก ๔ ที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย
 ถิทุกเจตสิก ๒ ที่ประกอบในอกุศลสังขาริก ๕ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย
 วิจิกิณาเจตสิกที่ประกอบในวิจิกิณาสัมปยุตตจิต ๑ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย

สัมปโยคนัยในโสภณเจตสิก ๒๕

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ประกอบในโสภณจิตทั้งหมด ๕๕ หรือ ๕๑
 วิตีเจตสิก ๓ ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือ มหากุศลจิต ๘ โลกุตตร
 จิต ๘ หรือ ๔๐

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบในจิต ๒๘ คือ มหากุศลจิต ๘ มหาภิรียา
 จิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นรูปาวจรปัญญาจกานจิต ๓)

ปัญญาเจตสิกประกอบในจิต ๔๗ หรือ ๗๕ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตต
 จิต ๔ มหา วิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตจิต
 ๒๗ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

กาถาที่แสดงสัมปโยคนัย ๔ นัย ในโสภณเจตสิก ๒๕

เอณวิสติ ฌมมา

ขายนุเตกุนสญฺจิสฺส

ตโย โสพลจิตฺเตสฺส

อฏฺฐวิสตฺยํ ทวํ

ปลญฺหา ปฺกาสิตา สตฺต-

จตฺตาฬิสิเรสุปิ

สมฺปยุตฺตา จตุเรวํ

โสภณเสวว โสภณา

โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ เท่านั้น โดย
 แบ่งออก เป็น ๔ นัย คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ที่ประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ นับเป็น
 ๑ นัย

วิตีเจตสิก ๓ ที่ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ นับเป็น ๑ นัย

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ที่ประกอบในจิต ๒๘ นับเป็น ๑ นัย

ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในจิต ๔๗ หรือ ๗๕ นับเป็น ๑ นัย

อธิบายพิเศษ

ในการประกอบของอัปมัญญาเจตสิก ๒

การประกอบของอัปมัญญาเจตสิก ๒ นั้น มีวาทะเป็น ๒ นัย คือ สมานวาทะอันได้แก่วาทะของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย มีพระอนุรุธาจารย์เป็นต้น กล่าวว่า อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ประกอบในจิต ๒๘ ดวง ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่เกจิวัฑฒะอันได้แก่ความเห็นของอาจารย์บางท่านแสดงว่า อัปมัญญา ๒ ดวงนี้ ประกอบในจิต ๒๐ ดวงเท่านั้น คือ มหากุศลโสমনัส ๔ มหาภิกขิยาโสমনัส ๔ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นรูปาวจรปัญจมณานจิต ๓) จะประกอบในมหากุศลอุเบกขา ๔ มหาภิกขิยาอุเบกขา ๔ ไม่ได้ โดยให้เหตุผลว่า วิหิงสา คือ การปองร้ายผู้อื่นนั้น องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก สภาวะของกรุณา ย่อมเป็นปฏิปักษ์กับโทสเจตสิก ๐รติ คือ ความไม่ยินดี ไม่พอใจ ไม่สบายใจในความคิดของผู้อื่น องค์ธรรมได้แก่ โทมนัสสเวทนา ที่มีอิสสาเป็นประธาน สภาวะของมุทิตา ย่อมเป็นปฏิปักษ์กับ โทมนัสสเวทนา ที่มีอิสสาเป็นประธาน ฉะนั้น กรุณา มุทิตา จึงต้องประกอบด้วย โสমনัสสหคจิต ไม่ควรประกอบในอุเบกขาสหคจิต แต่สมานวาทะ คือ ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความเห็นของอาจารย์นี้ ถูกครึ่งหนึ่ง ผิดครึ่งหนึ่งที่ถูกรครึ่งหนึ่งนั้นคือ ผู้ที่เจริญ กรุณา มุทิตา กรรมฐานอยู่นั้น ในตอนต้น ๆ เมื่อยังเป็นปริกัมมภาวนา และปริกัมมนิมิต ไม่ถึงอุคคหนิมิตนั้น กรุณา มุทิตา จะเกิดขึ้นได้ ต้องเป็นจิตที่เป็น โสমনัสจริง ๆ มิฉะนั้น กรุณา มุทิตา ก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ที่ว่ากรุณามุทิตา ต้องเกิดในจิตที่ประกอบด้วยโสমনัสจึงเป็นการถูกต้อง แต่เมื่อได้เจริญ กรุณา มุทิตากรรมฐานนั้นต่อไป จนถึงอุคคหนิมิตเกิดแล้ว ย่อมแสดงว่าจิตของผู้เจริญกรรมฐานนั้นมีความชำนาญในกรุณา มุทิตากรรมฐานเป็นอย่างดีแล้ว ฉะนั้น ในขณะที่เจริญกรุณา มุทิตากรรมฐาน ซึ่งอุคคหนิมิตกำลังเกิดอยู่นั้น จิตของผู้นั้น โดยที่มีความชำนาญดังกล่าวแล้ว จึงอาจประกอบด้วย โสমনัสเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นโสমনัสสเวทนาเสมอไป ที่ว่ากรุณา มุทิตาไม่เกิดในจิตเป็นอุเบกขาจึงไม่ถูกต้อง

อนิยตโยคี และ นียตโยคีเจตสิก

อิสฺสามจุเณรกกุกฺกัจ-

นํนา กทาจิ มาโน จ

ยถาวุตฺตานุสาเรน

สงฺกหณฺจ ปวกฺขามิ

วิรติกรฺรณาทโย

ถินมิทฺฐํ ตถา สห

เสสา นียตโยคิโน

เตสนฺทานิ ยถารหํ ฯ

อิสฺสาม จังฆริยะ กุกฺกัจจะ วิรติเจตสิก ๓ กรฺรณา มุทิตา รวมเจตสิก ๘ ดวงนี้ ประกอบได้เป็นบางครั้งบางคราว และไม่ประกอบพร้อมกัน ชื่อว่า นานากทาจิเจตสิก มานะก็ประกอบได้เป็นบางครั้งบางคราว ชื่อว่า กทาจิเจตสิก ถินะมิทฺฐะ ทั้ง ๒ ดวงนี้ ประกอบได้เป็นบางครั้งบางคราว แต่พร้อมกัน ชื่อว่า สหกทาจิเจตสิก เจตสิก ๔๑ ที่เหลือจาก ๑๑ ดวงนี้ เป็นเจตสิกที่ประกอบได้แน่นอน ชื่อว่า นียตโยคีเจตสิก บัดนี้ จะแสดงการนับจำนวนเจตสิกตามสัมปโยคณัย์ที่ประกอบได้ตามสมควร

อธิบาย

คานานี้ แสดงอนิยตโยคีเจตสิก ๑๑ ดวง และนียตโยคีเจตสิก ๔๑ ดวง พร้อมด้วยปฏิกุญญาที่จะแสดงสังคหณัย์

การนับจิตที่เจตสิกประกอบ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เจตสิกบางพวก ประกอบได้เสมอ ไม่ว่าจิตนั้นจะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นภายในหรือภายนอก และไม่ว่ากิจการใด ๆ แต่เจตสิกบางพวกนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็โดยมีอารมณ์เป็นเฉพาะ ๆ ไม่ทั่วไป ฉะนั้น จึงประกอบได้เป็นบางครั้งบางคราว เจตสิกที่มีอารมณ์จำกัดโดยเฉพาะนี้ มีอยู่ ๑๑ ดวง ชื่อว่า อนิยตโยคี คือ มานะ อิสฺสาม จังฆริยะ กุกฺกัจจะ ถินะ มิทฺฐะ วิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒

มานเจตสิก ที่กล่าวว่าประกอบกับทวิภูตจิตวิปปยุตตจิต ๔ นั้น ย่อมประกอบไม่แน่นอน หมายความว่า เวลาใดทวิภูตจิตวิปปยุตตจิตเกิดขึ้นโดยถือตัว คือ อหังคาห เวลานั้นมานเจตสิกก็ประกอบ เวลาใดทวิภูตจิตวิปปยุตตจิตเกิดขึ้นโดยไม่มีการถือตัว คือ อหังคาห เวลานั้น มานเจตสิกก็ไม่ประกอบ ฉะนั้น มานเจตสิกนี้จึงเป็น กทาจิเจตสิก

อิสสา มัจฉริยะ ถูกกุกจะ ทั้ง ๓ ดวงนี้ ที่กล่าวมาแล้วว่าประกอบใน
โทสมูลจิต ๒ นั้น ย่อมประกอบไม่แน่นอน และเจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้ ถึงแม้มี
โอกาสประกอบกับโทสมูลจิตได้ ก็ประกอบได้ที่ละดวงไม่พร้อมกัน ที่ประกอบ
ไม่แน่นอนนั้น หมายความว่า เมื่อ โทสมูลจิตเกิดขึ้นโดยไม่มีการริยา ตระหนี่
หรือรำคาญใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ คงเป็นแต่โทสมูลจิตที่เกิดขึ้นโดย
อารมณ์อย่างอื่นแล้ว เวลานั้นโทสมูลจิตนั้นก็ไม่ได้ประกอบกับเจตสิก ๓ ดวงนี้
คงมีแต่โทสเจตสิกประกอบเฉย ๆ เวลาใดโทสมูลจิตเกิดขึ้นโดยมีความริยาคุณ
ความดีของผู้อื่น เวลานั้นโทสมูลจิตที่เกิดขึ้นก็มีอิสสาเจตสิกเข้าประกอบ
มัจฉริยะและกุกจะจะไม่เข้าประกอบ เวลาใดโทสมูลจิตเกิดขึ้นโดยมีความ
ตระหนี่ในคุณความดีของตน เวลานั้นโทสมูลจิตที่เกิดขึ้น ก็มีมัจฉริยะเจตสิกเข้า
ประกอบ อิสสาและกุกจะจะไม่เข้าประกอบ เวลาใดโทสมูลจิตเกิดขึ้นโดยมี
ความรำคาญในทุจริตที่ได้ทำไปแล้ว หรือมีความรำคาญใจในสุจริตที่ไม่ได้ทำ
เวลานั้น โทสมูลจิตที่เกิดขึ้นก็มีกุกจะเจตสิกเข้าประกอบ อิสสาและ มัจฉริยะ
ไม่เข้าประกอบ

ถีนมิทธเจตสิกที่กล่าวมาประกอบกับอกุศลสังขารจิต ๕ นั้น ก็
ประกอบได้ไม่แน่นอน แต่เมื่อขณะใดที่อกุศลสังขารจิตเกิดขึ้น และถีนมิทธ
เจตสิกมีโอกาสดำเนินการแล้ว เจตสิก ๒ ดวงนี้ย่อมเข้าประกอบพร้อมกันเสมอ
ที่ว่าประกอบได้ไม่แน่นอนนั้น หมายความว่า ขณะใดอกุศลสังขารจิตเกิดขึ้น
ถึงแม้ว่าจะเป็นสังขารจิต แต่ จิตใจก็เข้มแข็งไม่ทอดลอย เวลานั้นถีนมิทธะก็
ไม่เข้าประกอบ ถ้าอกุศลสังขารจิตที่เกิดขึ้นนั้น มีความทอดลอย ไม่เข้มแข็ง
ถีนมิทธะก็เข้าประกอบ

วิรติเจตสิก ๓ ดวง ที่ประกอบกับจิต ๑๖ หรือ ๔๘ ดวง ว่าเป็นอนิยตโยคี
เจตสิก ชื่อว่า นานาทาจิ นั้น หมายเอาโลภวิรติเจตสิกเท่านั้น สำหรับโลภุตร
วิรติเจตสิกนั้น เป็น นียตเอกโตเจตสิก คือ ประกอบได้แน่นอนและประกอบ
พร้อมกันเสมอ ดังที่พระอนุรุธอาจารย์แสดงไว้ว่า

วิรติโย ปน ติสฺสโปสิ โลภุตรจิตฺเตสุ สพฺพธาปิ นียตา เอกโตว ลพฺภณฺติฯ

โลภิเยสุ ปน กามาวจรกุสเลเสว กทาจิ สนฺทิสฺสนฺติ วิสฺสุ วิสฺสุ ฯ

ซึ่งแปลว่า วิรติ ๓ ดวง เมื่อประกอบในโลกุตตรจิต ย่อมประกอบได้แน่นอนและ
พร้อมกัน (นิยตเอกโต) ในฐานที่กระทำหน้าที่เป็นผู้ประหาณทุจริตทราชีวะเป็น
สมุจเฉท แต่เมื่อประกอบในโลเกียจิต กล่าวคือ มหากุศลจิตนั้น ย่อมประกอบได้
เพียงบางครั้ง บางคราว และประกอบไม่พร้อมกัน

การที่วิรติเจตสิก ๓ ดวงนี้ ประกอบในมหากุศลจิตได้ไม่แน่นอนและไม่
พร้อมกันนั้นเพราะเวลาใดมหากุศลจิตเกิดขึ้น โดยอาศัย ศรัทธา สติ ปัญญา
เมตตา กรุณา มุทิตา มิได้เกี่ยวกับการเว้นทุจริตทราชีวะ มหากุศลจิตที่เกิดขึ้นนั้น
วิรติเจตสิกไม่ได้ประกอบ เวลาใดที่มหากุศลจิตเกิดขึ้น โดยการเว้นวชิทุจริต ๔
ซึ่งไม่เกี่ยวกับอาชีพ เวลานั้นสัมมาวาจาเจตสิกก็เข้าประกอบ สัมมากัมมันตะ
และสัมมาอาชีวะเจตสิกก็ไม่เข้าประกอบ เวลาใดมหากุศลจิตเกิดขึ้น โดยการเว้น
กายทุจริต ๓ ซึ่งไม่เกี่ยวกับอาชีพ เวลานั้นสัมมากัมมันตะเจตสิกก็เข้าประกอบ
สัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะเจตสิกก็ไม่เข้าประกอบ เวลาใดมหากุศลจิตเกิดขึ้น
โดยการเว้นกายทุจริต ๓ วชิทุจริต ๔ ซึ่งมีอาชีพเป็นประธาน เวลานั้น
สัมมาอาชีวะก็เข้าประกอบ สัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ ก็ไม่เข้าประกอบ

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ที่ว่าประกอบในจิต ๒๘ ดวง ไม่แน่นอนนั้น
เพราะเวลาใดมหากุศล มหาภิรยาคิตเกิดขึ้น โดยอาศัย ศรัทธา สติ ปัญญา เป็นต้น
ไม่ได้อาศัยกรุณา มุทิตา เวลานั้นมหากุศล มหาภิรยาคิตที่เกิดขึ้น อัปมัญญา
เจตสิกก็ไม่เข้าประกอบ เวลาใดที่รูปาวจรฌานจิตเกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญ
กรรมฐานอื่น ๆ มีกสิณกรรมฐาน เป็นต้น ไม่ได้อาศัยการเจริญอัปมัญญา
กรรมฐาน เวลานั้นรูปาวจรฌานจิตที่เกิดขึ้น อัปมัญญาเจตสิกก็ไม่เข้าประกอบ
อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ ถึงแม้จะมีโอกาสประกอบกับจิต ๒๘ ดวง ก็ไม่
ประกอบพร้อมกันกล่าวคือ เมื่อจิต ๒๘ ดวงเหล่านี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยทุกจิตสัตว
บัญญัติเป็นอารมณ์ หรือเป็นกรรมฐาน เวลานั้นกรุณาเจตสิก จึงเข้าประกอบ
ส่วนมุทิตาเจตสิกไม่เข้าประกอบ เวลาใดจิต ๒๘ ดวงเหล่านี้ เกิดขึ้นโดยอาศัย
สุจิตสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์ หรือเป็นกรรมฐาน เวลานั้นมุทิตาเจตสิกจึงเข้า
ประกอบแต่กรุณาเจตสิกหาเข้าประกอบด้วยไม่

สังคหณัย

แสดงหลักสังคหณัยโดยย่อ

ฉตุตฺตานุตฺตเร ชมฺมา

ปญฺจทีส มหคฺคเต

อฏฺฐทีสาปํ ลพฺภนฺติ

กามาวจรโสภณ

สत्ตวิสตี ปุณฺณมฺหิ

ทฺวาทสาเหตุเกติ จ

ยถาสมฺภวโยเคน

ปญฺจชา ตตฺถ สงฺคโห ฯ

สังคหณัย คือ การนับจำนวนเจตสิกในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ นั้น มี ๕ ประการ ตามสมควรที่ประกอบได้ คือ

ในโลภุตตรจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัณฺญาเจตสิก ๒)

ในมหัคคตจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตีเจตสิก ๑)

ในกามาวจรโสภณจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๘ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕

ในอกุสลจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๒๗ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุสลเจตสิก ๑๔

ในอเหตุกจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๒ ได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทเจตสิก)

อธิบาย

คานี้แสดงหลักของสังคหณัยโดยย่อ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายยึดถือเป็นหลักไว้ก่อน แล้วจะแสดงขยายความในสังคหณัยโดยพิสดารต่อไป

จำแนกเจตสิก ๒๗ โดยอภิสลจิต ๑๒

(สตตวิสตี ปุณณมฺหิ)

๑. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓
โมจตุกะ ๔ โสกะ ทิฏฐิ
๒. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓
โมจตุกะ ๔ โสกะ ทิฏฐิ ถิทุกะ ๒
๓. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๓
โมจตุกะ ๔ โสกะ มานะ
๔. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวงคือ อัญญสมานะ ๑๓
โมจตุกะ ๔ โสกะ มานะ ถิทุกะ ๒
๕. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒
(เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โสกะ ทิฏฐิ
๖. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒
(เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โสกะ ทิฏฐิ ถิทุกะ ๒
๗. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒
(เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โสกะ มานะ
๘. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานา
๑๒ (เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โสกะ มานะ ถิทุกะ ๒
๙. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ อัญญสมานะ ๑๒
(เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔
๑๐. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คือ อัญญสมานะ
๑๒ (เวณปิตฺติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔ ถิทุกะ ๒
๑๑. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญสมานะ
๑๐ (เวณอริโมกข์ ปิตฺติ คั่นทะ) โมจตุกะ ๔ วิจิกิจฉา ๑
๑๒. โภกมฺลจิตตฺวํที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวงคือ อัญญสมานะ ๑๑
(เวณปิตฺติ คั่นทะ) โมจตุกะ ๔

คาถาแสดงสังคหณัย ๗ นัย ในอภิสกัจจ ๑๒

เอณวิสญฺจารส

วิเสกวิส วิสติ

ทฺวาวิส ปนฺนรเสติ

สตุตฺตภากุสเส จิตา ฯ

ในอภิสกัจจ ๑๒ มีสังคหณัย ๗ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๑๕ ดวง ที่ประกอบในปฐมอสังขาริกกับทุติยอสังขาริก
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๘ ดวง ที่ประกอบในตติยอสังขาริกกับจตุตถอสังขาริก
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๐ ดวง ที่ประกอบในปัญจมอสังขาริก นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๑ ดวง ที่ประกอบในปฐมสสังขาริกกับทุติยสสังขาริก
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๐ ดวง ที่ประกอบในตติยสสังขาริกกับจตุตถสสังขาริก
นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๒๒ ดวง ที่ประกอบในปัญจมสสังขาริก นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๕ ดวง ที่ประกอบในโมหมูลจิต ๒ นับเป็น ๑ นัย

คาถาแสดงสัพพากุศลโยคีเจตสิก ๑๔

คือ เจตสิกที่ประกอบในอภิสกัจจ ๑๒ ได้ทั้งหมด

สาธารณา จ จตุตาโร

สมานา จ ทสาปเร

จุทฺทเสเต ปฺจุจฺจนฺติ

สพฺพากุสโลโยคิโน ฯ

สัพพากุศลสาธารณเจตสิก (โมจตุกะ ๔) อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้น
อริโมกข์ ปิตี ฉันทะ) รวม ๑๔ ดวงเหล่านี้ ท่านเรียกว่า สัพพากุศลโยคีเจตสิก คือ
เจตสิกที่ประกอบในอภิสกัจจ ๑๒ ดวงได้ทั้งหมด

จำแนกเจตสิก ๑๒ โดยอเหตุกจิต ๑๘

(ทวาทสาเหตุก)

ทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐ มีเจตสิกประกอบ ๗ ดวงคือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

สัมปฏิจจนจิต ๒ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ รวม ๕ ดวงนี้ มีเจตสิกประกอบ ๑๐ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ ดวง (เว้นวิริยะ ปิติดันตะ)

โสมนัสสันตிரณจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นวิริยะ นันตะ)

มโนทวาราวัชชนจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นปิติ นันตะ)

หสิตุปปาทจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นนันตะ)

คาถาแสดงสังคหณัย ๔ นัย ในอเหตุกจิต ๑๘

ทวาทเสกาทส ทส

สตุต จาติ จตุพพิโร

อฏฐารสาเหตุเกสุ

จิตตุปปาทesu สงฺคโห ฯ

ในอเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหณัย ๔ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๑๒ ดวง ที่ประกอบในหสิตุปปาทจิต นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๑ ดวง ที่ประกอบในโสมนัสสันตிரณจิต กับมโนทวาราวัชชนจิต นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๑๐ ดวง ที่ประกอบในมโนธาตุ ๓ กับอุเบกขาสันตிரณจิต ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๗ ดวง ที่ประกอบในทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐ นับเป็น ๑ นัย

จำแนกเจตสิก ๓๘ โดยกามาวจรโสภณจิต ๒๔

(อภุจทีสาปิลพภนติ กามาวจรโสภณ)

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวง โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)

มหากุศลจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ ดวง (เว้นปีติ) โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นปัญญา)

เมื่อนับจำนวนเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิตทั้งหมดมี ๓๘ ดวง

มหาวิปากจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ปัญญา ๑

มหาวิปากจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

มหาวิปากจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ปัญญา ๑

มหาวิปากจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๑ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

เมื่อนับจำนวนเจตสิกที่ประกอบในมหาวิปากจิตทั้งหมด มี ๓๓ ดวง

มหาภิรียาจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓)

มหาภิรียาจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๑ (เว้นวิรติ ๓ ปัญญา ๑)

มหากิริยาจิตดวงที่ ๕ กับดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เวณปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เวณวิรติ ๓)

มหากิริยาจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เวณปีติ) โสภณเจตสิก ๒๑ (เวณวิรติ ๓ ปัญญา ๑)

เมื่อนับจำนวนเจตสิกที่ประกอบในมหากิริยาจิตทั้งหมด มี ๓๕ ดวง

กาธาสังคหะแสดงนัย ๑๒ นัย ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔

อภุจติส สตุตติส

ทวยํ ฉตุตติสํ สุเก

ปญฺจติส จตุตติส

ทวยํ เตตติสํ กุริเย

เตตติส ปาเก พาทติส

ทวยยกติสํ ภเว

สเหตุกามาวจร-

ปญฺญูปากกริยามเน

ในบรรดากามาวจรกุศล สเหตุกามาวจรวิปาก สเหตุกามาวจรกิริยา
จิตนั้น สำหรับในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง มีสังคหนัย ๔ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๘ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ กับ ดวงที่ ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๗ ทั้งคู่ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๓ กับ ดวงที่ ๔ และดวง
ที่ ๕ กับดวงที่ ๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๖ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

ในสเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง มีสังคหนัย ๔ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๕ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ทั้งคู่ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ และดวงที่
๕ กับดวงที่ ๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๗ กับ ดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

ในสเหตุกามาวจรวิปากจิต ๘ ดวง มีสังคหนัย ๔ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ กับ ดวงที่ ๒ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๒ ทั้งคู่ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๓ กับดวงที่ ๔ และดวง
ที่ ๕ กับดวงที่ ๖ นับเป็น ๒ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๑ ที่ประกอบในจิตดวงที่ ๗ กับดวงที่ ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำแนกเจตสิก ๓๕ โดยมหลักคตจิต ๒๗

(ปณจติส มหคฺคเต)

ปฐมฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวงคือ อัญญสमानเจตสิก ๑๓
โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓)

ทุติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญสमानเจตสิก ๑๒
(เว้นวิตก) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓)

ตติยฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญสमानเจตสิก ๑๑
(เว้นวิตกวิจารณ์) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓)

จตุตถฌานจิต ๓ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ อัญญสमानเจตสิก ๑๐
(เว้นวิตกวิจารณ์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรติ ๓)

ปัญจฌานจิต ๑๕ มีเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง คือ อัญญสमानเจตสิก ๑๐
(เว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒)

กาถาสังกะหะ แสดงสังคหณัย ๕ นัย ในมหลักคตจิต ๒๗

ปณจติส จตุตฺตีส

เตตฺตีส จ ยถากุม

พาตฺตีส เจว ตีเสติ

ปณจราว มหคฺคเต ฯ

ในมหลักคตจิต ๒๗ มีสังคหณัย ๕ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๕ ที่ประกอบในปฐมฌานจิต ๓ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ที่ประกอบในทุติยฌานจิต ๓ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในตติยฌานจิต ๓ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๒ ที่ประกอบในจตุตถฌานจิต ๓ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๐ ที่ประกอบในปัญจฌานจิต ๑๕ นับเป็น ๑ นัย

จำแนกเจตสิก ๓๖ โดยโลกุตตรจิต ๔๐

(นตฺตีสถานุตฺตเร ฐมฺมา)

ปฐมฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓
โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

ทุติยฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒
(เว้นวิตก) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

ตติยฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๑
(เว้นวิตก วิจารณ์) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

จตุตถฌานจิต ๘ และปัญจฌานจิต ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ
อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ) โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา
๒)

กาถาสังคหะ แสดงสังคหณ์ ๕ นัย ในโลกุตตรจิต ๔๐

นตฺตีส ปรญฺจตีสํสา จ

จตุตฺตีส ยถากุณํ

เตตฺตีส ทวยมิจฺเจวํ

ปรญฺจชานุตฺตเร จิตฺตา ฯ

ในโลกุตตรจิต ๔๐ มีสังคหณ์ ๕ นัย คือ

จำนวนเจตสิก ๓๖ ที่ประกอบในปฐมฌานจิต ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๕ ที่ประกอบในทุติยฌานจิต ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๔ ที่ประกอบในตติยฌานจิต ๘ นับเป็น ๑ นัย

จำนวนเจตสิก ๓๓ ทั้งคู่ ที่ประกอบในจตุตถฌานจิต ๘ และปัญจฌาน
จิต ๘ นับเป็น ๒ นัย

แสดงความแตกต่างของเวทนาเจตสิก ที่ประกอบกับฌานจิตทั้ง ๕

เวทนาเจตสิกที่ประกอบกับปฐมฌานจิต ถึงจตุตถฌานจิตนั้น เป็น
โสมนัสสเวทนา เวทนาเจตสิกที่ประกอบกับปัญจฌานจิตนั้น เป็นอุเบกขา
เวทนา

คาถาแสดงโสภณเจตสิก ที่ไม่ประกอบกับโสภณจิตบางส่วน

น วิขุขุเตตถ วิรติ

กุริเยสุ จ มหคฺคเต

อนุตฺตเร อปฺปมฺณฺญา

กามปาเก ทวํ ตถา ฯ

ในจำนวนโสภณเจตสิก ๕๑ นั้น สำหรับมหาภิรียาจิตและมหัคคตจิต วิรติเจตสิกย่อมไม่ประกอบในโลกุตตรจิต อัปมัญญาเจตสิก ๒ ย่อมไม่ประกอบส่วนมหาวิปากจิตนั้น ทั้งวิรติเจตสิก ๓ และอัปมัญญาเจตสิก ๒ ย่อมไม่ประกอบ

แสดงเหตุผลที่วิรติเจตสิก ๓ ไม่ประกอบกับมหาวิปากจิต และมหาภิรียาจิต

วิรติเจตสิก ๓ ที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการทุจริตอันเป็นตทั้งคะในโลภียะนั้น ย่อมเป็นกุศลชาติเสมอ จะเป็นวิปากชาติหรือภิรียาชาติไม่ได้ โดยเหตุนี้วิรติเจตสิก ๓ ดวงนี้ จึงไม่ประกอบกับมหาวิปากจิตและมหาภิรียา

แสดงเหตุผลที่วิรติเจตสิก ๓ ไม่ประกอบกับมหัคคตจิต

มหัคคตกุศลและภิรียาเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยบริกัมมสมาธิ อุปจารสมาธิที่เกิดจากการบริกัมมภาวนา อุปจารภาวนา อันมีกรรมฐานเป็นอารมณ์ ไม่ใช่เกิดขึ้นโดยอาศัยการเว้นทุจริต ซึ่งต้องมีวิรมิตัพพัตถุเป็นอารมณ์ แม้แต่ประการใดเลย สำหรับมหัคคตวิปากนั้น ย่อมเป็นผลมาจากมหัคคตกุศล จึงต้องเป็นไปตามมหัคคตกุศลทุกประการ

แสดงเหตุผลที่อัปมัญญาเจตสิกไม่ประกอบกับมหาวิปากจิตและโลกุตตรจิต

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง คือ การสงสารและการยินดีต่อสัตว์ทั้งหลายที่กำลังได้รับความทุกข์และความสุขนั้น ธรรมชาติของความสงสารหรือยินดีต่อผู้อื่นนั้น จะต้องมิตถวัญญูติเป็นอารมณ์ สำหรับมหาวิปากจิตนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยปรมัตถ์ที่เป็นกามอารมณ์ และโลกุตตรจิตจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ ไม่ใช่มีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ฉะนั้น อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ย่อมไม่ประกอบในมหาวิปากจิตและโลกุตตรจิต

กาถาแสดงเจตสิก ที่กระทำให้อัตตต่างกัน

อนุตฺตเร ฌานธมฺมา

อปฺปมณฺญา จ มชฺฌิเม

วิรตี ฌานปีติ จ

ปริตฺเตสุ วิเสสกา

ในโลกุตตรจิต องค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ย่อมกระทำให้อัตตต่างกัน ในมหัคคตจิต อปฺปมณฺญาเจตสิก ๒ และองค์ฌานทั้ง ๕ ย่อมทำให้อัตตต่างกัน ในกามาวจร โสภณจิต วิรตีเจตสิก ๓ ปัญญาเจตสิก ๑ ปีติเจตสิก ๑ อปฺปมณฺญาเจตสิก ๒ ย่อมทำให้อัตตต่างกัน

อธิบาย

ในโลกุตตรจิต องค์ฌานทั้ง ๕ ทำให้อัตตต่างกันนั้น คือ วิตกเจตสิกทำให้ปฐมฌานจิตต่างกับฌานอื่น ๆ ที่เหลือ วิจารเจตสิกทำให้ทุติยฌานจิตต่างกับฌานจิตที่เหลือ ๓ มิตติยฌานจิตเป็นต้น ปีติเจตสิกทำให้ตติยฌานจิตต่างกับจตุตถฌานจิตและปัญจฌานจิต สุขเวทนาทำให้จตุตถฌานจิตต่างกับปัญจฌานจิต อุเบกขาเวทนาทำให้ปัญจฌานจิตต่างกับฌานจิตที่เหลือ ๔

ในมหัคคตจิต อปฺปมณฺญาเจตสิก ๒ ทำให้มหัคคตจิต ๑๒ คือ ปฐมฌานถึงจตุตถฌาน ต่างกับปัญจฌานจิต ๑๕ ส่วนองค์ฌานทั้ง ๕ ย่อมทำให้มหัคคตจิต ต่างกันเช่นเดียวกับในโลกุตตรจิต

ในกามาวจร โสภณจิต วิรตีเจตสิก ๓ ทำให้มหากุสลจิตต่างกับมหาวิปากและมหากิริยาจิต ปัญญาเจตสิกทำให้ญาณสัมปยุตตจิต ต่างกับญาณวิปยุตตจิต ปีติเจตสิก ทำให้โสมนัสสสหคตจิต ต่างกับอุเบกขาสหคตจิต อปฺปมณฺญาเจตสิก ๒ ทำให้มหากุสล มหากิริยา ต่างกับมหาวิปากจิต

ตทุภยมิสสกนัย

ตทุภยมิสสกนัย หมายถึง การแสดงนัยทั้ง ๒ คือ สัมปโยค
นัย และสังคหณัยรวมกัน

ตทุภยมิสสกะในอัญญสมานราสี

ผัสสะ มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยค
นัย ผัสสะนี้ประกอบในจิตทั้งหมด ในจิตทั้งหมดที่ผัสสะประกอบได้นี้เมื่อกล่าว
ตามสังคหณัย ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๕๒ ตามสมควร ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบ
กับผัสสะได้จึงมี ๕๑ (เว้นตัวเอง) สัพพจิตตสาธารณเจตสิกอื่น ๆ ที่เหลือก็
เป็นไปทำนองเดียวกันนี้ คือ

เวทนา มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

สัญญา มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

เจตนา มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

เอกัคคตา มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

ชีวิตินทรีย์ มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

มนสิการ มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

วิตก มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตาม
สัมปโยคนัย วิตกเจตสิกนี้ประกอบกับจิต ๕๕ ดวง ในจิต ๕๕ ดวงนี้ เมื่อกล่าว
ตามสังคหณัย ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๕๒ ตามสมควร ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบ
กับวิตกได้ จึงมี ๕๑ (เว้นตัวเอง) ปกิณณกเจตสิกอื่น ๆ ที่เหลือ ๕ ก็เป็นไป
ทำนองเดียวกันตามสัมปโยคนัย และสังคหณัยนั่นเอง คือ

วิจารณ์ มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

อธิโมกข์ มีเจตสิกประกอบ ๕๐ (เว้นวิจิกิจณาและเว้นตัวเอง)

วิริยะ มีเจตสิกประกอบ ๕๑ (เว้นตัวเอง)

ปีติ มีเจตสิกประกอบ ๔๖ (เวทนาโทสทุกะ ๔ วิจิกิจจา ๑ และเวทนาตัวเอง)
ฉันทะ มีเจตสิกประกอบ ๕๐ (เวทนาวิจิกิจจาและเวทนาตัวเอง)

ตทภูยมิสสกะในอกุศลราสี

โมหะ มีเจตสิกประกอบ ๒๖ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๓ (เวทนาตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยคณัย โมหะนี้ประกอบในอกุศลจิตทั้งหมดในอกุศลจิตทั้งหมดที่โมหะประกอบได้นี้ เมื่อกล่าวตามสังคหณัย ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๒๖ ตามสมควร ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบกับโมหะได้จึงมี ๒๖ (เวทนาตัวเอง) โมกฏเจตสิกที่เหลือ ๓ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ คือ

อหิริกะ มีเจตสิกประกอบ ๒๖ (เวทนาตัวเอง)

อโนตตปปะ มีเจตสิกประกอบ ๒๖ (เวทนาตัวเอง)

อุทธัจจะ มีเจตสิกประกอบ ๒๖ (เวทนาตัวเอง)

โลภะ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๘ (เวทนาโทสทุกะ ๔ วิจิกิจจา ๑ และเวทนาตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยคณัย โลภเจตสิกนี้ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ในโลภมูลจิต ๘ นี้เมื่อกล่าวตามสังคหณัย ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวงตามสมควร ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบกับโลภะจึงได้มี ๒๑ (เวทนาตัวเอง) โลติกเจตสิกที่เหลือ ๒ ดวงก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ คือ

ทิฏฐิ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ (เวทนามานะ และเวทนาตัวเอง)

มานะ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ (เวทนาทิฏฐิ และเวทนาตัวเอง)

โทสะ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เวทนาปีติ) อกุศลเจตสิก ๙ (เวทนาโลติกเจตสิก ๓ วิจิกิจจา ๑ และเวทนาตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยคณัย โทสเจตสิกนี้ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ในโทสมูลจิต ๒ ที่โทสเจตสิก ประกอบได้นี้ เมื่อกล่าวตามสังคหณัย ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๒๒ ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบกับโทสะได้ จึงมี ๒๑ (เวทนาตัวเอง)

อิสสา มัจฉริยะ ถูกกุกุจะ ๓ ดวงนี้ มีเจตสิกประกอบดวงละ ๑๕ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เวทนาปีติ) โมกฏกะ ๔ โทสะ ๑ ถิฏกะ ๒ เจตสิก ๓ ดวงนี้

เมื่อกล่าวตามสัมปโยคนัย ย่อมประกอบกับโทสมูลจิต ๒ เช่นเดียวกับโทสเจตสิกเหมือนกัน ฉะนั้น จำนวนเจตสิกที่ประกอบกันจะเป็น ๒๑ (เว้นตัวเอง) เช่นเดียวกัน แต่ที่จำนวน เจตสิกมีประกอบได้เพียงดวงละ ๑๘ นั้น ก็เพราะเจตสิก ๓ ดวงนี้ เป็นนानากทาจิ ไม่เกิดร่วมกันเลย ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบกับเจตสิก ๓ ดวงนี้ จึงมีดวงละ ๑๕

อิทฺฐเจตสิก ๒ มีเจตสิกประกอบดวงละ ๒๕ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๒ (เว้นวิกิจจาและเว้นตัวเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยคนัย เจตสิก ๒ ดวง นี้ประกอบในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ นี้ เมื่อกล่าวตามสังคหณัย มีเจตสิกประกอบ ๒๖ ฉะนั้น เจตสิกที่ประกอบกับอิทฺฐะ ๒ นี้จึงมีดวงละ ๒๕ (เว้นตัวเอง)

วิกิจจาเจตสิก ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๔ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นอิโมกข์ ปิตี จันตะ) โมจตุกเจตสิก ๔ รวมเป็น ๑๔

ตทฺถยมิสสกะในโสภณราสี

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๘ มีเจตสิกประกอบดวงละ ๓๓ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๐ (เว้นตัวเอง)

วิรติเจตสิก ๓ ที่เป็นโลภียะ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๘ ปัญญา ๑ โลภียวิรติเจตสิก ๓ นี้ ประกอบในมหากุศลจิต ในมหากุศลจิตมีเจตสิกประกอบ ๓๘ แต่วิรติเจตสิก ๓ ดวงนี้ มีเจตสิกประกอบเพียงดวงละ ๓๓ ก็เพราะวิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒ รวมเจตสิก ๕ ดวงนี้ เกิดพร้อมกันไม่ได้ เนื่องจากเป็นประเภทนานากทาจิเจตสิก มีสภาพอารมณ์ในการรับรู้ที่แตกต่างกัน จึงต้องเว้นเสีย

วิรติเจตสิก ๓ ที่เป็นโลภุตตระ มีเจตสิกประกอบดวงละ ๓๕ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๘ วิรติ ๒ (เว้นตัวเอง) ปัญญา ๑ สำหรับโลภุตตระ วิรติเจตสิก ๓ ดวงนี้ ย่อมประกอบแน่นอนและเกิดพร้อมกัน ชื่อ

ว่า นียตเอกโต ในโลกุตตรจิตนี้มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ฉะนั้น โลกุตตรวิรติ จึงมีเจตสิกประกอบดวงละ ๓๕ (เว้นตัวเอง)

อัปปมัญญาเจตสิก ๒ มีเจตสิกประกอบดวงละ ๓๓ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ปัญญา ๑ อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ประกอบในจิต ๒๘ มีมหากุศลจิต เป็นต้น ในจิต ๒๘ ดวงนั้นมีเจตสิกประกอบ ๓๘ แต่ที่อัปปมัญญาเจตสิกมีเจตสิกประกอบเพียงดวงละ ๓๓ ก็เพราะวิรติ ๓ และอัปปมัญญา ๒ รวมเจตสิก ๕ ดวงนี้เกิดพร้อมกันไม่ได้ เนื่องจากเป็นประเภทนานากทาจิเจตสิก จึงต้องเว้นเสีย ดังที่ได้กล่าวไว้ในโลกียวิรตินั้นแล้ว

ปัญญาเจตสิก มีเจตสิกประกอบ ๓๗ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นตัวเอง) เพราะเมื่อก้าวตามสัมปโยคนัย ปัญหานี้ประกอบในจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ทั้งหมด จิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์นั้นมีเจตสิกประกอบ ๓๘ ฉะนั้น ปัญญาจึงมีเจตสิกประกอบ ๓๗ (เว้นตัวเอง)

คาถาแสดงจำนวนเจตสิกโดยพิสดาร ๓,๔๒๖ ดวง

อิตถํ จิตฺตาวียุตฺตานํ

สมฺปโยคณฺจ สงฺคหํ

ถตุวา เกทํ ยถาโยคํ

จิตฺเตน สมฺมทฺทิสเ

นักศึกษาทั้งหลาย เมื่อเข้าใจสัมปโยคนัยและสังคหนัยของเจตสิก ที่ประกอบกับจิตเป็นนิตยํ โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ย่อมแสดงจำนวนเจตสิกเท่ากับจิตตามสมควรที่ประกอบได้ต่อไป

อธิบาย

คาถานี้แสดงวิธีนับเจตสิกอย่างพิสดาร ตามสัมปโยคนัยและสังคหนัย ซึ่งรวมความว่า เจตสิกดวงใดประกอบกับจิตได้ก็ดวง ก็นับเจตสิกนั้นว่า มีจำนวนเท่ากับจำนวนจิตที่เจตสิกนั้นประกอบได้ คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง แต่ละดวงประกอบกับจิตได้ทั้งหมด ฉะนั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิกทุกดวง จึงมีจำนวนเท่ากับจิตทั้งหมด คือ ดวงละ ๑๒๑ ดวง สัพพจิตตสาธารณเจตสิก มีอยู่ ๗ ดวง จึงเป็นจำนวนสัพพจิตตสาธารณเจตสิกทั้งสิ้น ๘๔๗ ดวง

ปกิณณกเจตสิกทั้ง ๖ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๔๘๘ คือ วิตก ๕๕ วิจาร ๖๖
อริโมกข์ ๑๑๐ วิริยะ ๑๐๕ ปิตี ๕๑ นันทะ ๑๐๑

รวมเป็น อัญญสมานเจตสิกทั้งสิ้น ๑,๓๓๕ ดวง

อกุศลเจตสิก ๑๔ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๘๓ คือ โมหตุกะ ๔๘ โลติกะ ๑๖
โทหตุกะ ๘ ถิหตุกะ ๑๐ วิจิกิจณา ๑ รวมเป็นอกุศลเจตสิกทั้งสิ้น ๘๓ ดวง

โสภณเจตสิก ๒๕ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๒,๐๐๘ คือ โสภณสาธารณะ ๑๕
แต่ละดวงประกอบกับโสภณจิตได้ทั้งหมด ๕๑ ดวง จึงมีจำนวน ๑,๗๒๕ วิรตี ๓
แต่ละดวงประกอบกับจิต ๔๘ ดวง จึงมีจำนวน ๑๔๔ อัปมัณฺญา ๒ ประกอบ
กับจิตดวงละ ๒๘ จึงมีจำนวน ๕๖ ปัญญาประกอบกับจิต ๗๕ จึงมีจำนวน ๗๕
รวมเป็นโสภณเจตสิกทั้งสิ้น ๒,๐๐๘

รวมเจตสิกที่มีทั้งหมด ๓,๔๒๖ ดวง

จบเรื่อง เจตสิกปรมัตถ์

ปริจเฉทที่ ๖ รูปปรหมัตถ์

คาถาสังคหะ

สมุทเทสา วิภาคา จ

สมุฏฐานา กลาปโต

ปวตติกกมโต เจติ

ปณจธา ตตถ สงคโห ฯ

การแสดงสงเคราะห์รูปในรูปปริจเฉทนี้ พระอนุรุทธาจารย์แสดงเป็น ๕ นัย คือ

๑. รูปสมุทเทสนัย การแสดงรูปโดยสังเขป
๒. รูปวิภาคนัย การจำแนกรูปโดยพิสดาร
๓. รูปสมุฏฐานนัย การแสดงสมุฏฐานของรูป
๔. รูปกลาปนัย การแสดงรูปที่เกิดขึ้นเป็นหมวด ๆ
๕. รูปปวตติกกมนัย การแสดงการเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดับ
ของรูปตามลำดับ

หมวดที่ ๑

รูปสมุทเทสนัย การแสดงรูปโดยสังเขป

รูปมี ๒๘ คือ

นิปผันนรูป	๑๘	} รวมเป็น ๒๘
อนิปผันนรูป	๑๐	

นิปผันนรูป ๑๘ คือ

มหาภูตรูป	๔	} รวมเป็นนิปผันนรูป ๑๘
ปสาทรูป	๕	
โคจรรูป ๔ หรือ วิสยรูป	๓	
ถาวรรูป	๒	
หทยรูป	๑	
ชีวิตรูป	๑	
อาหารรูป	๑	

อนิพัตถรูป ๑๐ คือ

ปริงเฉทรูป ๑	} รวมเป็นอนิพัตถรูป ๑๐
วิญญูติรูป ๒	
วิการรูป ๓ หรือ ๕	
ลักษณะรูป ๔	

มหาภูตรูป ๔ คือ ปรถวิ อาโป เตโช วาโย

ปสาทรูป ๕ คือ จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท จิวหาปสาท กายปสาท

วิสยรูป ๓ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รัสซารมณ

ปรถวิโฬฏฐัพพารมณ เตโชโฬฏฐัพพารมณ วาโยโฬฏฐัพพารมณ

(โคจรรูป ๔ คือ วัณณะ สัททะ คันธะ รสะ)

ถารูป ๒ คือ อิตถิถาวะ ปุริสถาวะ

หทยรูป ๑ คือ หทัยวัตถุ

ชีวิตรูป ๑ คือ ชีวิตินทริย

อาหารรูป ๑ คือ กพพิการาร

ปริงเฉทรูป ๑ คือ อากาสธาตุ

วิญญูติรูป ๒ คือ กายวิญญูติ วจวิญญูติ

วิการรูป ๓ (๕) คือ ลหุตา มุทุตา กัมมัณญญตา (กายวิญญูติ วจวิญญูติ)

ลักษณะรูป ๔ คือ อุปยยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา

ดังมีคาถาสังคหะแสดงในอภิธัมมัตถสังคหะว่า :-

ภูตปสาทวิสยา	ภาโว หทยมิจจุปิ
ชีวิตารหารรูปิ	อญจารสวิธ ตถา
ปริงเฉโท จ วิณฺณตฺติ	วิกาโร ลกฺขณนฺติ จ
อนิพฺพณฺนา ทสฺ เจติ	อญฺจวิสฺวิทฺมภเว

รูป ๒๘ นั้น เมื่อจัดเป็นประเภทแล้ว ประเภทใหญ่มี ๒ ประเภทเล็กมี ๑๑

ประเภทใหญ่ มี ๒ คือ

นิปผันนรูป ๑๘	}	รวมเป็นรูป ๒๘
อนิปผันนรูป ๑๐		

ประเภทเล็ก มี ๑๑ คือ

๑. มหาภูตรูป ๔	}	รวม ๑๘ รูปนี้ชื่อว่า นิปผันนรูป
๒. ปสาทรูป ๕		
๓. โจรรูป ๔ (หรือวิสยรูป ๓)		
๔. ภavarูป ๒		
๕. หทยรูป ๑		
๖. ชีวีตรูป ๑		
๗. อาหารรูป ๑	}	รวม ๑๐ รูปนี้ชื่อว่า อนิปผันนรูป
๘. ปริจเฉทรูป ๑		
๙. วิญญูติรูป ๒		
๑๐. วิการรูป ๓ หรือ ๕		
๑๑. ลักษณะรูป ๔		

ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น นับตั้งแต่มหาภูตรูป จนถึงอาหารรูป รวม ๑๘ รูปนี้ เป็นรูปปรমัตถ์โดยแท้

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๑๐ นับตั้งแต่ปริจเฉทรูป จนถึงลักษณะรูป ๔ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปปรมัตถ์โดยแท้ เป็นรูปพิเศษที่เกิดขึ้นในรูปปรมัตถ์โดยแท้ ๑๘ เท่านั้น

ฉะนั้น พระอนุรุธทราชาจารย์ จึงตั้งชื่อรูปปรมัตถ์โดยแท้ ๑๘ รูปนั้นว่า มี ๕ ชื่อ ดังนี้

๑. สภารูป	คือ	รูปที่มีสภาวะของตน ๆ
๒. สลักขณรูป	คือ	รูปที่มีลักษณะ คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ
๓. นิปผันนรูป	คือ	รูปที่เกิดขึ้นจากกรรม จิต อุดู อาหาร
๔. รูปรูป	คือ	รูปที่มีการเสื่อมสิ้นสลายไป

๕. สัมมสนรูป คือ รูปที่พระโยคีบุคคลพิจารณาโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้

สำหรับรูปที่ไม่ใช่รูปปรมาณูโดยแท้ ๑๐ รูปนั้น มีชื่อตรงกันข้ามดังนี้

๑. อสถาวรรูป คือ รูปที่ไม่มีสภาวะของตน ๆ
๒. อสถลักขณรูป คือ รูปที่ไม่มีลักษณะ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ
๓. อนิพัตตนรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากกรรม จิต อุตุ อาหาร
๔. อรูปรูป คือ รูปที่ไม่มีการเสื่อมสิ้นสลายไป
๕. อสัมมสนรูป คือ รูปที่พระโยคีบุคคลพิจารณาโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาไม่ได้

รูปมีจำนวน ๒๘ รูป แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. มหาภูตรูป

๒. อุปาทายรูป

๑. มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

อุปฺปาตินฺ นานุปฺปาตินฺ สนฺตานุสฺส สลฺกฺขณโต สสมฺภารโต จ มหฺนฺตานิ
หฺตฺวา ภวนฺติ ปาตฺภวนฺตฺติ = มหาภูตานิ

รูปเหล่านี้ เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และโดยสัณฐานของตน ในสันดานแห่งสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิต ฉะนั้น รูปเหล่านั้นชื่อว่า มหาภูตรูป

๒. อุปาทายรูป หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ดังมีวจนัตถะว่า

มฺหาภูตานํ อุปฺปาทาย ปวตฺตํ รูปฺหฺตฺติ = อุปาทายรูป

รูปที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปเกิด ฉะนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่า อุปาทายรูป
มหาภูตรูป มี ๔ คือ ๑. ปถวิ ๒. อาโป ๓. เตโช ๔. วาโย

อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ ๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ
๖. วัณณะ ๗. สัททวะ ๘. คันธะ ๙. รสชะ ๑๐. อิตถิภาวะ ๑๑. ปุริสภาวะ

๑๒. หทยะ ๑๓. ชีวิตะ ๑๔. อาหาระ ๑๕. ปริจเฉทะ ๑๖. กายวิญญูติ
๑๗. วจีวิญญูติ ๑๘. ถหุตตา ๑๙. มุทุตา ๒๐. กัมมัณฺญตา ๒๑. อุปายะ ๒๒. สันตติ
๒๓. ชรตา ๒๔. อนิจจตา

รวมมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ เป็นรูป ๒๘

องค์ธรรมของรูป ๒๘

๑. ปถวี	ได้แก่ รูปแข็ง หรือ อ่อน
๒. อาโป	ได้แก่ รูปที่ไหล หรือ เกาะกุม
๓. เตโช	ได้แก่ รูปที่เย็น หรือ ร้อน
๔. วาโย	ได้แก่ รูปที่หย่อน หรือ ตึง
๕. จักขุปสาธ	ได้แก่ ความใสที่สามารถรับรูปารมณ์ได้
๖. โสตปสาธ	ได้แก่ ความใสที่สามารถรับสัททารมณ์ได้
๗. มานปสาธ	ได้แก่ ความใสที่สามารถรับคันธารมณ์ได้
๘. ชิวหาปสาธ	ได้แก่ ความใสที่สามารถรับรสารมณ์ได้
๙. กายปสาธ	ได้แก่ ความใสที่สามารถรับโณภูมัพพารมณ์ได้
๑๐. รูปารมณ์	ได้แก่ สีต่าง ๆ
๑๑. สัททารมณ์	ได้แก่ เสียงต่าง ๆ
๑๒. คันธารมณ์	ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ
๑๓. รसरมณ์	ได้แก่ รสต่าง ๆ
๑๔. โณภูมัพพารมณ์	ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
๑๕. อิตถิภาวะ	ได้แก่ รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง
๑๖. ปุริสภาวะ	ได้แก่ รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย
๑๗. หทยะ	ได้แก่ รูปที่เกิดอยู่ในหัวใจและเป็นที่อาศัยเกิดของจิต
เจตสิกทั้งหลาย
๑๘. ชีวิตะ	ได้แก่ รูปที่รักษากัมมชรูปทั้งหลาย
๑๙. อาหาระ	ได้แก่ รูปที่นำไปให้อาหารชรูปเกิด

๒๐. ปริเฉทะ ได้แก่ อากาศรูปที่คั่นระหว่างรูปกกลาปต่อรูปกกลาป
๒๑. กายวิญญูติ ได้แก่ การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของร่างกาย
๒๒. วจิตวิญญูติ ได้แก่ การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของวาจา
๒๓. ลหุตตา ได้แก่ ความเบาของนิปผันนรูป
๒๔. มุทุตา ได้แก่ ความอ่อนของนิปผันนรูป
๒๕. กัมมัญญตา ได้แก่ ความควรแก่การงานของนิปผันนรูป
๒๖. อุปยยะ ได้แก่ ความเกิดขึ้นครั้งแรกและเกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ จนครบรูปที่ควรเกิดขึ้นได้ของนิปผันนรูป
๒๗. สันตติ ได้แก่ ความเกิดขึ้นสืบต่อกันของนิปผันนรูปจนถึงตาย
๒๘. ชรตา ได้แก่ ความแก่ของนิปผันนรูป
๒๙. อนิจจตา ได้แก่ ความดับของนิปผันนรูป

หมายเหตุ... สำหรับโศภนุฏฐัพพารมณีนัน ได้แก่ ปลวิ เตโช วาโย ที่เป็นมหาภูตรูปนั่นเอง ฉะนั้น ถ้านับรูปโดยลำดับแล้ว รูปก็จะมีจำนวน ๒๘

ที่เกิดของรูป ๒๘ ในร่างกายสัตว์

ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมอาจพิจารณาหาที่เกิดของรูป ๒๘ แต่ละรูป ได้ดังต่อไปนี้

๑. มหาภูตรูป ๔	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๒. จักขุปสาท	เกิดอยู่ในลูกตา
๓. โสตปสาท	เกิดอยู่ในหู
๔. ฆานปสาท	เกิดอยู่ในจมูก
๕. ชิวหาปสาท	เกิดอยู่ที่ลิ้น
๖. กายปสาท	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๗. รูปารมณ }	
๘. คันธารมณ }	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป

๘. รสารมณ์	} เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๑๐. โภญฐัพพารมณ์	
๑๑. สัททารมณ์	เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๑๒. อิตถิภาวะ	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไปของเพศหญิง
๑๓. ปุริสภาวะ	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไปของเพศชาย
๑๔. หทยวัตถุ	เกิดอยู่ที่รูปหัวใจ
๑๕. จีวิตินทรีย์	} เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๑๖. กพพิการาหาร	
๑๗. อากาสรูป	
๑๘. กายวิญญูติ	เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๑๙. วจีวิญญูติ	เกิดได้ที่ปาก
๒๐. วิการรูป ๓	เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๒๒. ลักษณะรูป ๔	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป

อธิบายในสภาวะลักษณะของรูป ๒๘

มหาภูตรูป ๔

๑. ปรถวี เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง (กกขพลกขณา) คือ เมื่อเปรียบเทียบกับมหาภูตรูปที่เหลืออีก ๓ แล้ว ปรถวีธาตุนี้มีลักษณะแข็ง ถ้าวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีปรถวีธาตุมากเป็นประธานแล้ว ลักษณะแข็งนี้ก็ปรากฏออกมาก เช่น เหล็ก หิน ไม้ เป็นต้น และถ้าวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีปรถวีธาตุเป็นจำนวนน้อย ลักษณะแข็งนั้นก็ปรากฏไม่มาก เมื่อสัมผัสจะรู้สึกว่าเป็นลักษณะอ่อน หมายความว่า ความแข็งนั้นมีน้อยนั่นเอง จึงทำให้รู้สึกอ่อน ฉะนั้นธรรมชาติที่มีลักษณะแข็งก็ตาม อ่อนก็ตาม ในเมื่อสัมผัสแล้ว จัดเป็นปรถวีธาตุทั้งสิ้น เพราะนอกจากปรถวีธาตุแล้ว รูปอื่น ๆ ไม่สามารถทำให้ความรู้สึกแข็งหรืออ่อน ปรากฏขึ้นแก่การสัมผัสนั้นได้

อนึ่ง ปถวิชาตุนี เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งของรูปอื่น ๆ เหมือนหนึ่งพื้นแผ่นดินกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หมายความว่า ยกเว้นปถวิชาตุนีเสียแล้ว รูปร่างสังขาร สีสันวรรณะ ตลอดจนความรู้สึกต่าง ๆ อันได้แก่ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ เตโชโณฏฐัพพารมณ์ วาโยโณฏฐัพพารมณ์ เหล่านี้ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ ดังมีวจนัตถะว่า “สหชาตรูปานิ ปถนติ ปติฏฐหนติ เอตถาติ = ปถวิ” รูปที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ในธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของสหชาตรูปเหล่านั้น ชื่อว่า ปถวิ

๒. อาโป เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (ปคฺขมณฺณลกฺขณา หรือ อาพณฺณลกฺขณา) อาโปธาตุนี้ ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมาก ในวัตถุ สิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ย่อมทำให้วัตถุสิ่งนั้นเหลวไหลและไหลไม่ได้ ถ้ามีจำนวนน้อยก็ทำให้วัตถุสิ่งของนั้น ๆ เกาะกุมกันเป็นก้อนเป็นกลุ่ม อุปมาเหมือนหนึ่งยางเหนียว ที่สามารถเชื่อมวัตถุสิ่งของให้ติดกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนได้ฉนั้นใด อาโปธาตุก็เป็นเสมือนหนึ่งยางที่เหนียว สามารถเชื่อมปรมาณูปถวิ ให้เกาะกุมกันเป็นรูปร่างสังขารขึ้นได้ฉนั้น

ในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุมากกว่าปถวิธาตุเป็นต้นแล้ว ด้วยอำนาจของอาโปธาตุนั้นเองทำให้ปถวิธาตุมีอำนาจน้อยลง จึงเป็นเหตุให้วัตถุนั้นอ่อนเหลว และสามารถไหลไปมาได้ ดังเช่น น้ำ ที่เราแลเห็นว่าน้ำนั้นไหลไปมาได้ ก็เพราะว่ามีอาโปธาตุมาก ปถวิธาตุน้อย เมื่อปถวิธาตุน้อยแล้ว ปถวิธาตุนั้นแหละเป็นผู้ไหลโดยอาศัยอาโปธาตุเป็นผู้ทำให้ไหล ไม่ใช่อาโปธาตุที่ไหลดังที่เราเข้าใจกัน เพราะอาโปธาตุเป็นธาตุที่เห็นด้วยตาหรือสัมผัสด้วยกายไม่ได้ เพียงแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น และในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุน้อยกว่าปถวิธาตุเป็นต้นแล้ว อำนาจของอาโปธาตุก็ทำให้ปรมาณูปถวิธาตุเกาะกุมกันเข้าเป็นกลุ่มเป็นก้อน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “อาเปติ สหชาตรูปेषุ พยาเปตฺวา ติฏฐตฺติ = อาโป” ธรรมชาติใด ย่อมแผ่ซึมซาบทั่วไปในรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนแล้วตั้งอยู่ในรูปเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาโป

อีกนัยหนึ่ง “อุปปายติ สหชาตรูปานิ สุกฺกุ พฺรหฺมเหติ วาทุเตตฺติ= อาโป”
 ธรรมชาติใด ทำให้สหชาตรูปทั้งหลายเจริญขึ้นเป็นอย่างดี ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
 ชื่อว่า อาโป

อีกนัยหนึ่ง “สหชาตรูปานิ อวิปฺปกิณฺณานิ กตฺวา ภูโส ปาติ รกฺขตฺติ =
 อาโป” ธรรมชาติใด ย่อมรักษาสหชาตรูปได้อย่างมั่นคง ไม่ให้กระจัดกระจายไป
 ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาโป

อาโปธาตุมี ๒ อย่าง คือ

ก. อาโปธาตุ ที่มีสภาพเป็นอาพันธลักษณะ คือ ลักษณะเกาะกุม แต่เมื่อถูก
 อุณหเตโชแล้ว ปัคมรณลักษณะก็ปรากฏ คือ ไหลไป ได้แก่ อาโปธาตุ ที่อยู่ใน
 เหล็ก ทอง จีผิ๊ง เป็นต้น หมายความว่า เหล็ก หรือทอง หรือจีผิ๊ง เหล่านี้เมื่อเอาไป
 หลอม หรือเผาไฟแล้ว สิ่งเหล่านี้จะกลายเป็นวัตถุเหลวสามารถไหลไปมาได้ แต่
 การไหลไปได้ของวัตถุเหล่านี้ไม่ใช่อาโปธาตุเป็นตัวไหล ปถวิธาตุที่เกิดร่วมกัน
 กับอาโปธาตุนั้นเองเป็นตัวไหล และในวัตถุเดียวกันนั่นเอง ถ้ากลับเอาไปใส่น้ำ
 ถูกความเย็นเข้า วัตถุเหล่านั้นจะกลับแข็งตัวเป็นก้อนเป็นแท่งตามเดิม ในการ
 แข็งตัวของวัตถุธาตุเหล่านี้ เป็นการแข็งตัวของปถวิธาตุ หาใช่เป็นการแข็งตัว
 ของอาโปธาตุไม่

ข. อาโปธาตุ ที่มีสภาพเป็นปัคมรณลักษณะ คือ ลักษณะไหลไป แต่เมื่อ
 ถูกสิตเตโชแล้ว อาพันธลักษณะก็ปรากฏ คือ ลักษณะเกาะกุม ได้แก่ อาโปธาตุ
 ที่อยู่ในน้ำ หมายความว่า ธรรมดาน้ำเป็นวัตถุเหลวอยู่แล้ว แต่ถ้าเอาน้ำนั้นไปใส่
 ในที่ที่มีความเย็นสูงถึงศูนย์องศาแล้ว น้ำนั้นจะกลายเป็นก้อนน้ำแข็งไป และเมื่อ
 เอาก้อนน้ำแข็งออกจากในที่ที่มีความเย็นนั้นแล้ว ก้อนน้ำแข็งนั้นถูกอากาศ
 ภายนอกที่มีอุณหภูมิ อุณหเตโช ก้อนน้ำแข็งนั้นก็ละลายเป็นวัตถุเหลวไปตามเดิม

๓. เตโช เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น
 ลักษณะร้อนชื่อว่า อุณหเตโช ลักษณะเย็นชื่อว่า สิตเตโช แต่เตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิด
 นี้มีสภาพลักษณะ คือ มีสภาพที่เป็นไอเป็นลักษณะ (อุณหตตลกฺขณา)
 หมายความว่า อุณหเตโชก็มีความร้อนเป็นลักษณะ สิตเตโชก็มีไอยุ่เป็น

ลักษณะ และเตโชธาตุทั้ง ๒ ชนิดนี้ มีหน้าที่ทำให้วัตถุต่างๆ สุก และทำให้ละเอียดอ่อนนุ่ม ดังจะแลเห็นได้ว่า วัตถุต่าง ๆ ส่วนมาก เช่น อาหาร เป็นต้น ก็ทำให้สุกด้วยความร้อน แต่อาหารบางอย่างก็ทำให้สุกด้วยความเย็นได้เหมือนกัน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “เตเชติ ปริปาเจตติ = เตโช” ธรรมชาติใดที่ทำให้สุก ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เตโช

เตโชธาตุ มี ๕ อย่างคือ

๑. อุสมาเตโช คือ เตโชธาตุที่มีประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย (ไออุ่น)

๒. สันตাপนเตโช คือ เตโชธาตุที่มีความร้อนมาก

๓. ทहनเตโช คือ เตโชธาตุที่มีความร้อนสูงจัด สามารถเผาผลาญร่างกายให้วปริตไปได้

๔. ชिरณเตโช คือ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง

๕. ปาจกเตโช คือ เตโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร

ในเตโชธาตุทั้ง ๕ อย่างนี้ เตโชธาตุที่มีเป็นประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์นั้น ได้แก่ อุสมาเตโช กับ ปาจกเตโช สำหรับสันตাপนเตโช ทहनเตโช ชिरณเตโช ทั้ง ๓ นี้ไม่มีอยู่ประจำ ที่ปรากฏขึ้นก็เป็นเพราะ อุสมาเตโชนั่นเอง มีอาการวปริตไป เช่น คนที่เป็นไข้ตัวร้อน ก็คือ อุสมาเตโช ได้เปลี่ยนสภาพเป็นสันตাপนเตโช หรือถ้ามีไข้สูงตัวร้อนจัดจนเพ้อคลั่ง ก็คือ อุสมาเตโช มีสภาพวปริตมากขึ้นจากสันตাপนเตโช กลายเป็นทहनเตโชไป และในคนที่มีโรคภัยเบียดเบียนอยู่เสมอ หรือผู้ที่ล่องเข้าเขตปัจฉิมวัยแล้ว อุสมาเตโชนั้นแหละเปลี่ยนสภาพเป็นชिरณเตโช ทำให้ปรากฏอาการทรุดโทรมของร่างกายเกิดขึ้น เช่น ผมหงอก ฟันหัก ตามัว เนื้อหนังเหี่ยว เป็นต้น

๔. วาโย เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุลม มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว (วิตุณฺณลกฺขณา หรือ สมฺปณฺณลกฺขณา) ธาตุลมที่มีลักษณะเคร่งตึงเรียกว่า วิตถัมภนาวาโย วิตถัมภนาวาโยที่ทำให้รูปเกิดพร้อมกับตนตั้งมั่น ไม่ให้

คลอนแคลนเคลื่อนไหวไป ได้ในร่างกายของคนเรา ถ้าวิตถัมภนาโยปรากฏ แล้วผู้นั้นจะรู้สึกได้ว่า ดึงเมื่อยืงไปทั่วร่างกาย หรือเมื่อเวลาที่เรากำลังข้อม แขน ขา และเพ่งตาอยู่นาน ๆ โดยไม่กะพริบตา เวลานั้น วิตถัมภนาโยก็ปรากฏโดยความพยายามของตน สำหรับภายนอกนั้นวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคงหรือทำให้ตั้งขึ้นก็ด้วยอำนาจของวิตถัมภนาโยนั่นเอง เช่น ลูกบอลที่อัดเอาลมเข้าไป อยู่ภายในนั้น ลูกบอลนั้นตั้งขึ้นก็เพราะวาโยที่เป็นวิตถัมภนาโยหรือธมมกรกที่สำหรับกรองน้ำ เมื่อกดธมมกรกลงในน้ำ น้ำเข้าไปอยู่ในนั้นแล้ว เวลายกขึ้นเอามือ ปิดรูปธมมกรแล้ว วาโยธาตุที่อยู่ข้างในก็หนุนรอน้ำที่อยู่ในธมมกรไม่ให้ไหลออกมา เช่นเดียวกับโลกที่สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่นี้ พื้นแผ่นดินตั้งอยู่เหนือน้ำ น้ำตั้งอยู่เหนือนลมที่เรียกว่า เภฏฐิมอัชฎากาส เภฏฐิมอัชฎากาสนี้หนุนรอน้ำไว้ ให้ น้ำและพื้นแผ่นดินตั้งมั่นอยู่ได้ เช่นนี้ ก็เป็นด้วยอำนาจวิตถัมภนาโย ดังแสดงวจนัตถะว่า “วายติ สหชาตธมฺเม อปตฺมาเน กตฺวา วทิตฺติ = วาโย ” ธาตุใด ย่อมทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นไม่เคลื่อนคลอนฉะนั้น ธาตุนั้น ชื่อว่า วาโย

ธาตุลมหที่มีลักษณะเคลื่อนไหว เรียกว่า สมิริณวาโย สมิริณวาโยนี้ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไหวไปมาได้ เช่น สัตว์ทั้งหลายที่เคลื่อนไหว อิริยาบถต่าง ๆ ได้หรือกะพริบตา กลอกตา กระดิกมือ กระดิกเท้า การถ่ายสิ่งโสโครกออกจากร่างกาย การคลอคนบุตรต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นไปได้ด้วยอำนาจสมิริณวาโยทั้งสิ้น ส่วนสมิริณวาโยที่อยู่ภายนอกสัตว์นั้น ทำให้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ เคลื่อนไหวจากที่เดิมไปได้ ดังแสดงวจนัตถะว่า “วายติ เทสนฺตฺรูปปฺปตฺติ เหตุภาเวน ภูตสฺสฆาตํ ปาเปตฺติติ = วาโย ” ธาตุใด ย่อมทำให้หมู่มหาภูตรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไปที่อื่น โดยความเป็นเหตุให้เกิดความเคลื่อนไหวจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่ง ฉะนั้น ธาตุนั้น ชื่อว่า วาโย

วาโยธาตุ มี ๖ อย่าง คือ

๑. อุทฺธรมวาโย คือ วาโยธาตุที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน
๒. อโรคมวาโย คือ วาโยธาตุที่พัดลงสู่เบื้องล่าง

๓. กุจฉิน္ณวาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ในช่องท้อง

๔. โกฎาสยวาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ในลำไส้ใหญ่

๕. องคุมนฺทาสาริยาโย คือ วาโยธาตุที่อยู่ทั่วร่างกาย

๖. อสฺสาสปฺสสาสวาโย คือ วาโยธาตุลมหายใจเข้าออก

วาโยธาตุ ๖ อย่างที่กล่าวมานี้ เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ เรียกว่า **อัมมัตตวาโย** ส่วนลมที่พัดไปมาอยู่ภายนอกนั้น เรียกว่า **พหิททวาโย**

ปลวี่ อาโป เตโช วาโย ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเป็นรูปใหญ่เป็นประธานแก่รูปอื่น ๆ และปรากฏชัด เช่น วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ใหญ่ก็ตาม เล็กก็ตาม ที่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานต่าง ๆ ได้ ก็คือ มหาภูตรูป นั้นเอง และสีสนัวรรณะของวัตถุเหล่านั้นปรากฏมาก ปรากฏน้อย ก็ด้วยอาศัยมหาภูตรูปที่รวมกันอยู่ตามมากตามน้อยนั่นเอง ฉะนั้น มหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ เมื่อว่าโดยสัณฐานแล้วก็ใหญ่โตมาก เมื่อว่าโดยสภาวะแล้วก็ปรากฏชัดกว่ารูปอื่น ๆ ดังแสดงวจนัตถะว่า “**มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ ปาตุภูตานีติ = มหาภูตานิ**” รูปเหล่าใด ว่าโดยสัณฐานและว่าโดยสภาวะแล้ว เป็นใหญ่และปรากฏชัด ฉะนั้น รูปเหล่านั้น ชื่อว่า มหาภูต

ปสาทรูป ๕

๑. จักขุปสาท มีวจนัตถะว่า “**จักขุวิญญานธัญฺจิตํ หุตฺวา สมวิสมํ จกฺขติ** **อจิกฺขนฺตํ วิวี โหตีติ = จกฺขุ** ” รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาน และมีสภาพเป็นอยู่คล้ายกับบอกให้จักขุวิญญานรู้ในอารมณ์ว่า อารมณ์นั้นดี อารมณ์นี้ไม่ดี ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า จักขุ ได้แก่ จักขุปสาท

ดวงตาทั้งหมด ไม่ชื่อว่า จักขุปสาท ที่ชื่อว่า จักขุปสาท นี้คือ เป็นธรรมชาติ รูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสกระจ่างเจกเงา เป็นเครื่องรับรูปรามณ์ ตั้งอยู่ในระหว่างกลางตาดำ มีเยื่อตา ๗ ชั้นซ้อนอยู่ ประคุดปุยลาลีที่อาบด้วยน้ำมันชุ่มอยู่ทั้ง ๗ ชั้น โดประมาณเท่าหัวของเหา มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒

อย่าง คือ เป็นวัตถุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งจักขุทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๒. โสตปสาท มีวจนัตถะว่า “ โสตวิญญานธัญญิตํ หุตฺวา สทฺทํ สฺสณํติติ = โสตํ ” รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญานจิต และยอมไดยินเสียง ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า โสตะ ได้แก่โสตปสาท

อีกนัยหนึ่ง “ สทฺทํ สฺสณํติ เอเตนาติ = โสตํ (วา) สทฺเท สฺสยฺยณํติ เอเตนาติ = โสตํ ” จิตเจตสิกเหล่านั้นยอมไดยินเสียง โดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการไดยินของจิตเจตสิกเหล่านั้นชื่อว่า โสตะ ได้แก่ โสตปสาท (หรือ) สัตว์ทั้งหลายที่ไดยินเสียงโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการไดยินของสัตว์เหล่านั้นชื่อว่า โสตะ ได้แก่ โสตปสาท

ในวจนัตถะข้อที่ ๑ เป็นการแสดงโดยฐานูปการนัย คือ นัยโดยอ้อม ส่วนในวจนัตถะอีก ๒ ข้อนั้น เป็นการแสดงโดยมุขยนัย คือ นัยโดยตรง

โสตปสาทนี้เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับเสียงต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องหูมีสัณฐานเหมือนวงแหวน เป็นที่งอกแห่งขนแดงเส้นละเอียด โสตปสาทแผ่อยู่ทั่วบริเวณนั้น มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญานจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๓. ฆานปสาท มีวจนัตถะว่า “ ฆายตฺติติ = ฆานํ ” รูปใดยอมสุดคมกลืน รูปนั้น ชื่อว่า ฆานะ ได้แก่ ฆานปสาท การแสดงวจนัตถะนัยนี้ เป็นการแสดงโดยฐานูปการนัย คือ แสดงโดยอ้อม เพราะฆานปสาทไม่สามารถคมกลืนได้ ฆานวิญญานจิตที่เกิดขึ้น โดยการอาศัยฆานปสาทต่างหากเป็นผู้คมและรู้กลืนได้ แต่ที่แสดงวจนัตถะเช่นนี้ เป็นการแสดงที่มีความหมายว่า การคมกลืนของฆานวิญญานจิตนั้นตั้งอยู่ในฆานปสาท แล้วยกเอาฆานปสาทขึ้นมาแสดงเหมือนกับว่าฆานปสาทนี้เป็นผู้คมกลืนนั่นเอง ซึ่งถ้าจะเปรียบเทียบกับคำพูดที่กล่าวว่า “ บ้านนั้นเกะกะมาก ” ที่กล่าวอย่างนี้ ก็มุ่งหมายเอาคนที่อยู่ในบ้านนั้นเพราะบ้านเกะกะไม่ได้ คนในบ้านนั้นเกะกะต่างหาก

อีกนัยหนึ่งแสดงว่า “**มายนฺติ เอเตนาติ = มานํ (วา) มายีนฺติ เอเตนาติ = มานํ**” สัตว์ทั้งหลายย่อมสุดคมกลืนด้วยรูปใด ฉะนั้น รูปซึ่งเป็นเหตุแห่งการสุดคมกลืนของสัตว์ทั้งหลาย จึงชื่อว่า **มานะ** (หรือ) สัตว์ทั้งหลายพึงคมกลืนด้วยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการพึงคมกลืนของสัตว์ทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **มานะ**

วณฺตถะทัง ๒ นัยนี้ เป็นการแสดงโดยมุขยนัย คือ นัยโดยตรง

มานปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับกลิ่นต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องจมูกที่มีสัณฐานดังกิบแพะ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่ง**มาน**วิญญาณจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิด แห่ง**มาน**ทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๔. **ชีวหาปสาท** มีวณฺตถะแสดงว่า “**ชีวิตํ อวฺหายตีติ = ชิวหา**” รูปใดมีสภาพคล้ายกับว่าเรียกซึ่งรสที่เป็นเหตุให้อายุยืน ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า **ชีวหา**

ชีวหานี้แยกออกเป็น ๒ บท คือ **ชีวิต = อวฺหา** คำว่า **ชีวิต** แปลว่า อายุ แต่ในที่นี้แปลว่า รส เพราะอายุที่จะตั้งอยู่ได้นั้นก็ต้องอาศัยรส คือ การกินอาหารต่าง ๆ มีเปรี้ยว หวาน เป็นต้น อายุจึงจะตั้งอยู่ได้นาน ฉะนั้น จึงยกเอา**ชีวิต**ที่เป็นชื่อของอายุ อันเป็นผลของรสนั้นขึ้นตั้งไว้ในเหตุ คือ รส แล้วเรียกรสต่าง ๆ นั้นว่า **ชีวิต** แต่เป็นการเรียกโดยผลอุปจารนัย คือ นัยโดยอ้อม

คำว่า **อวฺหา** แปลว่า เรียก เมื่อรวมกับคำว่า **ชีวิต** แล้ว ก็หมายถึงเรียกรสต่าง ๆ นั้นเอง เพราะธรรมชาติ**ชีวหาปสาท**นี้ย่อมแนบอยู่ในรสต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่พอใจของ**ชีวหา**วิญญาณให้มาสู่ตน

เมื่อรวมคำว่า **ชีวิต** กับบทว่า **อวฺหา** เข้าด้วยกันแล้ว ก็เป็น **ชีวหา** คือบทว่า **ชีวิต** นั้น แปลง อี เป็น อิ, วิ กับ ตะ ทัง ๒ นี้ลบออก คำว่า **อวฺหา** ลบเอา อะ ออกเหลือแต่ **วฺหา** ฉะนั้น เมื่อรวมแล้วจึงเป็น**ชีวหา**

ชีวหาปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับรสต่าง ๆ ตั้งอยู่ในท่ามกลางลิ้นที่มีสัณฐานเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่างคือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่ง**ชีวหา**วิญญาณอย่างหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่ง**ชีวหา**ทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๕. กายปสาท มีวจนัตถะแสดงว่า “ กุจฺจิตานํ เกสาทินํ ปาปรมฺมานญฺจ อาโยติ = กาโย ” รูปใดเป็นที่ประชุมแห่งส่วนต่าง ๆ มีผมเป็นต้น ที่น่าเกลียด และเป็นທີ່ประชุมแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า กายะ ได้แก่ ร่างกายทั้งหมด

สำหรับกายปสาท ที่ชื่อว่า กายะ นั้น เป็นการแสดงโดยอ้อม เรียกว่า เอกเทศุปจารณัย คือ การยกเอาคำว่า กายะ ที่เป็นชื่อของร่างกายทั้งหมดนั้นมาตั้งในกายปสาท ที่เป็นส่วนหนึ่งของร่างกายนั้น

หรืออีกนัยหนึ่ง กายปสาท ชื่อว่า กายะ นั้น เป็นการแสดงโดยฐานุปจารณัย คือ การยกเอาคำว่า กายะ ที่เป็นชื่อของร่างกาย ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งกายปสาทมาตั้งในกายปสาทที่เป็นผู้อาศัยเกิด

กายปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์ เป็นเครื่องรับสัมผัสต่าง ๆ มีเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กายปสาทนี้เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป ยกเว้นแต่ปลายผม ขน เล็บ หน้าที่หนา และที่รวมแห่งอาหารใหม่ได้ไ้ใหญ่ อันเป็นสถานที่ของปากจกเตโช มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณอย่างหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิจิติอย่างหนึ่ง

จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ รูปนี้ ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะมีสภาพใสสามารถรับกระทบกับอารมณ์ของตน ๆ ได้ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “ปฐิตติติ = ปสาโท” รูปใดมีความใส ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ปสาท

โคจรรูป ๔ หรือ วิสยรูป ๗

๑. รูปารมณฺ์ มีวจนัตถะแสดงว่า “ รุปยติ ทพฺพํ ปกาเสตติติ = รูป ” รูปใดยอมแสดงถึงความรู้สึกของจิตใจให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า รูปารมณฺ์ หรือ “รูปยติ ทพฺพํ ปกาเสตติติ = รูป ” รูปใดยอมแสดงวัตถุสิ่งของรูปร่างสัณฐานให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า รูปารมณฺ์

อธิบายว่า คนที่กำลังมีความดีใจ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว หรืออายอยู่ เป็นต้น เหล่านี้ผู้อื่นเมื่อแลเห็นหน้าตาท่าทางของผู้นั้นแล้ว ก็รู้ได้ว่าผู้นั้นกำลังดีใจ เสียใจ กลุ้มใจ กลัว อายอยู่ ในการที่ผู้อื่นรู้ได้ ก็เพราะรูปรามณ์นั่นเองเป็นผู้แสดงความรู้สึกของผู้นั้นให้ปรากฏออกมา หรืออีกนัยหนึ่ง วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ก็ดี รูปร่างสัณฐานของสิ่งที่มีชีวิต ไม่มีชีวิตก็ดี ที่ปรากฏให้รู้ได้นั้น ก็เพราะอาศัยรูปรามณ์นั่นเองเป็นผู้กระทำให้ปรากฏ รูปรามณ์ที่เป็นผู้กระทำให้สิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏให้ผู้อื่นรู้ได้นั้น ก็ได้แก่ สีต่าง ๆ นั้นเอง

๒. สัททารมณ มีฉนวนตละแสดงว่า “สทฺทียติ อจุจียตติ = สทฺโท” รูปใดที่เปล่งออกมาได้ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า สัททะ ได้แก่ เสียงที่สัตว์ทั้งหลายเปล่งออกมา หรือ “สปปติ โสตวิญญยุภาวํ อจุจตติ = สทฺโท” รูปใดยอมถึงสภาพที่ทำให้โสตวิญญูารู้ได้ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า สัททะ

ในฉนวนตละข้อแรก มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่เสียงของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดที่ต้องใช้เปล่งออกมา เช่น เสียงที่คนพูด และเสียงที่สัตว์ต่าง ๆ ร้อง ส่วนในฉนวนตละข้อหลัง หมายถึงเสียงของสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งหมด เพราะเสียงเหล่านี้เป็นอารมณ์ของโสตวิญญูณ ได้ คือ ได้ยินได้นั่นเอง

๓. คันธารมณ มีฉนวนตละแสดงว่า “คนฺธยติ อตฺตโน วตฺถุํ สุเจตติ = คนฺโธ” รูปใดยอมแสดงที่อาศัยของตนให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า คันธะ

อธิบายว่า กลิ่นต่าง ๆ ชื่อว่า คันธารมณ เพราะเป็นรูปที่แสดงถึงวัตถุสิ่งของที่ตนอาศัยอยู่นั้นให้ปรากฏรู้ได้ เช่น ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม หรือน้ำหอมต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะอยู่ในที่ใดก็ตาม เมื่อคันธารมณได้มีโอกาสแผ่ตัวออกมาแล้วก็ยอมทำให้คนทั้งหลายรู้ได้ทันทีว่า นี่เป็นกลิ่นดอกไม้ นี่เป็นกลิ่นน้ำหอม และรู้ได้ด้วยว่าดอกไม้หรือน้ำหอมอยู่ที่ไหน คล้าย ๆ กับว่า คันธารมณนี้เมื่อได้สมาคมกับวาโยธาตุแล้ว ก็ไปกระจายข่าวให้คนทั้งหลายรู้ว่า ดอกไม้อยู่ที่นั่น น้ำหอมอยู่ที่นี้ ด้วยเหตุนี้ท่านภูิกจารยบางท่านจึงแก้คำว่า “สุเจติ” ว่า “อิทเมตฺถ เปสฺสณฺณํ กโรนฺตุ วยิ โหติ” คันธารมณนี้มีสภาพคล้ายกับสื่อว่า วัตถุสิ่งนั้น ๆ อยู่ที่นี่

๔. รสารมณ์ มีฉันทะแสดงว่า “รสียติ อสฺสาทียตฺติ = รโส” รูปใด ชิวหา
 วิญญานพึงยินดีพอใจ ฉะนั้น รูปที่เป็นที่พอใจของชีวหาวิญญานนั้น ชื่อว่า รสะ
 อธิบายว่า รสารมณ์ อันได้แก่ รสต่าง ๆ นั้น จะเป็นรสที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็
 ตาม ย่อมเป็นที่พอใจแก่ชีวหาวิญญานทั้งสิ้น คำว่า พอใจ ในที่นี้หมายถึงการรูรส
 นั้นเอง มิได้มุ่งหมายถึงบุคคล เพราะธรรมดาบุคคลนั้นย่อมพอใจแต่ในรสที่ดี ๆ
 เท่านั้น รสที่ไม่ดีย่อมไม่พอใจ สำหรับชีวหาวิญญานนั้นรสดี หรือไม่ดีก็ตาม
 ย่อมยินดีที่จะลิ้มรสนั้น ๆ ทั้งสิ้น

๕. โผฏฐัพพารมณ์ มีฉันทะแสดงว่า “ผฺลิตพฺพนฺติ = โผฏฐพฺ” รูป
 ไคยปสาทพึงถูกต้อง ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า โผฏฐัพพะ

โผฏฐัพพารมณ์ มี ๓ อย่าง

๑) ปลวโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ อ่อน แข็ง

๒) เตโชโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ เ็น ร้อน

๓) วาโยโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ หย่อน ตึง

ฉะนั้น โผฏฐัพพารมณ์ทั้ง ๓ นี้ ได้แก่ มหาภูตรูป ๓ เว้นอาโปนั้นเอง
 สำหรับอาโปนั้น กายปสาทกระทบไม่ได้ ฉะนั้น จึงไม่เข้าอยู่ในโผฏฐัพพารมณ์

ในน้ำธรรมดาหรือน้ำแข็ง มีอาโปธาตุมากที่สุด แต่ในเวลาที่เราเอามือไป
 จุ่มน้ำ และรู้สึกว่าย็น ร้อน อ่อน แข็ง ได้นั้น ก็เป็นเพราะปลว เตโชที่อยู่ใต้น้ำ
 นั้นเอง สำหรับอาโปที่อยู่ใต้น้ำนั้น ไม่ใช่เป็นรูปที่กระทบได้ ฉะนั้น จึงรู้ด้วยกาย
 วิญญานไม่ได้ รู้ได้โดยการนึกคิดเอาเท่านั้น ดังเช่นในเวลาที่เราแลเห็นวัตถุ
 สิ่งของที่มีรูปร่างเหลี่ยม กลมยาวได้นั้น ความจริงเราไม่ได้แลเห็นเหลี่ยม กลม
 ยาว ของวัตถุนั้น ๆ เลย เราเห็นแต่สีต่าง ๆ ที่อยู่ในวัตถุนั้น ๆ ต่างหาก และที่รู้ได้
 ว่าวัตถุนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยม วัตถุนี้เป็นรูปกลมเหล่านี้ เรารู้ได้ด้วยการนึกคิดเอา
 นั้นเอง เพราะเหลี่ยมหรือกลมเหล่านี้ไม่ใช่เป็นรูปารมณ์ เป็นธรรมารมณ์ ฉะนั้น
 จึงเห็นด้วยตาไม่ได้ รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น

ดังที่ยกตัวอย่างแสดงมานี้ ก็ทำให้เห็นว่า อาโปธาตุที่อยู่ในน้ำก็เช่นเดียวกัน คือ กระทบไม่ได้ เพราะไม่ใช่เป็น โสณัฐพารมณฺ์ แต่เป็นธรรมารมณฺ์ ซึ่งจะรู้ได้ด้วยอาศัยการนึกคิดเท่านั้น

รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ และโสณัฐพารมณฺ์ ๓ รวม ๗ รูปนี้ชื่อว่า วิสยรูป เพราะเป็นรูปชนิดที่เป็นอารมณ์ของจิต เจตสิก ที่เกิดจากทางตา หู จมูก ลิ้น กายโดยตรง และที่เรียกว่า โคจรรูป นั้น ก็เพราะเป็นที่โคจรแห่งจิต เจตสิก ที่เกิดในทวารทั้ง ๖ ดังแสดงวณฺัตถะว่า “ คาโว จรณฺติ เอตฺถาติ = โคจโร, โคจร สทิสฺสาติ = โคจรา ” โคทั้งหลายย่อมท่องเที่ยวไปในที่นั้น ฉะนั้น ที่นั้นจึงชื่อว่า โคจร ได้แก่ สถานที่ที่ทั้งหลายท่องเที่ยวไป รูปเหล่าใดเป็นที่เที่ยวไปแห่งจทวาริกจิต เหมือนเป็นที่เที่ยวไปแห่งโคทั้งหลาย ฉะนั้น รูปเหล่านั้น ชื่อว่า โคจร

วณฺัตถะตามที่แสดงมานี้ เป็นการแสดงโดยสทิสฺฐาจารย์ คือ แสดงโดยการเปรียบเทียบ

อีกนัยหนึ่ง แสดงโดยมุขยนัย คือ นัยโดยตรง ดังนี้

“ คาโว จรณฺติ เอตฺถาติ = โคจโร ” อินทริย์ทั้งหลายมีจักขุนทริย์เป็นต้นย่อมท่องเที่ยวอยู่ในอารมณ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นนั้น ฉะนั้น อารมณฺ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นนั้น ชื่อว่า โคจร

ในที่นี้คำว่า “โค” แปลว่า อินทริย์ คำว่า “โคจร” กับ “อารมณฺ์” มีความหมายอย่างเดียวกัน

ภาวรูป ๒

๑. อิตถิภาวะ มีวณฺัตถะแสดงว่า “ อิตฺถิยา ภาโว = อิตฺถิภาโว ” รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า อิตถิภาวะ

๒. ปุริสภาวะ มีวณฺัตถะแสดงว่า “ ปุณฺสฺส ภาโว = ปุณฺสภาโว ” รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นชาย ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ปุณฺสภาวะ หรือ ปุริสภาวะ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ที่จะรู้ได้ว่าเป็นเพศหญิงหรือเพศชายนั้น ก็อาศัยมีเครื่องแสดงให้รู้ ๔ อย่าง คือ

- ๑) **ลึงค** รูปร่างสัณฐาน มีแขน ขา หน้า ตา เพศ เป็นต้น
- ๒) **นิมิตต** เครื่องหมาย เช่น หนวด เครา เป็นต้น
- ๓) **กุตต** นิสัย เช่น การเล่น การกระทำต่าง ๆ
- ๔) **อากัป** กิริยาอาการ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น

เครื่องแสดงให้รู้ถึงเพศ ๔ อย่างนี้ ย่อมปรากฏเป็นไปตามถาวรรูปทั้ง ๒ ถ้าทั้ง ๔ อย่างนี้เกิดขึ้น โดยอาศัยอิตถิถาวรรูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็ย่อมมีรูปร่างสัณฐานกิริยาอาการเป็นหญิง และถ้าทั้ง ๔ อย่างนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยปुरुสถาวรรูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็มีรูปร่างสัณฐาน กิริยาอาการเป็นชาย

หทยรูป ๑

หทยรูปมีวจนัตถะแสดงว่า “ **หทฺหติ สตุตา ตํ ตํ อตุถํ วา อนตุถํ วา ปุเรนฺติ เอเตนาติ = หทย** ” สัตว์ทั้งหลายย่อมทำสิ่งที่ประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายทำสิ่งที่ประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์จึงชื่อว่า หทยรูป

อธิบายว่า การงานของสัตว์ทั้งหลายที่กระทำกันอยู่ทุกวันนี้ ถ้าทำในสิ่งที่ดีที่เป็นประโยชน์ ก็เรียกว่า กุศลกรรม ถ้าทำในสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นประโยชน์ก็เรียกว่า อกุศลกรรม กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยหทยวัตถุรูปเกิด สำหรับในปัญญาโวการภูมินั้น ถ้าไม่มีหทยวัตถุรูปแล้ว ผู้ที่นั้นย่อมทำการงานต่าง ๆ ตลอดจนการนึกคิด รู้เรื่องราวต่าง ๆ ไม่ได้เลย คล้ายกับเป็นรูปหุ่นไป ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สำเร็จในการงานต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงชื่อว่า หทยรูป

หทยรูปนี้ มี ๒ อย่าง คือ

- ๑) **มังสหทยรูป** ได้แก่ รูปหัวใจมีลักษณะคล้ายดอกบัวตูม

๒) วัตถุหทยรูป ได้แก่ กัมมชรูปชนิดหนึ่งที่เกิดอยู่ภายในมังสหทยรูป
 คำว่า หทยรูป ในที่นี้ มุ่งหมายเอาวัตถุหทยรูป หรือที่เรียกว่า หทยวัตถุรูป
 แปลว่า รูปที่เป็นที่ตั้งหรือที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิก ตั้งอยู่ในช่องเนื้อหัวใจที่
 มีลักษณะเหมือนบ่อ โตประมาณเท่าเมล็ดในของดอกบุนนาค ตั้งอยู่ภายในช่อง
 เนื้อหัวใจ มีโลหิตหล่อเลี้ยงอยู่ประมาณ ๑ ซองมือ เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุ
 และมโนวิญญาณธาตุ

ชีวิตรูป ๑

ชีวิตรูปมีวจนัตถะแสดงว่า “ ชีวนติ สหชาตมมา เอเตนาติ = ชีวติ ”
 สหชาตรูปทั้งหลายย่อมเป็นอยู่ได้ด้วยการอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้
 สหชาตรูปทั้งหลายเป็นอยู่ได้นั้น จึงชื่อว่า ชีวิตรูป

คำว่า สหชาตรูปทั้งหลายในที่นี้ได้แก่ กัมมชรูป และกัมมชรูปทั้งหลาย
 เกิดขึ้นติดต่อกันได้ และตั้งอยู่ได้นั้น ก็เพราะมีชีวิตรูปเป็นผู้รักษา และกัมมชรูป
 นี้แม้ว่าจะเป็นรูปที่เกิดจากกรรมก็จริง แต่กรรมไม่ใช่เป็นผู้รักษา เพราะกรรมที่
 เป็นสมุฏฐานของรูปเหล่านี้เป็นอดีตล่วงไปแล้ว จึงไม่มีอำนาจในการรักษารูปที่
 เกิดจากตนได้ ฉะนั้น จึงต้องมีรูปโดยเฉพาะเป็นผู้รักษา คือ ชีวิตรูปนั่นเอง

ส่วนจิตตชรูป อตฺตชรูป อาหารชรูปนั้น ไม่ต้องมีรูปโดยเฉพาะเป็นผู้รักษา
 เพื่อให้เกิดขึ้นติดต่อกัน และตั้งอยู่ได้จนถึงอายุของตน เพราะรูปเหล่านี้มี
 สมุฏฐานของตน ๆ นั้นแหละเป็นผู้รักษา

อาหารรูป ๑

อาหารรูปมีวจนัตถะแสดงว่า “ กพพิ กรียตีติ = กพพิกาโร ” โภชนะใด
 อันบุคคลกระทำให้เป็นคำ หรือกระทำให้เป็นของกิน ฉะนั้น โภชนะนั้นชื่อว่า
 กพพิการ

“ อาหริยตีติ = อาหาโร ” โภชนะอันใดบุคคลกลืนกิน ฉะนั้น โภชนะนั้น
 ชื่อว่า อาหาร

“ กพพีการโ จ โส อาหาโร จาติ = กพพีการาหาโร ” โภชนะอันบุคคลกระทำให้เป็นค้ำนั้นด้วย กลืนกินได้ด้วย ฉะนั้น โภชนะนั้น ชื่อว่า กพพีการาหาร คำว่า กพพีการาหารนี้เป็นชื่อของอาหารทั้งหมด แต่ในที่นี้กำลังแสดงถึงอาหารรูป ฉะนั้น กพพีการาหารจึงได้แก่โอชา ที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

วจนัตถะของคำว่า โอชา “ อุตฺตโน อุตฺถายนฺตรํ รูปํ ขนฺตติ = โอชา ” ธรรมชาติโดยรูปให้เกิดขึ้นติดต่อกันพร้อมกับความเกิดขึ้นของตน ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า โอชา

โอชารูปนี้ เมื่อเข้าไปอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายแล้ว ย่อมทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นทันที หมายความว่า โอชารูปนี้ทำให้ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายมีกำลังและเติบโตขึ้นได้ ส่วนร่างกายของสัตว์ที่เจริญเติบโตสุดขีด ไม่โตต่อไปอีกแล้ว โอชานี้ก็ทำหน้าที่นำมาซึ่งอาหารรูป ทำให้ร่างกายสมบูรณ์และมีชีวิตอยู่ได้

ปริจเฉทรูป ๑

มีวจนัตถะแสดงว่า “ น กสฺสตีติ อกาโส, อกาโสเยว อากาโส ” ที่ใดขีดเขียนไม่ได้ ฉะนั้น ที่นั้นชื่อว่า อกาส, ที่ที่ขีดเขียนไม่ได้นั้นแหละ ชื่อว่า อากาส ได้แก่ ท้องอากาส

อากาสมิ ๔ อย่าง คือ

๑) อัชฎากาส ได้แก่ อากาสที่ว่างเปล่า ข้างล่างนับตั้งแต่พื้นแผ่นดิน และน้ำที่รองรับพื้นแผ่นดินนั้นลงไป ข้างบนนับตั้งแต่รูปภูมิขึ้นไป

๒) ปริจฉินนาภาส ได้แก่ ช่องว่างที่มีขอบเขตกำหนดไว้ เช่น ช่องประตู ช่องหน้าต่าง ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก เป็นต้น

๓) กสิณฺคฺฆาฏิมากาส ได้แก่ อากาสที่เพิกจากกสิณทั้ง ๕

๔) ปริจเฉทากาส ได้แก่ ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป ได้แก่ ปริจเฉท รูปนั่นเอง

ในอชฎากาสกัถี ปริจฉินนาทาสกัถี กสิณฺณคณาฎิมาทาสกัถี เหล่านี้ย่อมมี
ปริจเฉทาทาส คือ ปริจเฉทรูป อยู่ด้วยเสมอ

อนึ่ง ในบรรดาสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มีช่องว่าง คือ
ปริจฉินนาทาสแล้ว สิ่งเหล่านั้นก็จะไม่สามารถทำให้รู้ถึงรูปร่างสัณฐานและ
จำนวนได้เลย ที่เรารู้ได้ถึงรูปร่างสัณฐานและนับจำนวนได้นั้น ก็ด้วยปริจฉินนา
ทาสนั่นเอง ฉะนั้นใดกัถี บรรดารูปที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มี
ปริจเฉทรูปแล้ว จำนวนรูปกลาปก็มี ไม่ได้ ที่สุดของรูปก็มีไม่ได้ เขตแดนของรูป
ก็มีไม่ได้ รูปเหล่านั้นจะติดกันเป็นพิคไปหมด เมื่อเป็นเช่นนี้ อุทฺธัพพญาณ
และภังคญาณที่เกี่ยวข้องด้วยรูปธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่สามารถจะแลเห็น
ความเกิดดับของรูปได้

วิญญูติรูป ๒

มีฉนัตถะแสดงว่า “ อธิปายํ วิญญาเปตฺติ = วิญญตฺติ ” รูปใดทำให้ผู้อื่น
รู้ถึงความประสงค์ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า วิญญูติ หรือ “ วิญญาเปตฺติ = วิญญตฺติ ” รูป
ที่พึงรู้ได้ด้วยตนเอง ฉะนั้น ชื่อว่า วิญญูติ หรือ “ วิญญาเปนฺติ ชนา วิญญาเนนฺติ วา
ชนเหิ อญฺณมญฺณสฺส จิตฺตานิ เอตาเยติ = วิญญตฺติ ” ชนทั้งหลายทำให้รู้จิตใจซึ่ง
กันและกันได้โดยอาศัยรูปนั้น หรือชนทั้งหลายรู้จิตใจซึ่งกันและกันได้โดยอาศัย
รูปนั้น ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า วิญญูติ

ผู้ใดผู้หนึ่งเมื่อเวลาแสดงกิริยาอาการกวัคมือ หรือพูดขึ้นแล้ว ผู้อื่นย่อมรู้
ความมุ่งหมายของผู้นั้นได้ ก็เพราะว่าการกวัคมือหรือการพูดนั้น มีอาการพิเศษ
เกิดขึ้นอยู่ด้วยอาการพิเศษนี้เรียกว่า วิญญูติรูป และถ้าไม่มีวิญญูติรูปแล้ว การ
เคลื่อนไหวของสัตว์ทั้งหลายก็ไม่ผิดอะไรกับการเคลื่อนไหวของใบไม้ และเสียง
ที่พูดของสัตว์ทั้งหลาย ก็ไม่ผิดอะไรกับเสียงฟ้าร้องฝนตก เมื่อเป็นเช่นนี้ชน
ทั้งหลายก็จะรู้จิตใจซึ่งกันและกันไม่ได้ ฉะนั้น อาการพิเศษที่เกิดอยู่ในการ
เคลื่อนไหว และการพูดของสัตว์ทั้งหลาย จึงชื่อว่า วิญญูติรูป

๑. กายวิญญูติรูป มีฉันทะแสดงว่า “กายเณ วิญญตฺติ = กายวิญญตฺติ”
 อาการพิเศษที่ทำให้รู้ความประสงค์ได้ด้วยการเคลื่อนไหว ฉะนั้น อาการพิเศษ
 คือ การเคลื่อนไหวร่างกายนั้น จึงชื่อว่า กายวิญญูติ

๒. วจวิญญูติรูป มีฉันทะแสดงว่า “วจียา วิญญตฺติ = วจวิญญตฺติ”
 อาการพิเศษที่ทำให้รู้ความประสงค์ได้ด้วยการพูด ฉะนั้น อาการพิเศษคือการพูด
 นั้นจึงชื่อว่า วจวิญญูติ

วิญญูติรูป มี ๒ อย่าง คือ

๑) โภชนวิญญูติ หมายถึง การเคลื่อนไหวของร่างกายหรือวาจาที่ทำให้
 คนอื่นรู้ถึงความประสงค์ของตน

๒) ปวัตตนวิญญูติ หมายถึง การเคลื่อนไหวของร่างกายหรือวาจาที่
 เป็นไปตามปกติมิได้มุ่งหมายให้คนอื่นรู้ความประสงค์ของตน

ฉะนั้น ในวิญญูติรูปทั้ง ๒ นั้น จึงแบ่งออกได้เป็น ๔ อย่าง คือ

๑) โภชนกายวิญญูติ

๒) ปวัตตนกายวิญญูติ

๓) โภชนวจวิญญูติ

๔) ปวัตตนวจวิญญูติ

vikarurup ๓

vikarurup มีฉันทะแสดงว่า “วิเสโส อากาโร = วิกาโร” อาการอันเป็น
 พิเศษของนิปผันนรูป ชื่อว่า vikara

ฉันทะนี้แสดงให้เห็นว่า vikarurup ไม่มีโดยเฉพาะ เป็นแต่เพียงอาการ
 พิเศษของนิปผันนรูปที่เกิดขึ้นนั่นเอง ได้แก่

๑. รูปลหุตฺตา มีฉันทะแสดงว่า “ลหุโน ภาโว = ลหุตฺตา” อาการที่เบา ชื่อ
 ว่า ลหุตฺตา “รูปสฺส ลหุตฺตา = รูปลหุตฺตา” อาการเบาของนิปผันนรูป ชื่อว่า รูปลหุตฺตา

๒. รูปมฺหุตฺตา มีฉันทะแสดงว่า “มฺหุโน ภาโว = มฺหุตฺตา” อาการที่อ่อน
 ชื่อว่า มฺหุตฺตา “รูปสฺส มฺหุตฺตา = รูปมฺหุตฺตา” อาการอ่อนของนิปผันนรูป ชื่อว่า
 รูปมฺหุตฺตา

๓. รูปกัมมัญญาตา มีวจนัตถะแสดงว่า “กมฺมฺนิ สาธุ = กมฺมฺมฺญฺ” ความดีในการงานต่าง ๆ ชื่อว่า กัมมัญญา “กมฺมฺมฺญฺสฺส ภาโว = กมฺมฺมฺญฺตา” สภาพที่เป็นความดีในการงานต่าง ๆ ชื่อว่า กัมมัญญาตา “รูปสฺส กมฺมฺมฺญฺตา = รูปกมฺมฺมฺญฺตา” สภาพที่เป็นความดีในการงานต่าง ๆ ของนิพันนรูป ชื่อว่า รูปกัมมัญญาตา

วิญญูติรูป ๒ ที่แสดงไปแล้วนั้นก็นับเข้าในวิการรูปเหมือนกัน ฉะนั้นวิการรูป จึงมี ๕ และวิการรูปทั้ง ๕ นี้ เป็นรูปที่เกิดเฉพาะแต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น สำหรับวิการรูป ๑ คือ ลหุตารูป มหุตารูป กัมมัญญตารูป ทั้ง ๓ นี้ เมื่อเกิดขึ้นพร้อมกัน และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว แสดงให้รู้ว่ากิริยาอาการต่าง ๆ มีการเคลื่อนไหว อิริยาบถใหญ่่น้อย หรือการพูด ย่อมเป็นไปได้โดยสะดวกสบาย ไม่มีการขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใด

ลักษณะรูป ๔

ลักษณะรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “ลกฺขณฺนิ นินฺจณฺณฺนิ ธมฺมา อิมํ สงฺขตาติ เอเตนาติ = ลกฺขณํ” ธรรมทั้งหลายอันบัณฑิตกำหนดวินิจจยได้ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นสังขตะด้วยการอาศัยรูปนี้ ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการกำหนดวินิจจยได้นั้น จึงชื่อว่า ลักษณะ

ธรรม มี ๒ อย่าง คือ สังขตธรรมอย่างหนึ่ง อสังขตธรรมอย่างหนึ่ง สังขตธรรมหมายความว่า ธรรมทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุดอาหาร ได้แก่ จิต เจตสิก รูป

อสังขตธรรม หมายความว่า ธรรมทั้งหลายที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่แก่นิพพาน บัญญัติ

และในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ นั้น ย่อมมีการเกิดขึ้น คือ ชาติ การตั้งอยู่ คือ ชรตา และการดับไป คือ อนิจจตา ซึ่งเป็นเครื่องหมายของธรรมนั้น ๆ

ส่วนธรรมทั้งหลายที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ย่อมไม่มีเครื่องหมายทั้ง ๓ ดังกล่าวแล้วนั้น เครื่องหมายทั้ง ๓ นี้แหละเป็นเหตุให้รู้ได้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรมเหล่านี้เป็นอสังขตธรรม ฉะนั้น จึงเรียกว่า ลักษณะ

ลักษณะของนามธรรม คือ จิตและเจตสิก มี ๓ อย่าง ดังกล่าวแล้วนั้น ส่วน ลักษณะของรูปธรรม มี ๔ อย่าง คือ ชาติ แยกเป็น ๒ ได้แก่ อุปจยะ สันตติ สำหรับชรา และ อนิจจตา นั้นเหมือนกัน ดังจะอธิบายต่อไปนี้

๑. อุปจयरูป มีวจนัตถะว่า “อาทิโต จ อุปริโต จ จโยติ = อุปจโย” การเกิดขึ้นครั้งแรกและการเกิดขึ้นครั้งหลังๆ จนครบรูปที่ควรเกิดขึ้นได้ของนิปผันนรูป ชื่อว่า อุปจยะ

ในปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย กัมมรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกนั้นชื่อว่า อุปจยะ และต่อจากปฏิสนธิขณะเป็นต้นมา การเกิดขึ้นแห่งกัมมรูป ที่ยังเกิดไม่ครบของคัพภเสยยกสัตว์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นอยู่เรื่อย ๆ ไปจนกระทั่งถึงสัปดาห์ที่ ๑๑ กัมมรูปจึงเกิดขึ้นครบสมบูรณ์ ฉะนั้น การเกิดขึ้นของกัมมรูปในตอนหลังที่ต่อจากปฏิสนธิขณะ เป็นต้นมา จนกระทั่งเกิดขึ้นครบบริบูรณ์นั้น ก็ชื่อว่า อุปจยะ

ส่วนพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทกกำเนิดและโอปปาติกกำเนิดนั้น ในปฏิสนธิขณะ กัมมรูปเกิดครบอยู่แล้ว ฉะนั้น กัมมรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะเท่านั้น เรียกว่า อุปจยะ ส่วนกัมมรูปที่เกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ ต่อจากปฏิสนธิขณะเป็นต้นมานั้น ไม่เรียกว่า อุปจยะ

๒. สันตติรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “ สัม ปุนปุณฺณ ตติ = สันตติ ” ความเกิดขึ้นของนิปผันนรูปบ่อย ๆ ชื่อว่า สันตติ หรือ “ สมุพฺพนฺธา ตติ = สันตติ ” ความเกิดขึ้นสืบต่อกันของนิปผันนรูป ชื่อว่า สันตติ

เมื่อกัมมรูปเกิดขึ้นครบแล้ว ต่อจากนั้น กัมมรูปที่เกิดขึ้นติดต่อกันไปจนตลอดชีวิตนั้น เรียกว่า สันตติรูป

จิตตารูป อุดุขรูป อาหารรูป ก็เช่นเดียวกัน คือ เมื่อเกิดขึ้นครั้งแรกก็ดี เมื่อเกิดขึ้นตอนหลังจนกระทั่งอวัยวะของสัตว์นั้นครบบริบูรณ์ก็ดี ชื่อว่า อุปจยะ

รูป ต่อจากนั้นนับตั้งแต่อวัยวะครบถ้วนเป็นต้นมา รูปเหล่านี้เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อย ๆ มาจนตลอดชีวิตชื่อว่า **สันตติรูป**

ในอัฐุสาลินี และวิสุทธิมรรคอรรถกถา แสดงอุปมา อุปจยรูป และสันตติรูปทั้ง ๒ นี้ว่า เหมือนหนึ่งบ่อน้ำที่ขุดขึ้นใกล้ ๆ แม่น้ำ เมื่อขุดเสร็จใหม่ ๆ มีน้ำเริ่มไหลเข้ามาในบ่อเป็นครั้งแรก นี่เปรียบเหมือนอุปจยรูปที่เกิดขึ้นในตอนแรก ต่อมาน้ำนั้นก็ไหลเข้ามาในบ่อเรื่อย ๆ จนกระทั่งเต็มบ่อ นี่เปรียบเหมือนอุปจยรูปที่เกิดในตอนหลังที่ต่อจากปฏิสนธิขณะ เมื่อน้ำเต็มบ่อแล้วก็ไหลล้นออกจากบ่อไปตามพื้นดิน นี่เปรียบเหมือนสันตติรูป

๓. **ขรตารูป** มีวจนัตถะว่า “**ขรานํ ภาโว = ขรตา**” ภาวะแห่งความแก่ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **ขรตา**

เมื่อจุตุนิปผันนรูป*ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว อายุของจุตุนิปผันนรูปเหล่านั้นมีอายุอยู่ได้ครบ ๕๑ ขณะเล็ก ในจำนวน ๕๑ ขณะนี้ เป็นขณะเกิด ๑ ขณะ คือ ขณะที่ ๑ นั้นเองเป็นขณะดับ ๑ ขณะ คือ ขณะที่ ๕๑ ส่วนขณะที่ ๒ ถึงขณะที่ ๕๐ นั้น เป็นขณะตั้งอยู่ในจำนวน ๔๙ ขณะที่เป็นขณะตั้งอยู่ของจุตุนิปผันนรูปนั่นเอง ชื่อ **ขรตารูป** เพราะระหว่างนี้มีสภาพที่เป็นความแก่เกิดอยู่ในนั้นแล้ว

๔. **อนิจจตารูป** มีวจนัตถะว่า “**อนิจจานํ ภาโว = อนิจจตา**” ภาวะแห่งความดับของนิปผันนรูป ชื่อว่า **อนิจจตา**

รูปที่ชื่อว่า อนิจจตารูปนี้ หมายเอาขณะดับของรูป คือ ขณะที่ ๕๑ นั้นเอง ขรตารูปและอนิจจตารูป ทั้ง ๒ นี้ มีอยู่ในนิปผันนรูปที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่ปฏิสนธิขณะเป็นต้นไป จนกระทั่งสัตว์นั้นตายลง

ลักษณะรูป ๔ ที่ได้แสดงมาแล้วนี้ แสดงตามปรมัตถนัย เรียกว่า **ปรมัตถชาติ ขรา มรณะ**

* จุตุนิปผันนรูป หมายถึง นิปผันนรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือ กรรม จิต อุตุอาหาร.

ชาติ ชรา มรณะ ที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ชื่อว่า สมมุติชาติ ชรา มรณะ คือ สัตว์ทั้งหลายขณะที่เกิดอยู่ในครรภ์มารดา เรียกว่า ชาติ ขณะตายเรียกว่า มรณะ ในระหว่างที่เกิดกับตายนั่น เรียกว่า ชรา

ชรา มี ๒ อย่าง คือ

ก. ปฏิจันนชรา หมายความว่า ความชราที่ไม่ปรากฏ

ข. ปากฎชรา หมายความว่า ความชราที่ปรากฏ

สัตว์ทั้งหลาย เมื่อคลอดจากครรภ์มารดาแล้ว จนกระทั่งเติบโตขึ้นเป็นหนุ่มเป็นสาว และยังไม่ปรากฏอาการของผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นนั้น ในระหว่างนี้ความชรา ก็มีอยู่แล้ว แต่เป็นความชราชนิด ปฏิจันนชรา คือ ความชราที่ไม่ปรากฏ เมื่อผู้นั้น พ้นจากวัยที่เป็นหนุ่มเป็นสาว เข้าสู่วัยที่มีอาการผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น ปรากฏขึ้นแล้ว ความชราในตอนนี้เรียกว่า ปากฎชรา คือ ความชราที่ปรากฏ

แม้ในบรรดารูปทั้งหลายที่เป็นอนินทริยพัทธรูป คือ รูปที่ไม่มีชีวิต เช่น ภูเขา ดิน ไม้ ดิน น้ำ และวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ ก็ย่อมมีความชราเข้าครอบงำอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น และความชราของบรรดาอนินทริยพัทธรูปเหล่านี้ก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ปฏิจันนชรา และปากฎชรา ในความชราทั้ง ๒ อย่างนี้ รูปบางพวกก็มีแต่ปฏิจันนชราอย่างเดียว ไม่มีปากฎชรา เช่น ดิน ภูเขา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ทอง เพชร แก้ว เป็นต้น ชราที่อยู่ในรูปเหล่านี้เรียกว่า อวิจิตร คือ ชราที่รู้ได้ยาก เพราะไม่มีโอกาสที่จะได้เห็นความชราของรูปประเภทนี้

ส่วนดิน ไม้ และวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่นอกจากดิน น้ำ ภูเขา พระอาทิตย์ พระจันทร์ ทอง เพชร แก้ว เหล่านี้ มีทั้งปฏิจันนชรา และปากฎชรา ฉะนั้น ชราที่อยู่ในรูปประเภทนี้เรียกว่า สวิจิตร คือ ชราที่รู้ได้ง่าย เพราะมีโอกาสได้เห็น

จบ รูปสมุทเทศนัย

หมวดที่ ๒

รูปวิภาคนัย การจำแนกรูปโดยพิสดาร

รูป ๒๘ ทั้งหมดนี้ มีชื่อตามสภาวะ ๘ ชื่อด้วยกันดังนี้คือ

๑. ชื่อว่า อเหตุกะ	รูปที่ชื่อว่า สเหตุกะ ไม่มี เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ
๒. ชื่อว่า สปัจจัยะ	รูปที่ชื่อว่า อปัจจัยะ ไม่มี เพราะมีปัจจัย ๔
๓. ชื่อว่า าสาวะ	รูปที่ชื่อว่า อนาสาวะ ไม่มี เพราะเป็นอารมณ์ของาสาวะ
๔. ชื่อว่า สังขตะ	รูปที่ชื่อว่า อสังขตะ ไม่มี เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
๕. ชื่อว่า โลเกียะ	รูปที่ชื่อว่า โลกุตตระ ไม่มี เพราะเป็นธรรมที่สงเคราะห์

เข้าในสังขารโลก

๖. ชื่อว่า กามาวจร รูปที่ชื่อว่า รูปาวจร } ไม่มี เพราะเป็นอารมณ์ของ
อรูปาวจร } กามตัณหา
๗. ชื่อว่า อนารัมมณะ รูปที่ชื่อว่า สारัมมณะ ไม่มี เพราะไม่สามารถรับรู้อารมณ์ได้
๘. ชื่อว่า อัปปหาตัพพะ รูปที่ชื่อว่า ปหาตัพพะ ไม่มี เพราะไม่ใช่เป็นธรรมที่ควร

ประหาณ

รูป ๒๘ นี้ เมื่อจำแนกโดยชื่อ ๘ ชื่อ มือเหตูกะ สปัจจัยะ เป็นต้นแล้วย่อมมีแต่เพียงประเภทเดียว ไม่มีประเภทที่ตรงกันข้าม คือ รูปที่ชื่อว่า อเหตูกะ นั้นแหละ ชื่อว่า สปัจจัยะ ด้วย ชื่อว่า สาสวะ สังขตะ โลภียะ กามาวจระ อนารัมมณะ อปปหาตัพพะด้วย แต่ถ้าจำแนกโดยความเป็นอัมมัตติกะ วัตถุ เป็นต้นแล้ว ย่อมมีประเภทที่ตรงกันข้ามได้ เช่น เมื่อจำแนกรูป ๒๘ โดยความเป็นอัมมัตติกะแล้ว รูปที่เป็นพาหิระก็ย่อมมี และเมื่อจำแนกโดยความเป็นวัตถุแล้ว รูปที่เป็นอวัตถุย่อมมีเป็นคู่ ๆ กันไป มีอยู่ ๑๑ คู่ ด้วยกัน ดังต่อไปนี้

จำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่

๑. { อวัชตติกรูป คือ รูปภายใน มี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป ๕
พาหिरูป คือ รูปภายนอก มี ๒๓ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓

๒. {
 - วัตถุธูป คือ รูปที่เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิก มี ๖ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑
 - อวัตถุธูป คือ รูปที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกมี ๒๒ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๒
๓. {
 - ทวารรูป คือ รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถิจิต และ กายกรรม วจกรรม มี ๙ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิญญูติรูป ๒
 - อทวารรูป คือ รูปที่ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถิจิต และ กายกรรม วจกรรม มี ๒๑ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๑
๔. {
 - อินทริยรูป คือ รูปที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเห็นเป็นต้น มี ๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวีตรูป ๑
 - อนินทริยรูป คือ รูปที่ไม่เป็นใหญ่ ไม่เป็นผู้ปกครองในการเห็นเป็นต้นมี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐
๕. {
 - โอพาริกรูป คือ รูปหยาบ หมายถึง รูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
 - สุขุมรูป คือ รูปละเอียด หมายถึง รูปที่ไม่ปรากฏชัด มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๖. {
 - สันติเกรูป คือ รูปใกล้ หมายถึง รูปที่รู้ได้ง่าย มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
 - ทุเรรูป คือ รูปไกล หมายถึง รูปที่รู้ได้ยาก มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๗. {
 - สัปปฏิฆรูป คือ รูปที่กระทบซึ่งกันและกันได้มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
 - อัปปฏิฆรูป คือ รูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้ มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๘. {
 - อุปาทินนรูป คือ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี ๑๘ ได้แก่ กัมมชรูป ๑๘
 - อนุปาทินนรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิดจากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม มี ๔๐ ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒

๘. { สนิทสนนรูป คือ รูปที่เห็นด้วยตาได้ มี ๑ ได้แก่ รูปารมณ
 อนิทสนนรูป คือ รูปที่เห็นด้วยตาไม่ได้ มี ๒๗ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๗
๑๐. { โคจรคคาหกรูป คือ รูปที่รับปัญจารมณได้ มี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป ๕
 อโคจรคคาหกรูป คือ รูปที่รับปัญจารมณไม่ได้ มี ๒๓ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓
๑๑. { อวินิพโลกรูป คือ รูปที่แยกกันไม่ได้มี ๘ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ รูปารมณ
 คันธารมณ รสารมณ อาหารรูป
 วินิพโลกรูป คือ รูปที่แยกกันได้มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐

อธิบายในรูป ๑๑ ตามลำดับ

คู่ที่ ๑ อัชฌัตติกรูป กับ พาหिरูป

รูปภายใน กับ รูปภายนอก คำว่า รูปภายในนี้ มิได้มุ่งหมายว่า รูปที่เกิดอยู่ภายในร่างกาย มุ่งหมายถึงประโยชน์ เพราะปสาทรูปทั้ง ๕ นี้ มีประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายมาร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ถ้าไม่มีปสาทรูปทั้ง ๕ แล้ว ก็ไม่สามารถจะทำอะไร ๆ ได้ ซึ่ง ไม่ผิดอะไรกับท่อนไม้หรือตุ๊กตา ฉะนั้น ปสาทรูป ๕ เหล่านี้จึงนับว่าเป็นรูปที่มีประโยชน์มาก จึงตั้งชื่อว่า อัชฌัตติกรูป คือ รูปภายใน เหมือนกับคนที่มิประโยชน์ช่วยเหลือในกิจการงานต่าง ๆ ได้มาก เราก็เรียกคนเหล่านั้นว่า คนภายในเช่นเดียวกัน

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๓ รูป เรียกว่า พาหिरูป รูปภายนอกนั้นไม่มีความสำคัญในร่างกายเท่ากับปสาทรูป ฉะนั้น จึงตั้งชื่อว่า พาหिरูป ซึ่งเปรียบเหมือนกับคนภายนอกช่วยเหลือในกิจการงานไม่มากเท่ากับคนภายใน

คู่ที่ ๒ วัตตรูป กับ อวัตตรูป

ธรรมดาจิต เจตสิกของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในปัจจุโวการภูมินั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีที่อาศัยเกิด มิฉะนั้น จิต เจตสิกนั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกนั้น ก็ได้แก่ ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑ นั้นเอง ฉะนั้น รูปทั้ง

๖ รูปนี้จึงได้ชื่อว่า วัตถุธูป ถ้าจะอุปมาก็เหมือนหนึ่งคนธรรมดาที่ต้องการเดินทางไปทางอากาศ จำเป็นต้องอาศัยเครื่องบินพาหนะพาไปจึงจะไปได้ ขอนี้ฉันใด วัตถุธูปก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ฉะนั้น

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๒ รูปนั้น มิได้เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิก ฉะนั้นจึงชื่อว่า อวัตถุธูป

คู่ที่ ๓ ทวารรูป กับ อทวารรูป

การเกิดขึ้นของวิธิจิตก็ดี การเกิดขึ้นของกายกรรมวจีกรรมก็ดี เหล่านี้ต้องอาศัย ทวารรูป ๑ เป็นเหตุ กล่าวคือ การเกิดขึ้นของปัญจทวารวิธิจิตนั้น ต้องมีปสาทรูป ๕ เป็นเหตุให้เกิด ฉะนั้น ปสาทรูป ๕ นี้ จึงได้ชื่อว่า อุปัตติทวาร หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิธิจิต

ส่วนการเกิดขึ้นของการกระทำต่าง ๆ จะเป็นสุจริตก็ตาม พุจจริตก็ตาม ยกเว้นกายวิญญูติเสียแล้ว การกระทำนั้น ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้เป็นส่วนมาก และการกล่าววาจาต่าง ๆ ที่เป็นสุจริตหรือพุจจริตนั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยวจีวิญญูติ ยกเว้นวจีวิญญูติเสียแล้ว การพูดต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น วิญญูติรูป ๒ นี้ จึงได้ชื่อว่า กัมมทวาร หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุให้เกิดกายกรรม วจีกรรม

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปที่ทำให้เกิดกายกรรม วจีกรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า อทวารรูป

คู่ที่ ๔ อินทริยรูป กับ อนินทริยรูป

การเห็นจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยจักขุปสาทเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง ถ้าขาดจักขุปสาทเสียแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง การเห็นนี้จะเห็นชัดหรือไม่ชัด เห็นได้ไกลหรือไม่ไกล นั้นก็แล้วแต่จักขุปสาท ถ้าจักขุปสาทคมมีกำลังมาก ก็แลเห็นได้ชัดเจน และเห็นได้ไกล สิ่งของที่เล็ก ๆ น้อย ๆ ก็สามารถเห็นได้ ฉะนั้น จักขุปสาทนี้จึงเป็นใหญ่ในการเห็นทั้งหมด จึงได้ชื่อว่า อินทริยรูป

โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

อิตถิถาวรูป เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในร่างกายของเพศหญิง

ปฐิถาวรูป เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในร่างกายของเพศชาย เพราะร่างกายและอวัยวะของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดขึ้นตามถาวรูปทั้ง ๒ นี้ ถ้าสัตว์ใดในขณะเกิดทีแรกนั้น มีอิตถิถาวรูปเกิดอยู่ด้วยแล้ว ร่างกายและอวัยวะของสัตว์ที่เกิดขึ้นในตอนหลัง ๆ นั้นก็จะเป็นไปตามอิตถิถาวรูป และถ้าสัตว์ใดในขณะเกิดทีแรกมีปฐิถาวรูปเกิดอยู่ด้วยแล้ว ร่างกายและอวัยวะของสัตว์ที่เกิดขึ้นในตอนหลัง ๆ นั้นก็จะเป็นไปตามปฐิถาวรูป ฉะนั้นถาวรูปทั้ง ๒ นี้จึงได้ชื่อว่าเป็น **อินทริยรูป**

ชีวิตรูป เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการรักษากัมมรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนให้ตั้งอยู่ได้จนถึง ๕๑ ขณะเล็ก แต่การเกิดขึ้นของกัมมรูปนั้นมิได้เกิดขึ้นโดยอาศัยชีวิตรูปเป็นผู้ให้เกิด เกิดขึ้นได้ด้วยการอาศัยอดีตกรรม ต่อเมื่อกัมมรูปปรากฏเกิดขึ้นแล้ว ชีวิตรูปจึงทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดขึ้นนั้นแทนอดีตกรรมทันที ฉะนั้น ชีวิตรูปนี้จึงเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรักษากัมมรูป และได้ชื่อว่า **อินทริยรูป**

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๐ เหล่านั้น ไม่มีการเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกิจการใด ๆ เลย ฉะนั้น จึงชื่อว่า **อนินทริยรูป**

คู่ที่ ๕ โอพาริกรูป กับ สุขุมรูป

ปสาทรูป ๕ กับวิสยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นรูปหยาบ แต่คำว่า รูปหยาบในที่นี้ไม่ได้หมายความว่าความหยาบของรูป หมายถึงปรากฏชัด คือ รูปเหล่านี้เมื่อ พิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็ปรากฏชัดเจนมาก จึงชื่อว่า **โอพาริกรูป**

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็ยังไม่ปรากฏชัด ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สุขุมรูป**

คู่ที่ ๖ สันติเกรูป กับ ทูเรรูป

ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปเหล่านี้ เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วรู้ได้ง่าย ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สันติเกรูป**

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้วก็รู้ได้ยาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทุเรรูป

คู่ที่ ๓ สัมปยุตตรูป กับ อัปยุตตรูป

ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่กระทบซึ่งกันและกันตามสภาวะได้ เช่น จักขุปสาทกับรูปารมณ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ โสตปสาทกับสัทธารมณ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ฆานปสาทกับคันธารมณ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ จิวหาปสาทกับรสธารมณ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ กายปสาทกับโผฏฐัพพารมณ เป็นสภาพที่กระทบกันได้ ฉะนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อว่า สัมปยุตตรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เป็นรูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้ตามสภาวะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัปยุตตรูป

คู่ที่ ๔ อุปาตินนรูป กับ อนุปาตินนรูป

กัมมขรูป ๑๘ นั้นชื่อว่า อุปาตินนรูป ก็เพราะเป็นผลที่เกิดมาจากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม อันมีตัณหาและทิฏฐิเข้าไปกระทำให้เป็น อารมณ ฉะนั้น กัมมขรูป ๑๘ เหล่านี้ จึงชื่อว่า อุปาตินนรูป

ส่วนจิตตขรูป ๑๕ อุตฺตขรูป ๑๓ อาหารขรูป ๑๒ เหล่านี้ ไม่ใช่เป็นผลที่เกิดจากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม เป็นผลที่เกิดจากจิต อุตฺต และอาหาร ฉะนั้น จึงชื่อว่า อนุปาตินนรูป

คู่ที่ ๕ สนิทฺตสนรูป กับ อนิทฺตสนรูป

รูปารมณ คือ สีต่าง ๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็นรูปที่เห็นได้ด้วยตา ฉะนั้น จึงชื่อว่า สนิทฺตสนรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๗ นั้น ไม่ใช่เป็นรูปที่เห็นได้ด้วยตา ฉะนั้น จึงชื่อว่า อนิทฺตสนรูป

คู่มือ ๑๐ โคจรรักษาหกรูป กับ อโคจรรักษาหกรูป

ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า โคจรรักษาหกรูป เพราะเป็นรูปที่รับปัญญาารมณได้เช่น จักขุปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการเห็นได้ โสตปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการได้ยินได้ ฆานปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการรู้กลิ่นได้ ชิวหาปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการรู้รสได้ กายปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการรู้สัมผัสถูกต้องได้

ในบรรดาโคจรรักษาหกรูปทั้ง ๕ นั้น แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ

๑) อสัมปัตตโคจรรักษาหกรูป หมายความว่า รับอารมณที่ยังมาไม่ถึงได้แก่ จักขุปสาท โสตปสาท

๒) สัมปัตตโคจรรักษาหกรูป หมายความว่า รับอารมณที่มาถึงแล้ว ได้แก่ ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท

อธิบายว่า จักขุปสาทยอมรับได้แต่เฉพาะรูปารมณที่ยังมาไม่ถึงเท่านั้น ถ้ารูปารมณนั้นเข้ามาถึงแล้ว จักขุปสาทก็ไม่สามารถรับรูปารมณนั้นได้ หมายความว่า ไม่แลเห็นนั่นเอง เช่น เมื่อเรายกมือขึ้นตรงหน้าเราในระยะอันสมควร ตาของเราก็มองเห็นมือได้ แต่ถ้าเราเอามือนั้นเข้ามาจนถึงตาแล้ว เราก็ไม่สามารถมองเห็นมือได้

โสตปสาทก็เช่นเดียวกัน ยอมรับได้แต่เสียงที่ยังมาไม่ถึง ถ้าเสียงนั้นเข้าถึงโสตปสาทที่อยู่ภายในช่องหูนั้นแล้ว โสตปสาทก็ไม่สามารถรับเสียงนั้นได้ คือ ไม่ได้ยิน ที่ได้ยินนั้นไม่ใช่เสียงที่เข้าถึงโสตปสาท เป็นเสียงที่อยู่ในระยะอันสมควรแก่การได้ยินเท่านั้น ฉะนั้น จักขุปสาทและโสตปสาททั้ง ๒ นี้ จึงชื่อว่า อสัมปัตตโคจรรักษาหกรูป

ส่วนฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ทั้ง ๓ นี้ ต้องรับเอาอารมณที่มาถึงแล้ว ถ้าอารมณนั้นยังมาไม่ถึงก็ไม่สามารถรับได้ เช่น ฆานปสาทต้องรับเอาคันธารมณที่เข้ามาถึง แล้วจึงจะรู้กลิ่นได้ ถ้าคันธารมณหรือกลิ่นนั้นยังไม่เข้ากระทบถึงฆานปสาทแล้ว ก็ไม่สามารถรู้กลิ่นได้

ชีวหาปสาทต้องรับเอารสธรรมที่มาถึงแล้ว จึงจะรู้รสได้ ถ้ารสธรรมหรือรสนั้นยังไม่เข้ากระทบถึงชีวหาปสาทก็ไม่สามารถรู้รสนั้นได้

กายปสาทต้องรับเอาโณภูฏัพพารมณ์ที่มาถึงแล้ว จึงจะรู้สึกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ได้ ถ้าโณภูฏัพพารมณ์นั้นยังไม่เข้ามากระทบถึงกายปสาทแล้ว ก็ไม่สามารถรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ได้ ฉะนั้น ปสาทรูปทั้ง ๓ นี้ จึงชื่อว่า สัมปัตตโคจรคคาหกรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า อโคจรคคาหกรูป เพราะไม่สามารถรับอารมณ์ได้

คู่ที่ ๑๑ อวินิพโกครูป กับ วินิพโกครูป

มหาภูตรูป ๔ รูปารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ อาหารรูป รวม ๘ รูปนี้ ชื่อว่า อวินิพโกครูป เพราะทั้ง ๘ รูปเหล่านี้ แยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอยู่ร่วมกันเสมอ แม้ในรูปที่เล็กที่สุด เช่น ปริมาณเม็ดหนึ่ง ก็ต้องประกอบด้วยอวินิพโกครูป ๘ นี้ รวมความว่า ในบรรดารูปทั้งหมดที่มีอยู่ในโลกนี้ จะขาดเสียซึ่งอวินิพโกครูป ๘ ไม่ได้เลย อย่าง น้อยที่สุดก็ต้องประกอบด้วยรูป ๘ รูปนี้เสมอไป

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๐ รูปนั้น เป็นรูปที่แยกจากกันเกิดขึ้นได้ ไม่ได้เกิดร่วมกันทั้ง ๒๐ รูป คงเกิดขึ้นร่วมกันได้แต่เฉพาะหมู่ของตนเท่านั้น ฉะนั้น รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ จึงชื่อว่า วินิพโกครูป และวินิพโกครูปเหล่านี้แม้ว่าจะแยกกันเกิดขึ้นก็จริง แต่ก็ต้องเกิดร่วมกันกับ อวินิพโกครูป ๘ เสมอไป

จบรูปกลาปนัย

หมวดที่ ๓

รูปสมุฏฐานนัย ธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น

ธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นนั้น มีอยู่ ๔ อย่าง คือ

๑. กรรม ๒. จิต ๓. อตุ ๔. อาหาร

๑. กรรม หมายถึง การกระทำที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง ที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อนหรือภพนี้ ได้แก่ กรรม ๒๕ คือ เจตนาที่อยู่ ในอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ รูปวจรกุศลจิต ๕ รวมกรรม ๒๕ นี้ ทำให้กัมมรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ทุก ๆ ขณะของจิต นับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา

๒. จิต ได้แก่ จิต ๘๕ (เว้นทวิปัญจวิญญาน ๑๐ อรูปวิบาก ๔ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์) เจตสิก ๕๒ ที่ในปัจจุบันภพ ทำให้จิตตารูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ทุก ๆ อุปาทักขณะของจิต นับตั้งแต่ปฐมภวังค์ ที่ต่อจากปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา

๓. อตุ ได้แก่ สីตเตโช ความเย็น อุณหเตโช ความร้อน ที่อยู่ภายในสัตว์ และภายนอกสัตว์ ทำให้อตุขรูปเกิดขึ้น สำหรับภายในสัตว์ให้เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะจิต นับตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา ส่วนความเย็นและความร้อนอยู่ภายนอกสัตว์นั้น เวลาใดปรากฏเกิดขึ้นเรียบร้อยแล้ว เวลานั้นทำให้อตุขรูปเกิดขึ้นได้เรื่อย ๆ ไปไม่ขาดสาย

๔. อาหาร ได้แก่ โภชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลายทุก ๆ ขณะของจิต นับตั้งแต่โภชาของอาหารนั้นแผ่เข้าไปในร่างกายของสัตว์นั้น ๆ เรียบร้อยแล้ว

อธิบายในสมุฏฐานทั้ง ๔ ที่ทำให้รูปเกิด

๑. กรรมสมุฏฐาน กรรมทั้งหมดมีจำนวน ๓๓ คือ อกุศลกรรม ๑๒ กุศลกรรม ๒๑ รวมเป็น ๓๓ แต่ในกรรมสมุฏฐานเอาแต่กรรม ๒๕ เว้นอรูปกุศล

กรรม ๔ โลกุตตรกุศลกรรม ๔ รวม ๘ ในการที่เว้นกุศลกรรมทั้ง ๘ ออกเสีย ก็ เพราะว่า กุศลกรรมเหล่านี้ไม่ได้ทำให้รูปเกิด คือ อรูปกุศลกรรม ๔ เป็นกรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานชนิดรูป วิราคภาวนา คือ การปราศจากความยินดีในรูป ฉะนั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปวิราคภาวนานี้แหละ จึงไม่ทำให้กัมมชรูปเกิด

ส่วนใน โลกุตตรกุศลกรรมทั้ง ๔ นั้น เป็นกรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานชนิดที่เห็นไตรลักษณ์ในรูปนามขั้น ๕ เป็นกรรมชนิดที่ทำลายภพชาติและกัมมชรูปนั้นก็เป็นตัวภพตัวชาติอยู่แล้ว ฉะนั้น โลกุตตรกุศลกรรมทั้ง ๔ นี้ จึงไม่ทำให้กัมมชรูปเกิด

๒. จิตตสมุฏฐาน จิตทั้งหมดมีจำนวน ๘๕ แต่ในจิตตสมุฏฐานนี้เอาแต่ จิต ๓๕ เว้นออกเสีย ๑๔ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ อรูปวิปาก ๔ และปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย จุติจิตของพระอรหันต์

ในการที่เว้นจิต ๑๔ ดวงออกเสีย ก็ เพราะว่า ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ นั้นมีกำลังอ่อน ไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ อรูปวิปากจิต ๔ นั้น เป็นผลที่เกิดจากอรูปกุศล และเป็นตัวอรูปภพที่ปราศจากรูปอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดได้

ส่วนปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์นั้น ไม่มีจำนวนจิตที่จะยกเว้นโดยเฉพาะ มุ่งหมายเอาขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิและจุติเท่านั้น หมายความว่า จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิมี ๑๕ ดวง คือ อุเบกขาสันติธรรมจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ เหล่านี้ สำหรับอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ได้อธิบายแล้วข้างต้นส่วนปฏิสนธิจิตที่เหลือ ๑๕ ดวงนั้น ในขณะที่เกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่นั้น ยังมีกำลังอ่อนอยู่จึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดได้ และจุติจิตของพระอรหันต์มี ๑๓ ดวง คือ มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ สำหรับอรูปาวจรวิปากจิต ๔ นั้นมีข้อความเช่นเดียวกันกับที่ได้อธิบายข้างต้นนั้น ส่วนจุติจิตที่เหลืออีก ๕ ดวง เป็นจุติจิตของพระอรหันต์ที่ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ทำให้จิตตช

รูปเกิด แต่จิต ๘ดวงนี้ ถ้าทำหน้าที่จิตของบุคคลอื่นที่นอกจากพระอรหันต์แล้ว สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้

อนึ่ง จิต ๗๕ ดวงที่ทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้นั้น ก็ตรงที่อุปาทกขณะ ของตน ๆ เท่านั้น ส่วนฐิติขณะและภังคักขณะของตน ๆ นั้น ไม่สามารถทำให้ จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ก็เพราะธรรมดานามธรรมทั้งหลาย ย่อมมีกำลังตรงที่อุปปา ทกขณะขณะเดียว เมื่อถึงฐิติขณะและภังคักขณะนั้นกำลังอ่อนลงแล้ว ฉะนั้น จิต ๗๕ ดวงเหล่านี้ จึงทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ที่อุปาทกขณะของตน ๆ เท่านั้น

๓. อุดุสมุฏฐาน สำหรับคำอธิบายในอุดุสมุฏฐานนี้ แสดงชัดเจนอยู่แล้ว ในตอนต้น จึงไม่ต้องแสดงอีก

๔. อาหารสมุฏฐาน โອชาที่ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นนั้น ไม่ใช่เฉพาะแต่ โອชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ เท่านั้น แม้ในยาบางชนิด เช่น วิตามินต่าง ๆ ก็มีโອชา อยู่ด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น เมื่อใช้ฉีดยากินหรือทาแล้วก็ทำให้อาหารชรูปเกิดแก่ ผู้那人ได้เช่นเดียวกัน และโອชานี้มีอยู่ทั้งภายในสัตว์และภายนอกสัตว์ เรียกว่า อัชฌัตตโອชา และพหิททโອชา สำหรับโອชาที่แสดงแล้วในตอนต้นนั้นเป็นพ หิททโອชา ส่วนอัชฌัตตโອชานั้นได้แก่ กัมมชโອชาและอุดุโອชา ที่เกิดอยู่ภายใน ร่างกายของสัตว์นั่นเอง ในโອชาทั้ง ๒ อย่างนี้ อัชฌัตตโອชา ทำหน้าที่อุปถัมภ์ ช่วยให้อาหารชรูปเกิดขึ้น เรียกว่า อุปถัมภกัตติ ส่วน พหิททโອชา ทำหน้าที่ให้อาหารชรูปเกิดขึ้นโดยตรง เรียกว่า ชนกัตติ ในอัชฌัตตโອชาทั้ง ๒ คือ กัมมช โອชาและอุดุชโອชานั้น กัมมโອชาสำคัญมากในการงานที่ช่วยอุปถัมภ์ให้อาหารชรูปเกิดมากกว่าอุดุชโອชา

ในวิสุทธิมรรคอรรถกถาแสดงว่า ในมนุษย์โลกผู้ที่ได้กินอาหารเต็มที่ครั้ง หนึ่งแล้วจะรักษาร่างกายของผู้那人ให้อยู่ได้ภายใน ๗ วัน โดยไม่ต้องกินอะไรอีก สำหรับในเทวโลกนั้น อาหารทิพย์ของพวกเทวดาที่เสวยครั้งหนึ่งนั้น จะรักษาร่างกายให้คงอยู่ได้ตลอดหนึ่งเดือนหรือสองเดือน โดยไม่ต้องเสวยอีก เช่นเดียวกัน ที่เป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะว่าโອชาที่อยู่ในอาหารที่กินเข้าไปนั้นเข้าไป ผสมกับกัมมชโອชาที่อยู่ภายในร่างกาย แล้วก็ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นตลอด ๗

วันในมนุษย์โลก และเกิดขึ้นตลอดหนึ่งเดือนหรือสองเดือนในเทวโลก สำหรับ ทารกที่อยู่ในครรภ์มารดานั้น เมื่อมารดากินอาหารเข้าไปแล้วภายใน ๒ สัปดาห์ หรือ ๓ สัปดาห์ โอซากิแผ่ซึมซาบเข้าสู่ร่างกายของทารกที่ยังเป็นอัมพุทะหรือเป ลีนัน แล้วก็ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นแก่ทารกนั้นได้

ในมูลปิณณาสอรรถกถาแสดงว่า ธรรมดาอาหารต่าง ๆ นั้น เมื่อเข้าไปใน ปากของผู้ที่กินนั้นแล้ว ก็ทำให้อาหารชรูปชฏฐกกลาปเกิดขึ้นได้ เมื่อเคี้ยวและ กลืนลงไปแล้วโอซากิที่อยู่ในอาหารเมล็ดหนึ่ง ๆ นั้น ทำให้อาหารชรูปชฏฐก กลาปเกิดขึ้นได้ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า อาหารชรูปที่เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ ทั้งหลายนั้นย่อมเกิด ตลอดเวลาติดต่อกันไม่ขาดสาย ตราบจนสิ้นชีวิต

แสดงจำนวนรูป ที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔

๑. อฏฺฐารส ปนฺนรส	เตรส ทฺวาทสาติ จ
กมฺมจิตฺตฺตูกาหาร-	ขานิ โหนฺติ ยถากมฺ
๒. ขายมานาทิรูปานํ	สภาวตฺตา หิ เกวลํ
ลกฺขณานิ น ขายนฺติ	เกหิจิตฺติ ปกาสิตํ ฯ

๑. รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตฺตฺ อาหาร มีจำนวนตามลำดับนี้คือ กัมมชรูปมี ๑๘ จิตตชรูปมี ๑๕ อุตฺตฺชรูปมี ๑๓ อาหารชรูปมี ๑๒

๒. ส่วนลักขณรูปทั้ง ๔ นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าไม่ได้เกิดขึ้นโดย อาศัยสมุฏฐานอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะลักขณรูปทั้ง ๔ นี้ เป็นสภาพของรูป กลาปที่กำลังเกิดขึ้นเป็นต้นเท่านั้น ไม่มีสมุฏฐานโดยเฉพาะ

กัมมชรูป รูปที่เกิดจากกรรม มี ๑๘ รูป คือ

ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อวินิพโยกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นกัมมชรูป ๑๘

จำแนกกัมมชรูป ๑๘ โดยแน่นอนและโดยไม่แน่นอน

ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รวม ๙ รูปนี้ เกิดจากกรรม เป็นสมุฏฐานโดยแน่นอน (เอกัณตกัมมชรูป)

อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ รวม ๙ รูปนี้ เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน
ไม่แน่นอน (อนกัณตกัมมรูป)

หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ความเป็นหญิง ความเป็นชาย หัวใจ
ชีวิต ทั้ง ๙ นี้ เกิดได้เฉพาะแต่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น เพราะรูป
เหล่านี้เกิดมาจากอกุศลกรรมและโลภียกุศลกรรมโดยส่วนเดียว ส่วนรูปที่เหลือ
๙ นั้น เกิดในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายก็ได้ เกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลายก็ได้
เพราะเป็นรูปที่เกิดมาจากสมุฏฐานอื่นๆ ก็มี

จิตตขรูป รูปที่เกิดจากจิต มี ๑๕ รูป คือ

วิญญูติรูป ๒ สัททารมณ์ ๑ วิจารณ์รูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑
รวมเป็นจิตตขรูป ๑๕

จำแนกจิตตขรูป ๑๕ โดยแน่นอนและโดยไม่แน่นอน

วิญญูติรูป ๒ เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานโดยแน่นอน (เอกันตจิตตขรูป)
ส่วนรูปที่เหลืออีก ๑๓ รูปมีสัททารมณ์เป็นต้นนั้น เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานไม่
แน่นอน (อนกัณตจิตตขรูป)

หมายความว่า การเคลื่อนไหวของร่างกาย หรือการพูดจา ทั้ง ๒ อย่างนี้
ย่อมเกิดอยู่แต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น เพราะเป็นรูปที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจิตและ
เจตสิกโดยส่วนเดียว

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๓ นั้น ไม่ได้เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว เกิดจาก
อตุกัมมิ เกิดจากอาหารกัมมิ เช่น เสียง ถ้าเป็นเสียงคนพูดหรือเสียงของสัตว์ทั้งหลาย
ที่ร้องขึ้นนั้น มีสมุฏฐาน ๒ อย่าง คือ จิตตสมุฏฐาน และอตุสมุฏฐาน ถ้าเป็นเสียง
ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำไหล ไบไม้ไหว เสียงรถ เรือ ระฆัง เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเกิดจาก
อตุเป็นสมุฏฐาน

ความเบาของร่างกาย ความอ่อนของร่างกาย และความควรแก่การงาน
ของร่างกายในการทำ การพูด ทั้ง ๓ รูปนี้ เกิดจากจิตกัมมิ เกิดจากอตุกัมมิ เกิดจาก
อาหารกัมมิ เช่น เวลาที่จิตใจสบาย ร่างกายก็รู้สึกเบา คล่องแคล่ว ไม่ขัดข้องในการ

งาน หรือถ้าได้รับอากาศที่ดี ๆ ได้รับอาหารที่ดี ๆ ร่างกายก็รู้สึกเบา คล่องแคล่ว ไม่ขัดข้องในการทำงานเช่นเดียวกัน วิการรูป ๓ นี้ เมื่อเกิดย่อมเกิดพร้อมกัน และเกิดได้แต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น

ส่วนอวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ รวม ๙ รูปนี้ เป็นรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานไม่แน่นอน เช่นเดียวกับกัมมขรูป ๘ ที่ไม่แน่นอน

อตุขรูป รูปที่เกิดจากอตุ มี ๑๓ รูป คือ

สัททารมณ์ ๑ วิการรูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นอตุขรูป ๑๓ ในจำนวน อตุขรูป ๑๓ นี้ รูปที่เกิดจากอตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวไม่มี ฉะนั้น อตุขรูปโดยแน่นอน (เอกันตอตุขรูป) จึงไม่มี ทั้ง ๑๓ รูปเหล่านี้ เป็นอตุขรูปโดยไม่แน่นอน (อนกัณตอตุขรูป) ทั้งสิ้น

อาหารขรูป รูปที่เกิดจากอาหาร มี ๑๒ รูป คือ

วิการรูป ๓ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ รวมเป็นอาหารขรูป ๑๒ ในจำนวนอาหารขรูป ๑๒ นี้ รูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวไม่มี ฉะนั้น อาหารขรูปโดยแน่นอน (เอกันตอาหารขรูป) จึงไม่มี ทั้ง ๑๒ นี้ เป็นอาหารขรูปโดยไม่แน่นอน (อนกัณตอาหารขรูป) ทั้งสิ้น

ส่วนลักขณรูปทั้ง ๔ นั้น ไม่ได้เกิดมาจากสมุฏฐานอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นสภาพของ นิปผันนรูป ๑๘ ที่เกิดขึ้นมาจากสมุฏฐานทั้ง ๔ เท่านั้น และเมื่อเวลาที่นิปผันนรูป ๑๘ เกิดขึ้นโดยอาศัยสมุฏฐานทั้ง ๔ อย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ในตัวของนิปผันนรูปนั้นแหละย่อมมีลักขณรูปทั้ง ๔ ปรากฏติดอยู่ด้วย คือ การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การดับไป ของรูปเหล่านั้นนั่นเอง เหมือนกับคนเราที่เกิดมาคนหนึ่ง ๆ นั้น ย่อมมีลักษณะ ๔ ประการ ติดประจำตัวมาด้วยแล้ว คือ การเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง การเติบโตขึ้นอย่างหนึ่ง การแก่อย่างหนึ่ง การตายอย่างหนึ่ง ซึ่งการเกิด การเติบโต การแก่ การตาย เหล่านี้ไม่ใช่มีขึ้นโดยเฉพาะ ต้องอาศัยร่างกายของคนหรือสัตว์ที่เกิดขึ้นมานั่นเองจึงจะเรียกได้ว่า การเกิด เมื่อร่างกายของคนหรือสัตว์นั้นค่อย ๆ เติบโตขึ้นมาจนถึงที่สุดก็เรียกว่า การเติบโต เมื่อร่างกายของคนหรือสัตว์นั้นเริ่มแก่ลงก็เรียกว่า การแก่ และเมื่อคนหรือ สัตว์นั้นตายก็เรียกได้

ว่า การตาย ถ้าไม่มีร่างกายของคนหรือสัตว์ปรากฏขึ้นแล้ว เครื่องหมายทั้ง ๔ อย่างนี้ก็จะไม่ปรากฏมีขึ้นได้และข้อนี้ฉันใด ร่างกายของคนหรือสัตว์ก็เปรียบเหมือนกับนิพผันนรูปที่เกิดมาจากสมุฏฐานทั้ง ๔ อย่างหนึ่งอย่างใด การเกิด การเติบโต การแก่ การตาย ของคนหรือสัตว์นั้น ก็เปรียบเหมือนลักษณะรูปทั้ง ๔ นั้น นั้น ฉะนั้น ลักษณะรูปทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงไม่ได้เกิดขึ้นด้วยการอาศัยสมุฏฐานอย่างหนึ่งอย่างใด เรียกว่า นกฺโขจิสมฺภูฏานิกฺรูป

จำแนกรูป ๒๘ โดยจำนวนสมุฏฐาน

๑. เอกสมุฏฐานิกฺรูป = รูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างเดียว มี ๑๑ รูป คือ

ปสาทรูป	๕	} ๕ รูปนี้เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว
ถารูป	๒	
หทยรูป	๑	
ชีวีตรูป	๑	
วิญญัตติรูป	๒	เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

๒. ทวิสมุฏฐานิกฺรูป = รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๒ ได้ มี ๑ รูป คือ

สัททารมณฺ์ เกิดจากจิต หรือ อตุ เป็นสมุฏฐาน

๓. ติสสมุฏฐานิกฺรูป = รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ ได้ มี ๓ รูป คือ

วิการรูป ๓ เกิดจากจิต อตุ อาหาร เป็นสมุฏฐาน

๔. จตุสมุฏฐานิกฺรูป = รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ได้ มี ๘ รูป คือ

มหาภูตรูป	๔	} เกิดจากกรรม จิต อตุ อาหาร เป็นสมุฏฐาน
รูปารมณฺ์		
คันธารมณฺ์		
รสารมณฺ์		
อาหาร		
ปริจเฉท		

๕. นกฺโถจิตสมุฏฐานิกรูป = รูปที่ไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานอย่างหนึ่งอย่างใด
เลย มี ๔ รูป คือ ลักขณรูป ๔

ความเป็นไปของรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานที่อยู่ในร่างกาย

ในร่างกายมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายที่มีรูปร่างสัณฐานอวัยวะต่าง ๆ ปรากฏขึ้นได้นั้น ย่อมอาศัยกัมมชรูปเป็นพื้นก่อนแล้วรูปอื่น ๆ จึงช่วยปรับปรุงให้รูปร่างสัณฐานและอวัยวะปรากฏชัดเจนขึ้นได้ ถ้าไม่มีกัมมชรูปเป็นพื้นรองรับอยู่แล้ว ร่างกายของสัตว์นั้น ๆ ก็ไม่ผิอะไรกับดินไม้ หรือท่อนไม้ รูปที่เป็นผู้ช่วยปรับปรุงให้รูปร่างสัณฐานอวัยวะปรากฏได้ชัดเจนนั้น ได้แก่ อุดุชรูป ๔ อย่าง และอาหารชรูป

อุดุชรูป มี ๔ อย่าง คือ

๑. กัมมปัจจัยอุดุชรูป = รูปที่เกิดจากอตุ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน

๒. จิตตปัจจัยอุดุชรูป = รูปที่เกิดจากอตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๓. อตุปัจจัยอุดุชรูป = รูปที่เกิดจากอตุ ที่มีอตุเป็นสมุฏฐาน

๔. อาหารปัจจัยอุดุชรูป = รูปที่เกิดจากอตุ ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน

ด้วยเหตุนี้ ในร่างกายมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย จึงมีอุดุชรูปปกคลุมอยู่ทั่วไปหมด ฉะนั้น เมื่อสัตว์นั้นตายก็ตาม อุดุชรูปก็ยังคงปรากฏอยู่ตลอดไป ส่วนกัมมชรูปและอาหารชรูปนั้น ปรากฏอยู่ได้ในระหว่างที่สัตว์ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อสัตว์นั้นตายลงแล้ว รูปทั้ง ๒ นี้ก็ดับสิ้นไปหมด

สำหรับจิตตชรูปนั้นปรากฏขึ้นไม่ได้โดยเฉพาะตนเอง ต้องอาศัยกัมมชรูป อุดุชรูปอาหารชรูป ทั้ง ๓ นี้เป็นที่ตั้งจึงเกิดขึ้นได้ หมายความว่า จิตตชรูปนี้ต้องอาศัยร่างกายของสัตว์เกิดขึ้นนั่นเอง ถ้าไม่มีร่างกายแล้ว จิตตชรูปก็เกิดไม่ได้

จิตตชรูป มี ๓ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ

๒. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ

๓. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้
๔. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถน้อย
๕. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด
๖. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๗. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๑. จิตตชรูปสามัญ หมายถึง จิตตชรูปที่เป็นไปอย่างปกติธรรมดา เช่น การหายใจเข้าออก

๒. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวั่นระ ได้แก่ การหวั่นระ การขี้ม
๓. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้ ได้แก่ การร้องไห้นั้นเอง
๔. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถน้อย ได้แก่ การคู้เหยียด ก้ม เงย เหลียวซ้ายแลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กระพริบตา อ้าปาก เคี้ยว เป็นต้น
๕. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด ได้แก่ การพูด อ่านหนังสือ ร้องเพลง
๖. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน
๗. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน ได้เป็นปกติ

ในจำนวนจิตตชรูป ๗ อย่างที่กล่าวมานี้ เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ นั้นเอง แต่ในจิตตชรูป ๑๕ นี้ รูปที่ปรากฏสังเกตได้มี ๑๐ รูป คือ วัณณะ สัทตะ โภฏฐัพพะ ๓ วิการรูป ๕ ส่วนรูปที่เหลืออีก ๕ คือ อาโป คันธะ รสะ อาหาระ ปริเจตตะ เหล่านี้ไม่ปรากฏ

จำแนกจิต ๗๕ โดยจิตตชรูป ๗ อย่าง

๑. จิตที่ทำให้จิตตชรูปสามัญเกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ จิต ๗๕ ทั้งหมด
๒. จิตที่ทำให้การหวั่นระเกิดขึ้นได้ มี ๑๓ ดวง คือ โลกมุทโสมนัส ๔ โสมนัส หสิตุปปาตจิต ๑ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิกขุโสมนัส ๔
๓. จิตที่ทำให้การร้องไห้เกิดขึ้นได้ มี ๒ ดวง คือ โทสมุทจิต ๒

๔. จิตที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อยเกิดขึ้นได้ มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๕ อภิญญาจิต ๒

๕. จิตที่ทำให้การพูดเกิดขึ้นได้ มี ๓๒ เหมือนกับข้อ ๔

๖. จิตที่ทำให้อริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ เกิดขึ้นได้ มี ๓๒ เหมือนกับข้อ ๔

๗. จิตที่อุดหนุนให้อริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น มี ๕๘ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๕ อภิญญาจิต ๒ อัปปนาชวนะ ๒๖

หมายเหตุ... ในจำนวนจิต ๕๘ ดวง ที่อุดหนุนอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ให้ตั้งมั่นนั้นนับอภิญญาจิต ๒ โดยเฉพาะอีก ถ้าไม่นับอภิญญาจิตโดยเฉพาะอีกแล้วคงมีแต่เพียง ๕๖ ดวง เท่านั้น คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวนะ ๒๕ อัปปนาชวนะ ๒๖ ทั้งนี้เพราะว่า อภิญญาจิต ๒ ดวงนั้น สงเคราะห์เข้าอยู่ในอัปปนาชวนะ ๒๖ ดวงแล้ว คือ รูปาวจรปัญจฌานกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑ นั้นเอง แต่ที่นับโดยเฉพาะอีก ก็เพราะรูปาวจรปัญจฌานกุศลจิตและกิริยาจิต ๒ ดวงนี้เป็นชนิดสามัญไม่มีการรู้พิเศษก็มี มีการรู้พิเศษก็มี ฉะนั้น จึงได้นับโดยเฉพาะอีก

จำแนกจิตตชรูป ๗ อย่าง ตามประเภทของจิต

๑. จิตตชรูปที่เกิดจากโลภมูลโสมนัสสสหคตจิต ๔ ดวง ประกอบด้วย เจตสิก ๒๒ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

- (๑) จิตตชรูปสามัญ
- (๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวัระ
- (๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อย
- (๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด
- (๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
- (๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๒. จิตตชรูปที่เกิดจากโลภมูลอุเบกขาสหคตจิต ๔ ดวง ประกอบด้วย เจตสิก ๒๑ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

- (๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๓. จิตตชรูปที่เกิดจากโทสมูลจิต ๒ ประกอบด้วยเจตสิก ๒๒ ดวงมี ๖
อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๔. จิตตชรูปที่เกิดจากโมหมูลจิต ๒ ประกอบด้วยเจตสิก ๑๖ ดวง มี ๕
อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๕. จิตตชรูปที่เกิดจากทวิปัญญาวินญาณจิต ๑๐ ประกอบด้วยเจตสิก ๗
ดวงไม่มี

๖. จิตตชรูปที่เกิดจากสัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ ปัญจทวาราวช
ชนจิต ๑ รวม ๖ ดวง ประกอบด้วยเจตสิก ๑๑ ดวง มี ๑ คือ จิตตชรูปสามัญ

๗. จิตตชรูปที่เกิดจากมโนทวาราวชชนจิต ๑ ประกอบด้วยเจตสิก ๑๑
ดวงมี ๕ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๘. จิตตชรูปที่เกิดจากหสิตุปปาทจิต ๑ ประกอบด้วยเจตสิก ๑๒ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๙. จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลโสมนัสสสหคจิต ๔ มหาภิรียา
โสมนัสสสหคจิต ๔ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๘ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๖) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๑๐. จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลอุเบกขาสหคจิต ๔ มหาภิรียาอุเบกขา
สหคจิต ๔ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๗ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

๑๑. จิตตชรูปที่เกิดจากมหาวิปากจิต ๘ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๓ ดวง มี ๑ อย่าง คือ จิตตชรูปสามัญ

๑๒. จิตตชรูปที่เกิดจากอัปปนาชวนะ ๒๖ (เว้นอกภิญญาจิต ๒) คือ ฐปาवจรกุศลจิต ๕ ฐปาवจรกิริยาจิต ๕ อรูปาवจรกุศลจิต ๔ อรูปาवจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๘ ดวง มี ๒ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่ทำให้อิริยาบถทั้ง ๓ (การยืน การนั่ง การนอน) ตั้งมั่นอยู่ได้นาน

๑๓. จิตตชรูปที่เกิดจากฐปาवจรวิปากจิต ๕ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๕ ดวง มี ๑ อย่าง คือ จิตตชรูปสามัญ

๑๔. จิตตชรูปที่เกิดจากอรูปาवจรวิปากจิต ๔ ดวงประกอบด้วยเจตสิก ๓๐ ดวงไม่มี

๑๕. จิตตชรูปที่เกิดจากภิญญาจิต ๒ ประกอบด้วยเจตสิก ๓๐ ดวงมี ๕ อย่าง คือ

(๑) จิตตชรูปสามัญ

(๒) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถน้อย

(๓) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด

(๔) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔

(๕) จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จำแนกโสมนัสสคามชวนะ ๑๓ ที่ทำให้การหวัระเกิดโดยบุคคล ๓ จำพวก

๑. ปุณฺณหวัระด้วยจิต ๘ ดวงคือ โลกมุตโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔

๒. ผลเสกขบุคคล ๓ หวัระด้วยจิต ๖ ดวง คือ ทิฏฐิควิปปยุตตโสมนัส ๒ มหากุศลโสมนัส ๔

๓. พระอรหันต์หวัระด้วยจิต ๕ ดวงคือหสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาโสมนัส ๔

หมวดที่ ๔

รูปกลาปนัย แสดงรูปที่เกิดขึ้นเป็นหมวด ๆ

คำว่า “กลาป” แปลว่า หมวด หมู่ มัด ฉะนั้น คำว่า รูปกลาป จึงหมายถึง รูปที่เป็นหมวด ๆ เป็นหมู่ ๆ และในรูปกลาปหนึ่ง ๆ นั้นจะต้องมีสภาพความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหवृत्ติ คือ

๑. เอกุปปาตะ เกิดพร้อมกัน

๒. เอกนิโรธะ ดับพร้อมกัน

๓. เอกนิสสยะ มีที่อาศัย คือ มหาภูตรูปอย่างเดียวกัน

เมื่อมีความเป็นไปพร้อมกันทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว จึงเรียกว่า รูปกลาป

รูปกลาป มีอยู่ ๒๓ กลาป คือ

กัมมชกลาป	๕	}	รวม ๒๓ กลาป
จิตตชกลาป	๘		
อตุชกลาป	๔		
อาหารชกลาป	๒		

ดังมีคาถาแสดงว่า

กัมมจิตโตตูกาหาร

สมุฏฐานา ยถากุณัม

นวกุญจ จตุโร เทวติ

กลาปา हि เตวีสติ ฯ

รูปกลาปที่มีกรรม จิต อตุ อาหาร เป็นสมุฏฐานเหล่านี้ เมื่อว่าโดยจำนวนที่แท้จริงแล้ว มีตามลำดับดังนี้ คือ กัมมชกลาป ๕ จิตตชกลาป ๘ อตุชกลาป ๔ อาหารชกลาป ๒ รวมเป็น ๒๓ กลาป

ในจำนวนรูปกลาป ๒๓ เหล่านี้ เมื่อนับจำนวนรูปแล้วได้รูป ๒๓ คือ ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น ยกเว้นปริจเฉทรูป ๑ และลักขณรูป ๔ คงเหลือ ๒๓

ที่เว้นปริจเฉทรูป ๑ นี้ ก็เพราะปริจเฉทรูปเป็นรูปที่กำหนดขอบเขต
ระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป ฉะนั้น จึงไม่นับเข้าอยู่ในองค์กลาป

ส่วนลักษณรูป ๔ เป็นรูปที่เป็นเครื่องหมายของรูปกลาป ฉะนั้น จึงไม่นับ
เข้าอยู่ในองค์กลาป เช่นเดียวกัน ดังแสดงคาถาว่า

กลาปนํ ปริจเฉท-

โลกุณตฺตา วิภักฺษา

น กลาปํ คุมิจฺจาหุ

อากาสํ ลกฺขณานิ จ

อากาศรูป ๑ และลักษณรูป ๔ บัณฑิตทั้งหลายไม่แสดงว่าเป็นองค์ของ
กลาป เพราะรูปทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นเพียงส่วนแยกของรูปกลาป และเป็น
เครื่องหมายของรูปกลาป เท่านั้น

กัมมขกลาป ๘

๑. จักขุทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุปสาท เป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ จักขุปสาท ๑
๒. โสตทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีโสตปสาท เป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ โสตปสาท ๑
๓. ฆานทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีฆานปสาท เป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ ฆานปสาท ๑
๔. ชิวหาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีชิวหาปสาทเป็น
ประธาน ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ ชิวหาปสาท ๑
๕. กายทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี กายปสาทเป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ กายปสาท ๑
๖. อิตถิภาวทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีอิตถิภาวรูป เป็น
ประธาน ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ อิตถิภาวรูป ๑
๗. ปุริสภาวทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีปุริสภาวรูปเป็น
ประธาน ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ ปุริสภาวรูป ๑

๘. **วัตตทสกกลาป** หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีหทยัตตรูปเป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ หทยัตตรูป ๑

๙. **ชีวิตนวกกลาป** หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๕ มี ชีวิตรูปเป็นประธาน
ได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป

อธิบาย กัมมชกลาปทั้ง ๕ นี้ ได้แก่ รูปที่เกิดจากกรรม คือ กัมมชรูป ๑๓ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) นั้นเอง ฉะนั้น กัมมชกลาป ๕ นี้ จึงเกิดได้เฉพาะแต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ในคน ๆ หนึ่งเกิดได้อย่างมาก ๘ กลาป เพราะอิตถิภาวทสกกลาป และปริสภาวทสกกลาปทั้ง ๒ นี้ จะเกิดพร้อมกันเป็นคน ๆ เดียวกันไม่ได้ ถ้าเป็นหญิงก็ต้องเว้นปริสภาวทสกกลาปออก และถ้าเป็นชายก็ต้องเว้นอิตถิภาวทสกกลาปออก ฉะนั้น จึงเหลือเพียง ๘ เท่านั้น นี่มุ่งหมายเอาแต่กัมมชกลาปโดยแท้ ไม่ได้มุ่งหมายเอากัมมปัจจยอุตฺตชกลาป คือ รูปกลาป ที่เกิดจากอุตฺตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หมายความว่า ในกัมมชกลาปทั้ง ๕ นั้น มีอุตฺตอยู่ในนั้นด้วย คือ เตโชธาตุนั่นเอง อุตฺตชนิดนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรม ฉะนั้น จึงเรียกว่า **กัมมชรูป** ส่วนรูปที่เกิดจากอุตฺตที่อยู่ในกัมมชกลาปเหล่านี้ไม่ใช่เป็นกัมมชรูปโดยตรง เรียกว่า **กัมมปัจจยอุตฺตรูป** ฉะนั้น อวัยวะต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย มี ผม ขน เล็บ ฟัน เขา งา แขน ขา เป็นต้นนั้น ล้วนแต่เป็นอุตฺตรูปต่าง ๆ ทั้งนั้น คือ กัมมปัจจยอุตฺตรูปบ้าง จิตตปัจจยอุตฺตรูปบ้าง อุตฺตปัจจยอุตฺตรูปบ้าง อาหารปัจจยอุตฺตรูปบ้าง แต่มีกัมมปัจจยอุตฺตรูปเป็นประธาน อุตฺตรูปที่เหลือ ๓ ชนิดนั้น เป็นส่วนประกอบ จะรู้ชัดได้ในเวลาที่สัตว์ทั้งหลายตายลง เพราะตามธรรมชาติสัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้ว กัมมชรูป จิตตชรูป อาหารรูป ทั้ง ๓ นี้ ย่อมดับสิ้นไปไม่มีเหลือ คงเหลือแต่อุตฺตรูปเท่านั้น อุตฺตรูปที่เหลืออยู่นี้แหละเป็นอุตฺตรูป ๔ ชนิด ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ในคนหนึ่ง ๆ มีกัมมชกลาปเพียง ๘ กลาปเป็นอย่างมากดังนี้

จำแนกกัมมชกลาป ๕ โดยกาย ๓ ส่วน

ในร่างกายของคนเรานี้ แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ

๑. อุปริมกาย กายเบื้องบน นับตั้งแต่คอขึ้นไปตลอดศีรษะ

๒. มัชฌิมกาย กายเบื้องกลาง นับตั้งแต่คอลงมาถึงสะดือ

๓. เหนฏิมกาย กายเบื้องต่ำ นับตั้งแต่สะดือลงมาถึงเท้า

ในอุปริมกาย มีกัมมชกกลาปเกิดได้ ๗ กลาป คือ

๑. จักขุทสกกลาป ๒. โสตทสกกลาป ๓. ฆานทสกกลาป ๔. ชิวหา
ทสกกลาป ๕. กายทสกกลาป ๖. ภาวทสกกลาป ๗. จีvitนวกกลาป

ในมัชฌิมกาย มีกัมมชกกลาปเกิดได้ ๔ กลาป คือ

๑. กายทสกกลาป ๒. ภาวทสกกลาป ๓. วัตถุทสกกลาป ๔. จีvitนวก
กลาป

ในเหนฏิมกาย มีกัมมชกกลาปเกิดได้ ๓ กลาป คือ

๑. กายทสกกลาป ๒. ภาวทสกกลาป ๓. จีvitนวกกลาป

จิตตชกกลาป ๘

มูลกลาป

๑. สุทฐัญญูกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโกครูป
๘ โดยเฉพาะ

๒. สัททนวกกลาป ๕ หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๕ ได้แก่ อวินิพโกค
รูป ๘ สัททะ ๑

๓. กายวิญญูตินวกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๕ ได้แก่ อวินิพ
โกครูป ๘ กายวิญญูติ ๑

๔. วจีวิญญูติสัทททสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ ได้แก่
อวินิพโกครูป ๘ วจีวิญญูติ ๑ สัททะ ๑

มูลีกลาป

๕. ลหุตาทีเอกาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพ
โกครูป ๘ วิการรูป ๓

๖. สัททลหุตาทิตวาทสกกลากป์ หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ สัททะ ๑ วิการรูป ๓

๗. กายวิญญูติลหุตาทิตวาทสกกลากป์ หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ กายวิญญูติ ๑ วิการรูป ๓

๘. วจวิญญูติสัททลหุตาทิตเรสกกลากป์ หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๓ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ วจวิญญูติ ๑ สัททะ ๑ วิการรูป ๓

อธิบาย จิตตชกลาป ๘ ที่แสดงมานี้ แสดงตามวิสุทธิมรรคอรรถกา สำหรับในอภิธัมมัตถสังคหะ แสดงเพียง ๖ กลาปเท่านั้น คือ เว้นสัททนวกกลากป์ และ สัททลหุตาทิตวาทสกกลากป์ และจิตตชกลาปทั้ง ๘ นี้ ได้แก่ จิตตชรูป ๑๔ (เว้นปรัจเฉทรูป ๑) นั้นเอง ฉะนั้น จิตตชกลาปเหล่านี้ย่อมเกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น

ในจิตตชกลาปทั้ง ๘ นั้น

๑. สุทฐัญญุกกลากป์ เกิดขึ้นเมื่อเวลาที่ไม่ได้เกี่ยวกับการเคลื่อนไหว การพูด หรือมีเสียงอย่างหนึ่งอย่างใดปรากฏออกมา และเกิดในขณะที่จิตใจอ่อนเพลีย หรือไม่เข้มแข็ง ได้แก่ อาการที่หายใจเข้าออก มีลักษณะพองขึ้นยุบลงที่ท้อง ในเวลาที่เสียใจ โกรธ มีลักษณะอาการ หน้าแดง หน้าซีด ในเวลาที่เกลียดกลัว มีลักษณะขนลุกขนพอง เป็นต้น

สุทฐัญญุกกลากป์นี้ เมื่อมีวิการรูป ๑ เกิดร่วมอยู่ด้วย ก็เรียกว่า ลหุตาทิตวาทสกกลากป์ เกิดขึ้นในเวลาจิตใจสบายหรือเข้มแข็ง ได้แก่ อาการที่หายใจเข้าออก ในเวลาที่จิตใจมีลักษณะอาการหน้าตาชื่นบาน ในเวลาที่ปีติเกิด มีลักษณะอาการขนลุกขนพอง เป็นต้น

๒. สัททนวกกลากป์ เกิดเมื่อเวลาที่มีเสียงปรากฏโดยไม่เกี่ยวกับการพูด และเกิดในเวลาจิตใจอ่อน ท้อถอย ไม่เข้มแข็ง ได้แก่ เสียงที่เกิดจากลมหายใจเข้าออก เสียงไอจาม เรอ หาว เสียงละเมอที่ไม่รู้เรื่อง

สัททวนกกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดรวมอยู่ด้วย ก็เรียกว่า สัททลหุตาทิตทวาทสกกลาป และเกิดในเวลาจิตใจสบาย เข้มแข็ง ได้แก่ เสียงชนิดเดียวกันกับสัททวนกกกลาป แต่เสียงนั้นแจ่มใสกว่า และเสียงละเมอก็เป็นเรื่องเป็นราว

๓. กายวิญญูตินวกกกลาป เกิดเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกายต่าง ๆ ที่ไม่เป็นปกติ คือในเวลาจิตใจอ่อน ไม่เข้มแข็ง ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน คู้เหยียด เหลียวซ้าย แลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กะพริบตา เป็นต้น

กายวิญญูตินวกกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดรวมอยู่ด้วย ก็เรียกว่า กายวิญญูติลหุตาทิตทวาทสกกลาป และเกิดในเวลาจิตใจสบาย หรือเข้มแข็ง ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน เป็นต้นที่คล่องแคล่วสะดวกสบาย

๔. วจิวิญญูติสัทททสกกลาป เกิดเมื่อเวลาพูด อ่านหนังสือ ร้องเพลง สวดมนต์ เป็นต้น ที่ไม่เป็นปกติ คือ ในเวลาที่รู้สึกไม่ค่อยสบาย หรือ ในเวลาที่จิตใจท้อถอย ไม่ค่อยเต็มใจพูด ไม่เต็มใจอ่าน เป็นต้น

วจิวิญญูติสัทททสกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดรวมอยู่ด้วย ก็เรียกว่า วจิวิญญูติสัททลหุตาทิตเรสกกลาป เกิดในเวลาปกติ หรือเวลาที่จิตใจสบาย การพูด การอ่าน เหล่านั้น ก็เป็นไปได้โดยสะดวก

จำแนกจิตตชกกลาป ๘ โดยกาย ๓ ส่วน

ในอุปริมกาย มีจิตตชกกลาปเกิดได้ทั้ง ๘ กลาป

ในมัชฌิมกาย และเหตุฐิมกาย มีจิตตชกกลาปเกิดได้ ๔ กลาป คือ

๑. สุทธัญฐกกลาป ๒. กายวิญญูตินวกกกลาป
๓. ลหุตาทิเอกาทสกกลาป ๔. กายวิญญูติลหุตาทิตทวาทสกกลาป

อุตฺตชกกลาป ๔

- มูลกลาป { ๑. สุทธัญฐกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโก
รูป ๘ โดยเฉพาะ
๒. สัททวนกกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโก
รูป ๘ สัทท ๑

- มูลิกกลาป { ๓. ลหุตาทีเภาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑
ได้แก่ อวินิพโกกรุป ๘ วิการรูป ๓
๔. สัททลหุตาทีทวาทสกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒
ได้แก่ อวินิพโกกรุป ๘ สัททะ ๑ วิการรูป ๓
- อธิบาย อุตฺขกลาปทั้ง ๔ นี้ ได้แก่ อุตฺขรูป ๑๒ (เว้นปฺริจเฑทรูป ๑) นั้นเอง
และในอุตฺขกลาปทั้ง ๔ นี้ ย่อมเกิดภายในร่างกายของสัตว์ได้ทั้งหมด ส่วน
ภายนอกสัตว์คือในสิ่งที่ไม่มีชีวิตนั้น กิดได้เพียง ๒ กลาป คือ สุทฺธัญญกกลาป
กับ สัทททวกกลาป เท่านั้น

อุตฺขกลาป ๔ ที่เกิดภายในสัตว์

๑. สุทฺธัญญกกลาป ได้แก่ ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้นเอง เพราะอุตฺข
กลาปนี้เป็นกลาปที่เป็นพื้นรองรับกลาปอื่น ๆ อีกทีหนึ่ง ถ้าไม่มีอุตฺขกลาปแล้ว
กลาปอื่น ๆ มีกัมมข กลาป เป็นต้น ก็ไม่สามารถปรากฏขึ้นได้ และสุทฺธัญญก
กลาปนี้เกิดเมื่อเวลาที่ร่างกายของสัตว์นั้น ๆ ไม่เป็นปกติ เช่น อ่อนเพลีย ไม่สบาย
สุทฺธัญญกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดร่วมอยู่ด้วย ก็เรียกว่า ลหุตาที
เภาทสกกลาป ได้แก่ ร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เวลาที่เป็นปกติสบาย

๒. สัทททวกกลาป เกิดเมื่อเวลาที่มีเสียงปรากฏออกมาจากร่างกาย
บางส่วน เช่น ท้องร้อง กรน หรือเสียงที่เกิดจากการตบมือ ตีคมือ และเสียงที่เกิด
จากการตีลงในส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย แต่เสียงเหล่านั้นไม่สู้จะชัดเจนนัก

สัทททวกกลาปนี้ เมื่อมีวิการรูป ๓ เกิดร่วมอยู่ด้วย เรียกว่า สัททลหุตาที
ทวาทสกกลาป ได้แก่ เสียงต่าง ๆ ที่กล่าวในสัทททวกกลาปนั่นเอง แต่เสียงนั้น
ปรากฏแจ่มใสชัดเจน

อุตฺขกลาป ๒ ที่เกิดภายนอกสัตว์

๑. สุทฺธัญญกกลาป ได้แก่ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ และภูเขา
ต้นไม้ แม่น้ำ ไฟ ลม พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาว แสงสว่าง เภา เป็นต้น

๒. สัททณวกกลาป ได้แก่ เสียงลมพัด เสียงฟ้าร้อง เสียงน้ำไหล เสียงรถ เรือ ระฆัง เหล่านี้เป็นต้น

จำแนกอุตฺตชกกลาป ๔ โดยกาย ๓ ส่วน

ในกาย ๓ ส่วนนั้น อุตฺตชกกลาปทั้ง ๔ ย่อมเกิดได้ สำหรับสุทธัญญกกลาป หรือ ลหุตาทิเอกาทสกกกลาปนั้น เกิดเป็นประจำอยู่แล้ว ส่วนสัททณวกกลาป หรือสัททลหุตาทิทวาทสกกกลาป ทั้ง ๒ นี้เกิดเป็นบางเวลา ไม่ใช่เป็นประจำ

อาหารชกกลาป ๒

มูลกลาป ๑. สุทธัญญกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ โดยเฉพาะ

มูลิกกลาป ๒. ลหุตาทิเอกาทสกกกลาป หมายถึง กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ วิการรูป ๓

อธิบาย อาหารชกกลาปทั้ง ๒ นี้ ได้แก่ อาหารชรูป ๑๑ (เว้นปริจเฉทรูป๑) นั้นเอง และอาหารชกกลาปทั้ง ๒ นี้ ย่อมเกิดเฉพาะในร่างกายของสัตว์เท่านั้น และความเป็นไปของอาหารชกกลาปทั้ง ๒ มีดังนี้

๑. สุทธัญญกกลาป เกิดเมื่ออาหารต่าง ๆ หรือยาต่าง ๆ จะดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม เมื่อกินลงไปแล้วไม่ทำให้ร่างกายรู้สึกสดชื่น แข็งแรง กระปรี้กระเปร่า หรือเมื่อกินลงไปแล้วทำให้ร่างกายรู้สึกไม่สบาย แน่น อึดอัดเช่นนั้น หมายความว่า อาหารชกกลาปที่เกิดจากยา หรืออาหารนี้ยังไม่ได้ประกอบด้วยวิการรูปทั้ง ๓

๒. ลหุตาทิเอกาทสกกกลาป เกิดเมื่ออาหารต่าง ๆ หรือยาต่าง ๆ เมื่อกินลงไปแล้วทำให้ร่างกายรู้สึกสดชื่น แข็งแรง กระปรี้กระเปร่า สบาย เช่นนี้ หมายความว่า อาหารชกกลาปที่เกิดจากยา หรือ อาหารเหล่านี้ ประกอบด้วยวิการรูปทั้ง ๓

อาหารชกกลาปทั้ง ๒ นี้ เกิดภายนอกสัตว์ไม่ได้ เพราะอาหารชกกลาปจะเกิดได้นั้นต้องอาศัยกัมมชโอชาที่อยู่ในร่างกายของสัตว์เป็นผู้อุปการะแก่พหิททโอชา คือ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ นั้น อีกทีหนึ่ง ฉะนั้น รูปกลาปที่อยู่ใน

อาหารต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้บริโภคเข้าไปนั้น ไม่ใช่เป็นอาหารชกฺลาป เป็นอุตุชกฺลาป ทั้งสิ้น

ต้นไม้อื่นต่าง ๆ ที่เจริญงอกงามเติบโต ออกดอก ออกผลได้ โดยอาศัยดิน น้ำ และปุ๋ยเหล่านี้ เข้าใจกันว่า ดิน น้ำ และปุ๋ยนั้น ทำให้อาหารชกฺลาปเกิดแก่ต้นไม้มาก ความจริง ดิน น้ำ และปุ๋ยเหล่านั้น ไม่ได้ทำให้อาหารชกฺลาปเกิดแก่ต้นไม้อะไรเลย เพียงแต่ทำให้อุตุชกฺลาปเกิดขึ้นต่างหาก เพราะต้นไม้มิบริโภคอาหารอย่างสัตว์ไม่ได้ ดิน และน้ำ หรือปุ๋ยที่รดให้ต้นไม้ นั้น ย่อมซึมเข้าไปในลำต้น โดยทางรากแก้วและรากฝอยของต้นไม้ที่เป็นไปตามธรรมชาติเท่านั้น ถ้าจะเรียกว่าต้นไม้กินอาหารก็เรียกได้ แต่เรียกตามโวหาร หาใช่เป็นสภาพปรกติไม่ ทำนองเดียวกันกับที่เราพูดกันว่า “รถคันนี้กินน้ำมันมาก รถคันนี้กินน้ำมันน้อย” ซึ่งความจริงนั้นรถหาได้กินน้ำมันเข้าไปได้ไม่ ใ้ใช้กล่าวเรียกกันโดยโวหารสมมุติเท่านั้น

จำแนกอาหารชกฺลาป ๒ โดยกาย ๓ ส่วน

ในกายทั้ง ๓ ส่วนนั้น อาหารชกฺลาปทั้ง ๒ ย่อมเกิดได้

จบ รูปกลาปนัย

หมวดที่ ๕

รูปปวัตติกกมณัย

แสดงความเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดับของรูปตามลำดับ

คาถาแสดงรูปที่เกิดได้และไม่ได้ใน ๓๑ ภูมิ

อภฺรวิสฺสติ กามเมสุ

โหนฺติ เตวีส รูปิสุ

สตุตฺรเสวสณฺณินํ

อรูเป นตฺถิ กิณฺณิปิ

ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ) รูป ๒๓ (เว้นฌานะ ชิวหา กายะ ภาวะรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอสังขยัตตภูมิ ๑ รูป ๑๑ (เว้นปสาทรูป ๕ สัททรูป ๑ ภาวะรูป ๒ หทยรูป ๑ วิญญูติรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอรูปภูมิไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเลย

อธิบาย คาถาที่แสดงนี้เป็นหลักที่แสดงถึงจำนวนรูปที่เกิดได้และเกิดไม่ได้ใน ๓๑ ภูมิ และผู้ที่เกิดอยู่ในกามภูมิ ๑๑ นั้น รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้โดยบริบูรณ์ในปวัตติกกาลไม่ยั้งไม่หย้อนไปกว่านี้ แต่เมื่อว่าโดยบุคคลแล้ว ถ้าเป็นเพศหญิงก็ต้องเว้นปฐิส ภาวะรูปออกเสียถ้าเป็นเพศชายก็ต้องเว้นอิตถิภาวะรูปออกเสีย และถ้าผู้ใดมีอวัยวะ เช่น ตา หู จมูก เพศ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓ อย่าง ขาดตกบกพร่องแล้ว ก็ต้องเว้นรูปนั้น ๆ ออกตามสมควร แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อว่าโดยส่วนรวมแล้ว ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ ดังคาถาที่แสดงว่า

อภฺรวิสฺสติ กามเมสุ

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ) อันเป็นที่เกิดของพวกพรหมทั้งหลาย นั้น ฌานะชิวหา กายะ และภาวะทั้ง ๒ ย่อมไม่เกิด เพราะรูปทั้ง ๕ นี้ เป็นรูปที่สนับสนุนในกามคุณอารมณ์โดยส่วนเดียว ส่วนพรหมนั้นเป็นบุคคลที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของรูปฌาน ซึ่งปราศจากกามฉันทะ ฉะนั้น รูปทั้ง ๕ นี้ จึงเกิดไม่ได้แก่พวกพรหม

สำหรับ จักขุ และ โสตะ ที่เกิดได้กับพวกพรหมนั้น ก็เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ มิได้มีแต่โทษอย่างเดียว ย่อมมีคุณประโยชน์ได้เป็นอย่างมาก คือ ตามีคุณประโยชน์ในการที่จะได้แลเห็นผู้ที่ทรงคุณอันประเสริฐ มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น เรียกว่า **ทตฺตนาอนุตตรียคุณ** หู มีคุณประโยชน์ในการที่จะได้ฟังธรรมอันประเสริฐเรียกว่า **สวนาอนุตตรียคุณ** ฉะนั้นรูปทั้ง ๒ คือ ตาและหูนี้ จึงเกิดได้แก่พวกพรหม และรูปทั้งหมดที่เกิดกับพวกพรหมนั้น มีจำนวน ๒๓ รูปด้วยกัน รูปที่ขาดตกบกพร่องแก่พวกพรหมนั้นไม่มี ดังคาถาที่แสดงว่า โหนฺติ เตวีส รูปิสุ

ในอสังขยัตตภูมิ ย่อมมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ เท่านั้น คือ อวินิพโกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ วิศวกรรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่าพวกอสังขยัตตพรหมทั้งหลายนี้ เป็นพรหมที่ไม่มีนามธรรม คือ จิตและเจตสิกเกิดขึ้นเลย ด้วยเหตุนี้ รูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิกจึงไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นแก่พรหมเหล่านี้ ส่วนภาวรูป ๒ แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นรูปที่เกิดจากจิตเจตสิก คือ ไม่ใช่จิตตชรูปก็จริง แต่สำหรับพวกพรหมทั้งหลายนั้นปราศจากกามราคะอยู่แล้วและภาวรูป ๒ นี้ ก็เป็นรูปที่ทำให้เกิดกามราคะเป็นส่วนมาก ฉะนั้น รูปทั้ง ๒ นี้จึงไม่จำเป็นสำหรับพวกพรหมทั้งหลาย ฉะนั้น พวกอสังขยัตตพรหมทั้งหลายจึงมีรูปเกิดได้เพียง ๑๗ รูปเท่านั้น ดังคาถาที่แสดงว่า **สตุตฺรเสวสยฺญินํ**

ในอรูปภูมิ ๔ อันเป็นที่เกิดของพวกอรูปพรหมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเจริญญาณที่เกี่ยวข้องด้วยรูปวิราคาวนา คือ ความปราศจากการยินดีในรูป ฉะนั้น พวกอรูปพรหมทั้งหลายจึงไม่มีรูปเกิดขึ้น ตลอดจนกระทั่งในภูมิที่อยู่ก็ไม่มีรูปอย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ดังคาถาที่แสดงว่า **อรูเป นตฺถิ กิณฺจปิ**

จำเนกรูป ๒๘ ที่เกิดในกามภูมิ ๑๑ โดยสมุฏฐานทั้ง ๔

รูป ๒๘ ที่เกิดได้ในกามภูมิทั้งหมดนั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้ว ก็ได้ครบทั้ง ๔ สมุฏฐาน ทั้งจำนวนรูปสมุฏฐานก็เกิดได้ครบ

กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒ รวมเป็น ๕๘ และในจำนวนรูปสมุฏฐานทั้ง ๔ สมุฏฐานเหล่านี้ แต่ละสมุฏฐาน ๆ ย่อมมีลักษณะรูปทั้ง ๔ ประการอยู่ด้วยทุก ๆ สมุฏฐาน คือ ในกัมมชรูป ๑๘ ก็มีลักษณะรูปทั้ง ๔ ได้แก่ อุปฺปายกัมมชรูป สันตติกัมมชรูป ชรตากัมมชรูป อนิจจตากัมมชรูป รวมเป็น ๔

ในจิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูป ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ ฉะนั้น เมื่อรวมลักษณะรูปทั้ง ๔ ที่อยู่ในรูป ๔ อย่าง ดังกล่าวมาแล้ว จึงเป็น ๑๖ และเมื่อนับรวมเข้ากับจำนวนรูป ๕๘ จึงเป็นจำนวนรูปที่เกิดขึ้นในกามภุมิ ๗๔ ในจำนวนรูป ๗๔ เหล่านี้ถ้านับอย่างสามัญแล้ว ก็คงมีจำนวน ๒๘ นั้นเอง

จำแนกรูป ๒๓ ที่เกิดในรูปภุมิ ๑๕ (เว้นอสังฺกตภุมิ) โดยสมุฏฐานทั้ง ๔

รูป ๒๓ ที่เกิดได้ในรูปภุมิ ๑๕ นั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้ว ย่อมได้เพียง ๓ สมุฏฐาน (เว้นอาหารสมุฏฐาน) เพราะบรรดารูปพรหมทั้งหลายไม่ได้กินอาหารอย่างพวกมนุษย์หรือเทวดา รูปพรหมทั้งหลายย่อมอิมอยู่ได้ด้วยปีติ ฉะนั้น ปีติจึงเท่ากับเป็นอาหารของพวกรูปพรหม ด้วยเหตุนี้ในจำนวน ๒๓ นั้นจึงไม่มีอาหารชรูปอยู่ด้วยเลย

ในจำนวนรูปสมุฏฐาน ทั้ง ๓ นั้น กัมมชรูปย่อมเกิดได้ ๑๓ (เว้นฆานะชีวหา กายะ ภาวะ) จิตตชรูปเกิดได้ทั้งหมด ๑๕ อุตฺตชรูปเกิดได้ทั้งหมด ๑๓ รวมเป็น ๔๑ และเมื่อรวมกับลักษณะรูป ๑๒ แล้ว คงเป็นจำนวนรูปที่เกิดขึ้นในรูปภุมิ ๕๓ ถ้านับอย่างสามัญแล้วก็คงได้จำนวนรูป ๒๓ นั้นเอง

จำแนกรูป ๑๗ ที่เกิดในอสังฺกตภุมิ โดยสมุฏฐานทั้ง ๔

รูป ๑๗ ที่เกิดในอสังฺกตภุมินั้น เมื่อจำแนกโดยสมุฏฐานแล้ว ย่อมได้เพียง ๒ สมุฏฐาน คือ กัมมสมุฏฐานและอุตฺตสมุฏฐาน เพราะพวกอสังฺกตภุมิ เป็นพรหมที่ไม่มีจิตและเจตสิก ฉะนั้น รูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานจึงไม่มี ส่วนรูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐานนั้น ไม่มีเป็นธรรมดาสำหรับพวกพรหมอยู่แล้ว

ในจำนวนรูปสมุฏฐานทั้ง ๒ นั้น กัมมชรูปย่อมเกิดได้ ๑๐ รูป คือ อวินิพ
โกชรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อุดฺดชรูปเกิดได้ ๑๒ (เว้นสัททะ) รวมเป็น ๒๒
และเมื่อรวมกับลักขณรูป ๘ แล้ว คงเป็นจำนวนรูปที่เกิดได้ในสัจฺญญัตตตฺถมิ ๓๐
ถ้านับอย่างสามัญแล้ว ก็คงได้จำนวนรูป ๑๗ นั้นเอง

หมายเหตุ... ที่นับลักขณรูป ๔ เข้าไปรวมกับรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔
นั้น นับโดยส่วนรวม คือ กัมมชรูป ๑๘ รวมกับลักขณรูป ๔ เป็น ๒๒ จิตตชรูป
๑๕ รวมกับลักขณรูป ๔ เป็น ๑๙ ดังนี้เป็นต้น แต่ถ้าจะนับเอาลักขณรูป ๔ ที่เกิด
อยู่กับนิปผันนรูปโดยเฉพาะ ๆ แล้ว ในกัมมชรูป ๑๘ นั้น มีนิปผันนรูป ๑๗ (เว้น
ปริจเฉทรูป) ในนิปผันนรูป ๑๗ นั้น รูปหนึ่ง ๆ มีลักขณรูป ๔ เกิดอยู่ด้วย ฉะนั้น
จึงรวมเป็นลักขณรูป ๖๘ และเมื่อรวมกับกัมมชรูป ๑๘ แล้วจึงคงเป็นกัมมชรูป
๘๖

ในจิตตชรูป ๑๕ มีนิปผันนรูป ๕ คือ อวินิพโกชรูป ๘ สัททรูป ๑ นิปผัน
นรูป ๕ รูปหนึ่ง ๆ มีลักขณรูป ๔ รวมเป็นลักขณรูป ๒๖ และเมื่อรวมกับจิตตชรูป
๑๕ แล้ว คงเป็นจิตตชรูป ๕๑

ในอุดฺดชรูป ๑๓ มีนิปผันนรูป ๕ เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ลักขณรูปจึงมี ๒๖
และเมื่อรวมกับอุดฺดชรูป ๑๓ แล้ว คงเป็นอุดฺดชรูป ๔๙

ในอาหารชรูป ๑๒ มีนิปผันนรูป ๘ คือ อวินิพโกชรูป ๘ ฉะนั้น
ลักขณรูปคงมี ๓๒ และเมื่อรวมกับอาหารชรูป ๑๒ แล้ว คงเป็นอาหารชรูป
๔๔ ดังนี้

คาถาแสดงรูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาลแต่เกิดได้ในปัตติกาล

สทฺโท วิกาโร ชรตา

มรณญโจบปตฺติยํ

น ลพฺภนฺติ ปวตฺเตตุ

น กิณฺจิปิ น ลพฺภติ

สัททรูป ๑ วิการรูป ๕ ชรตารูป ๑ อนิจฺจตารูป ๑ รวม ๘ รูปนี้ เกิดไม่ได้
ในปฏิสนธิกาล คือ อุปปาตักขณะของปฏิสนธิจิต ส่วนในปัตติกาลนั้น รูปใด
รูปหนึ่งที่จะเกิดไม่ได้นั้น ไม่มีเลย ย่อมเกิดได้ทั้งหมด

อธิบาย อุปาทกขณะของปฏิสนธิจิตนั้น เรียกว่า ปฏิสนธิกาล ตั้งแต่จิต
ขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา จนถึงจิตขณะของจุติจิต เรียกว่า ปวัตติกาล นี้
เป็นไปตามสภานัย

รูป ๘ รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาลนั้น หมายความว่า ในปฏิสนธิขณะ
ของสัตว์ทั้งหลายนั้น เสงี่ยมยังไม่มี การเคลื่อนไหวร่างกาย การพูด ก็ยังไม่มี รูป
เบา รูปอ่อน รูปอันควรแก่การงาน รูปที่กำลังแก่ รูปที่กำลังดับ ก็ยังมีไม่ได้ ข้อนี้
อุปมาเหมือนหนึ่งหม้อข้าวที่เริ่มตั้งบนเตา จะให้ข้าวเดือดทันทีย่อมไม่ได้ ฉะนั้น
ปฏิสนธิขณะของสัตว์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ดังกล่าวแล้วนั้น

กาถาสังคหะนี้ แสดงแต่เฉพาะรูป ๘ รูป มี สัททะ เป็นต้น เกิดไม่ได้ใน
ปฏิสนธิกาล ฉะนั้น จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า รูปที่เหลืออีก ๒๐ รูป ย่อมเกิดได้ใน
ปฏิสนธิกาล ในจำนวนรูป ๒๐ รูปเหล่านี้ กัมมชรูปก็อยู่ในจำนวนนี้ จิตตชรูป
อุตฺตชรูป อาหารชรูป ก็อยู่ในจำนวนนี้ แต่พวก จิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูปทั้ง
๓ พวกนี้ ย่อมเกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล เกิดได้แต่ในปวัตติกาลเท่านั้น ฉะนั้น
รูป ๒๐ รูปที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาล จึงคงเป็นพวกกัมมชรูปพวกเดียว คือ ปสาทรูป
๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อวินิพโยกรูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ อุปจยรูป ๑
สันตติรูป ๑ รวม ๒๐ รูป

ในอภิธัมมัตถสังคหะแสดงจำนวนรูป ๘ รูป ที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล
แต่ถ้าแสดงตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาแล้ว รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล
จะต้องมี ๘ รูป คือเพิ่มสันตติรูปอีกรูปหนึ่ง ฉะนั้น ในจำนวนรูป ๒๘ จึงคงเป็น
รูปที่เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล ๘ รูป เกิดได้ ๑๘ รูป

ส่วนในปวัตติกาลนั้น รูป ๒๘ ที่เป็น กัมมชะ จิตตชะ อุตฺตชะ อาหารชะ
ย่อมเกิดได้ทั้งหมด

กัมมชรูป ๑๘ ที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาลนั้น ถ้าจัดเป็นกลาปแล้ว ก็ได้แก่
กัมมชกลาป ๘ นั้นเอง และในกัมมชกลาป ๘ นั้น ไม่ได้เกิดขึ้นทั้งหมดแก่สัตว์
ทั้งหลายทั่วไปในปฏิสนธิขณะต้องแล้วแต่กำเนิดของสัตว์ และภูมิตามสมควร

กำเนิดหรือโยนิ

กำเนิดของสัตว์ทั้งหลาย มี ๓ หรือ ๔ คือ

๑. สัมภเวชะกำเนิด หมายถึง เกิดในที่ที่มียางเหนียว

๒. โอปปาติกะกำเนิด หมายถึง เกิดผุดขึ้นโตทันที คล้ายกับว่าตกลงมาจากที่สูง

๓. คัพภเสยยะกำเนิด หมายถึง เกิดในครรภ์มารดา

คัพภเสยยะกำเนิด แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อัมณฑะกำเนิด หมายถึง เกิดในฟองไข่

๒. ชลาพุชะกำเนิด หมายถึง เกิดในมดลูก

ฉะนั้น เมื่อรวมแล้วจึงได้กำเนิด ๔ คือ ๑. สัมภเวชะกำเนิด

๒. โอปปาติกะกำเนิด ๓. อัมณฑะกำเนิด ๔. ชลาพุชะกำเนิด

อธิบายในกำเนิดทั้ง ๔

๑. สัมภเวชะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยสัมภเวชะกำเนิดนี้ ไม่ต้องอาศัย มีบิดามารดา อาศัยเกิดจากต้นไม้ ผลไม้ ดอกไม้ โลหิต น้ำโสโครก เป็นต้น เช่น นางจิณฺฆมาณวิกา เกิดจากต้นมะขาม นางเวฬุดี เกิดจากต้นไผ่ นางปทุมวดี เกิดจากดอกบัว ोरสของนางปทุมวดี ๔๕๕ องค์ เกิดจากโลหิต พวกหนอนต่างๆ ที่เกิดจากผลไม้ หรือสิ่งโสโครก เหล่านี้เป็นต้น แต่สัตว์ที่เป็นสัมภเวชะกำเนิดนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นมาทีเดียว ค่อยๆ เติบโตคล้ายกับพวกคัพภเสยยะ

๒. โอปปาติกะกำเนิด สัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยโอปปาติกะกำเนิดนี้ ไม่ต้องอาศัยอะไรทั้งหมด อาศัยอดีตกรรมอย่างเดียว และเมื่อเกิดนั้นก็เติบโตขึ้นทีเดียว เช่น พวกสัตว์นรกเปรต เทวดา พรหม มนุษย์ในสมัยต้นกัป

๓. อัมณฑะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยอัมณฑะกำเนิดนี้ ต้องอาศัยเกิดจากท้องมารดา แต่เมื่อปฏิสนธิที่แรกนั้น ต้องอยู่ในฟองเสียก่อน เมื่อมารดาคลอดฟองไข่ออกมาแล้ว สัตว์นั้นก็จะคลอดจากฟองอีกทีหนึ่ง การเกิด

ของสัตว์พวกนี้ค่อย ๆ เติบโตขึ้นตามลำดับ ได้แก่ พวกไก่ เป็ด นก กา จิ้งจก
ตุ๊กแก หนู เป็นต้น

มนุษย์ที่เป็นอัมพาตจะกำเนิดก็มี เช่น พระ ๒ องค์ที่เรียกกันว่า ทเวพาติก
เถระ ซึ่งเป็นลูกของโกนตะกินรินั้น เมื่อเกิดที่แรกเกิดออกมาเป็นฟองไขก่อน
แล้วจึงคลอດออกมาจากฟองอีกทีหนึ่ง เรื่องนี้แสดงไว้ในธัมมบท

๔. ชลาพุชะกำเนิด สัตว์ทั้งหลายที่ปฏิสนธิด้วยชลาพุชะกำเนิดนี้ ต้อง
อาศัยเกิดจากท้องมารดาเช่นเดียวกัน แต่ไม่ต้องมีฟองหุ้มห่ออย่างเช่นพวกอัมพา
ชะกำเนิด และการเกิดของสัตว์พวกนี้ก็ค่อย ๆ เกิดเติบโตขึ้นตามลำดับ ได้แก่
พวกมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานที่นอกจากพวกอัมพาชะกำเนิด

จำแนกภูมิโดยกำเนิด ๔

นिरเย ภุมมวชฺเชสุ

เทเวสุ จ น โยนิโย

ติสฺโส ปุริมิกา โหนติ

จตฺตโสปี คตติตฺเตย

(มาในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา)

ในนिरยภูมิก็ดี ในเทวภูมิ ๖ ชั้น เว้นพวกภุมมัญญูเทวดาก็ดี ใน
นิชฌามตณฺหิกเปรตก็ดี (นิชฌามตณฺหิกเปเตสุ จ) กำเนิด ๓ คือ สังเสทชะกำเนิด
อัมพาชะกำเนิด ชลาพุชะกำเนิด เหล่านี้ย่อมมีไม่ได้ ในคติทั้ง ๓ คือ มนุษย์ สัตว์
เดรัจฉาน เปรต กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีได้

กาลานี้ไม่ได้แสดงถึงกำเนิดที่มีได้ในรูปภูมิ ทั้งนี้ก็เพราะว่า พวกรูป
พรหมเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของรูปกุศลที่ถึงฉาน ฉะนั้น จึงมีกำเนิดหลาย
อย่างไม่ได้ คงมีแต่โอปปาติกะกำเนิดอย่างเดียว ต่างกับพวกกามบุคคล ซึ่งมี
กำเนิดหลายอย่างได้

เมื่อสรุปใจความแล้ว ผู้ที่เป็นพวกโอปปาติกะแต่กำเนิดได้อย่างเดียวกัน
มี ๒๔ พวก คือ สัตว์นรก ๑ นิชฌามตณฺหิกเปรต ๑ เทวดาที่อยู่ในจาตุมหาราชิกา
๑ (เว้นพวกภุมมัญญูเทวดา) เทวดาที่อยู่ในเทวภูมิเบื้องบน ๕ รูปพรหม ๑๖

สำหรับมนุษย์ ภุมมัญญูเทวดา สัตว์เดรัจฉาน อสุรกาย เปรต (เว้นนิชฌาม
ตณฺหิกเปรต) ได้กำเนิดทั้ง ๔

จำแนกกำเนิด ๔ โดยกัมมชกกลาป ๕

๑. พวกสังเสทชะกำเนิดและโอปปาติกะกำเนิด ทั้ง ๒ นี้ ในขณะที่ปฏิสนธิ กัมมชกกลาปทั้ง ๘ กลาป คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป จิวหาทสกกลาป กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป วัตถุทสกกลาป ย่อมเกิดได้ด้วยการกำหนดไว้อย่างมากที่สุด นี้ว่าโดยอุกกัฏฐนัย

เมื่อว่าโดยโอมนกนัยแล้ว กลาปที่ขาดตกบกพร่องนั้นมีดังนี้ จำพวกสังเสทชะกำเนิด กัมมชกกลาปขาดได้ ๔ คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป และภาวทสกกลาป

พวกสุคติโอปปาติกะกำเนิด กัมมชกกลาปขาดได้ ๓ คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ภาวทสกกลาป

พวกสุคติโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นมนุษย์ กัมมชกกลาปขาดได้ ๑ คือ ภาวทสกกลาป (ข้อนี้มุ่งหมายเอาเฉพาะมนุษย์ในสมัยต้นกับปีเท่านั้น ต่อจากนั้นมาไม่มี)

ส่วนพวกโอปปาติกะกำเนิดที่เป็นเทวดาทั้งหลาย ในขณะที่ปฏิสนธิ กัมมชกกลาปย่อมเกิดได้โดยไม่ขาดตกบกพร่อง

๒. พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นรูปพรหมทั้งหลาย (เว้นอสังขณัตตพรหม) ในขณะที่ปฏิสนธิ กัมมชกกลาป ๔ คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป วัตถุทสกกลาป จีvitนวกกลาป ย่อมเกิดได้

๓. พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เป็นอสังขณัตตพรหม ในขณะที่ปฏิสนธิ กัมมชกกลาปย่อมเกิดได้กลาปเดียว คือ จีvitนวกกลาป

๔. พวกคัพพะเสยยะกำเนิด ในขณะที่ปฏิสนธิ กัมมชกกลาปย่อมเกิดได้มากที่สุด (ว่าโดยอุกกัฏฐนัย) ๓ กลาป คือ กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป วัตถุทสกกลาป

เมื่อว่าโดยโอมนกนัย คือ เกิดได้น้อยที่สุด ๒ กลาป ได้แก่ กายทสกกลาป วัตถุทสกกลาป ส่วนภาวทสกกลาปนั้น อาจขาดตกบกพร่องได้

แสดงกัมมชกฺลาปที่เกิดขึ้นในปวัตติกาลโดยเฉพาะตามกำเนิด

พวกสังเสทชะกำเนิด และ โอปปาติกะกำเนิด ที่เกิดอยู่ในกามภูมิ ในปวัตติกาล กัมมชกฺลาปเกิดได้ ๑ กลาป คือ ชีวิตนวกกลาป

เมื่อรวมกัมมชกฺลาปที่เกิดขึ้นทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลแล้ว มี ๘ กลาป

พวกโอปปาติกะกำเนิด ที่เกิดในรูปภูมิ ในปวัตติกาล ไม่มีกัมมชกฺลาปที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะอีก คงมีแต่กัมมชกฺลาป ๔ สำหรับพวกอสังขณัฐตพรหม มี ๑ กลาป

พวกคัพภเสยยกะกำเนิด ในปวัตติกาล กัมมชกฺลาปเกิดได้ ๕ กลาป คือ จักขุทสกกลาป โสททสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป ชีวิตนวกกลาป ในจำนวน ๕ กลาปนี้ กลาปที่ขาดตกบกพร่องได้ มี ๓ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ

เมื่อรวมกัมมชกฺลาปที่เกิดขึ้นทั้งในปฏิสนธิ และปวัตติกาลแล้ว มี ๘ กลาป ขาดตกบกพร่องได้ มี ๔ กลาป

แสดงการเกิดขึ้นของกัมมชกฺลาปทั้ง ๕

มีจักขุทสกกลาปเป็นต้น ของพวกคัพภเสยยกะกำเนิด

ตโต ปรี ปวตฺติมุหิ

วฑฺฒมานสฺส ชนฺตฺโน

จกฺขุทสกาทโย จ

จตฺตารโ โหนฺติ สมฺภวา

(ปรมัตถวินิจัย)

ต่อจากปฏิสนธิกาลแล้ว ในปวัตติกาล กัมมชกฺลาปทั้ง ๔ มีจักขุทสกกลาป เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ที่ค่อย ๆ เจริญขึ้นแล้วตามสมควรที่จะเป็นได้ ไม่จำกัดลงไปว่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดทีหลัง

จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป ทั้ง ๔ กลาปนี้เกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๑๑ คือ ระหว่าง ๗๐ ถึง ๗๗ วัน แต่การเกิดของกลาปทั้ง ๔ นี้ ไม่ได้จำกัดลงไปว่า กลาปไหนเกิดก่อน กลาปไหนเกิดทีหลัง เพราะพระพุทธองค์ทรงแสดงลำดับแห่งกัมมชกลาปทั้ง ๕ นั้น ไม่ใช่ทรงแสดงโดยอุปปัตติกกมน์ย เป็นการแสดงโดยเทศนากมน์ยเช่นเดียวกับการแสดงชั้น ๕ และสัจจะ ๔ ดังที่กถาวัตรอุรอรธกถาแสดงว่า “เสธานี จตุตตาริ สตุตสตุตติ รตุตติมิชายนุติ” กัมมชกลาป ๔ ที่เหลือ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา ย่อมเกิดขึ้นในเวลา ๗๗ วัน คือ สัปดาห์ที่ ๑๑

ส่วนชีวิตนวกกลาปนั้น เกิดขึ้นในสัปดาห์แรกหลังจากปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา คือ ในระหว่าง ๗ วัน

สำหรับชีวิตนวกกลาป ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ของพวกสังฆะทชะกำเนิดและโอปปาติกะกำเนิดในกามภูมินั้น เกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา

คาถาที่กล่าวถึงความเจริญแห่งรูป

ตั้งแต่ปฏิสนธิจนกระทั่งถึงมีอวัยวะครบถ้วน

ปรมมํ กลลํ โหติ

กลลา โหติ อพฺพุทํ

อพฺพุทา ชายเต เปลิ

เปลิ นิพฺพุตฺตติ มโน

มฺนา ปสาชา ชายนุติ

เกสา โลมา นขาปิ จ

(สคาถาวัคคยักขสังยุตตพระบาลี)

ในสัปดาห์แรกแห่งการปฏิสนธินั้น เกิดเป็นกลลรูป คือ เป็นหยาดน้ำใสเหมือนน้ำมันงา

ในสัปดาห์ที่ ๒ หลังจากกลลรูป เกิดเป็นอพพุทรูป มีลักษณะเป็นฟองสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ

ในสัปดาห์ที่ ๓ หลังจากอพพุทรูป เกิดเป็นเปลิรูป มีลักษณะเป็นชิ้นเนื้อที่เหลว ๆ สีแดง

ในสัปดาห์ที่ ๔ หลังจากเปสิรูป เกิดเป็นฉนรูป มีลักษณะเป็นก้อน มี
 ลักษณะเหมือนไข่ไก่

ในสัปดาห์ที่ ๕ หลังจากฉนรูป เกิดเป็นปัญจสาขา คือ รูปนั้นแตก
 ออกเป็นปุม ๕ ปุม (ตโต ปริ) ต่อจากนั้น คือ ระหว่างสัปดาห์ที่ ๑๒ ถึงสัปดาห์ที่
 ๔๒ ผม ขน เล็บ เหล่านี้ก็ปรากฏ

แสดงการเกิดขึ้นของจิตตขรูป อุตขรูป และอาหารขรูป

ในภพหนึ่ง ๆ นั้น จิตดวงแรกที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายนั้น ได้แก่
 ปฏิสนธิจิต เมื่อปฏิสนธิจิตดับลงแล้ว จิตดวงที่ ๒ ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิจิต ได้แก่
 ปฐมภวังค์

จิตตขรูป ตั้งต้นขึ้นที่อุปาทกขณะของปฐมภวังค์นี้ และย่อมเกิดขึ้นต่อๆ
 ไปทุก ๆ อุปาทกขณะของจิต ส่วนฐิติขณะและภังคักขณะของจิตนั้น จิตตขรูป
 ไม่เกิด เพราะธรรมชาติจิตเจตสิกนั้นย่อมมีกำลังอยู่ที่ตรงอุปาทกขณะเท่านั้น

อุตขรูป ตั้งต้นเกิดขึ้นที่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต และย่อมเกิดขึ้นต่อไป
 ทุกๆ ขณะของจิต เพราะอุตขรูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยอุตฺเป็นสมุฏฐาน มิใช่เกิดจาก
 จิตเจตสิก เป็นสมุฏฐาน

อาหารขรูป สำหรับสังเสทชะและโอปปาติกะบุคคลนั้น เมื่อปฏิสนธิขึ้น
 แล้วต่อจากนั้นก็กินอาหารได้ทันที ฉะนั้น อาหารขรูปของบุคคล ๒ จำพวกนี้ จึง
 ตั้งต้นเกิดขึ้นที่มโนทวารวิถิ ที่เกิดขึ้นหลังจากปฏิสนธิจิตและภวังคจิต และย่อม
 เกิดขึ้นต่อไปทุก ๆ ขณะของจิต เพราะอาหารขรูปเกิดขึ้นโดยอาศัยอาหารเป็น
 สมุฏฐาน มิใช่เกิดจากจิตเจตสิก เป็นสมุฏฐาน ฉะนั้น จึงเกิดได้ทุก ๆ ขณะของ
 จิตเช่นเดียวกันกับอุตขรูป

ส่วนอาหารขรูปที่เกิดในพวกคัพภเสยยกะบุคคล ย่อมเกิดขึ้นเมื่ออาหาร
 ต่าง ๆ ที่มารดาบริโภคนั้น แผล้ซึมซาบไปในร่างกายของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์
 มารดา ระยะเวลาที่อาหารตั้งต้นแผล้ซึมซาบเข้าไปเลี้ยงร่างกายของสัตว์ที่ปฏิสนธิ
 นั้น ในสัปดาห์แรกที่ยังเป็นกลละสัตตาหะอยู่นั้น อาหารยังแผ่ไปไม่ได้ ต่อเมื่อถึง

สัปดาห์ที่ ๒ หรือสัปดาห์ที่ ๓ ที่เป็นอัมพุทะสัตตาทะ และเปลีสัตตาทะ อาหาร
จึงจะเริ่มแผ่เข้าไปสู่ร่างกายของสัตว์นั้นได้และเมื่ออาหารชรูปเกิดขึ้นแล้ว ย่อม
เกิดต่อไปทุก ๆ ขณะของจิต ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในสคาถ
วัคคยักขสังยุตตพระบาลีว่า

ยลฺยจสฺส ญฺลฺยชฺติ มาตา

อนฺนํ ปาณญจ โภชนํ

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ

มาตุ กุจฺฉิกิโต นโร

มารดาของทารกนั้น บริโภคอาหารใด ๆ จะเป็นข้าวหรือเครื่องคั้นก็ตาม
ทารกที่เกิดอยู่ในครรภ์มารดา อันมีเครื่องหุ้มห่ออยู่นั้น ก็ได้อาศัยอาหารนั้นดำรง
อติภาพให้เป็นไปอยู่ในครรภ์มารดาได้

แสดงความเป็นอยู่แห่งรูปทั้ง ๔ ในกามภูมิที่เหมือนกับแสงไฟหรือกระแสน้ำ

อิจฺเจวํ ปฏิสันธิมุปาทาย กมฺมสมฺภูจฺจนา ทฺวติยจิตฺตมุปาทาย จิตฺตสมฺภู
จฺจนา จิตฺตีกาลมุปาทาย อุตฺตสมฺภูจฺจนา โอชาผรณฺมุปาทาย อาหารสมฺภูจฺจนา เจติ
จตฺตสมฺภูจฺจนา รุปกลาปสนฺหติ กามโลเก ทิปฺชาลา วีย นทิสฺโสโต วีย จ ยาวตายุภพ
โพจฺฉินฺนา ปวตฺตติ

โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั้น กัมมชรูปย่อมเกิดตั้งแต่อุปาทักขณะของ
ปฏิสันธิจิตตชรูปเกิดตั้งแต่อุปาทักขณะของปฐมภวังคจิต อุตฺตชรูปเกิดตั้งแต่ฐิ
ติขณะของปฏิสันธิจิต อาหารชรูปเกิดตั้งแต่ขณะที่โอชาแผ่ซึมซาบทั่วไป รวม
การสืบทอดแห่งรูปกลาปที่เกิดจากสมฺภูจฺจนาทั้ง ๔ ในกามภูมิ ย่อมเกิดขึ้นไม่ขาด
สายตลอดชีวิต เสมือนหนึ่งแสงไฟและกระแสน้ำ ดังนี้

แสดงความดับของรูปทั้ง ๔

๑. มรณกาลเ ปน จุตฺตจิตฺโตปฺริสสตุตรสมจิตฺตสฺส จิตฺตีกาลมุปาทาย กมฺมช
รูปานิ น อุปฺปชฺชนฺติ ปุเรตรมฺปฺปนฺนานิ จ กมฺมชรูปานิ จุตฺตจิตฺตสมกาลเมว ปวตฺ
ตติวํ นินฺรุชฺชนฺติ

๒. ตโต ปรี จิตฺตชาหารชรูปญจ โวจฺฉินฺนชฺติ

๓. ตโต ปรี อุตฺตสมฺภูจฺจนา รุปปรมฺปฺรา ยาว มตฺกเพวรสงฺขาตา ปวตฺตนฺติ

๑. ส่วนเมื่อเวลาใกล้จะตาย ตั้งแต่รู้ดิษณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับจากจิต จิตขึ้น ไป กัมมชรูปใหม่ไม่เกิดอีก และกัมมชรูปที่เกิดขึ้นที่อุปาทกษณะของจิต ดวงที่ ๑๗ นี้ ย่อมตั้งอยู่ได้จนถึงจุติจิต แล้วดับลงพร้อมกับจุติจิตนั้น

๒. ภายหลังจากกัมมชรูปดับลงแล้ว จิตตชรูป อาหารชรูปก็ดับลง

๓. หลังจากทีดิษรูป คือ กัมมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูปดับลงแล้ว การ เกิดขึ้นติดต่อกันแห่งอุตฺตชรูปก็เกิดขึ้นตลอดจนถึงตาย เป็นชากศพ

อธิบาย ในบาลีข้อ ๑ ตั้งแต่ มรณกาล ปน เป็นต้นจนถึง นิรุชฌนติ นั้น อธิบายว่า กัมมชรูปเมื่อเริ่มเกิดตั้งแต่อุปาทกษณะของปฏิสนธิจิตแล้ว ก็เกิดขึ้น ติดต่อกันเรื่อย ๆ ไปไม่ขาดสายทุก ๆ ขณะของจิต ตลอดเวลาที่สัตว์นั้นยังมีชีวิต อยู่ จนกระทั่งสัตว์นั้นตายลง และในเวลาทีสัตว์นั้นใกล้จะตาย กัมมชรูปเกิดเป็น ครั้งสุดท้ายที่อุปาทกษณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจิตจิตขึ้น ไป แล้ว ก็ไม่เกิดอีกต่อไป ส่วนกัมมชรูปที่เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายนั้น เมื่อมีอายุเทียบเท่า กับ ๑๗ ขณะของจิตครบแล้ว ก็ย่อมดับลงละนั้น กัมมชรูปนี้จึงดับลงพร้อม ๆ กันกับจุติจิต

ในการที่กัมมชรูปเกิดเป็นครั้งสุดท้าย ที่อุปาทกษณะของจิตดวงที่ ๑๗ นั้น ก็เพราะว่า ธรรมดาอายุของรูปหนึ่ง ๆ นั้นมีอายุเท่ากับจิต ๑๗ ขณะแล้วก็ดับ ลง จุติจิตและกัมมชรูปก็ต้องดับลงพร้อมกัน จึงจะเรียกว่า สัตว์นั้นตาย จุติจิต เกิดขึ้นแล้วดับไปก่อนกัมมชรูปนั้นมิได้เสีย ถ้ากัมมชรูปยังไม่ดับ จุติจิตก็ย่อม ไม่เกิด นี่เป็นไปตามสภาวะไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดบังคับได้ ด้วยเหตุนี้การเกิดขึ้นครั้ง สุดท้ายของกัมมชรูป จึงต้องเกิดที่อุปาทกษณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอย หลังจากจุติจิตขึ้นไปดังกล่าวแล้ว

ในบาลีข้อที่ ๒ ที่ว่า ตโต ปรี เป็นต้น จนถึง โวจฺจุณฺหติ นั้น อธิบายว่า นอกจากจุติจิตของพระอรหันต์แล้ว จุติจิตของปุณฺณ และพระเสกขบุคคล ทั้งหลายนั่นย่อมทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น การเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายของ จิตตชรูปจึงเกิดขึ้นที่อุปาทกษณะของจุติจิต สำหรับพระอรหันต์นั้นจิตตชรูป เกิดเป็นครั้งสุดท้าย ที่อุปาทกษณะของจิตดวงที่ ๒ ที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้น

ไป ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า แม้จิตจิตจะดับลงแล้ว คือ ผู้นั้นตายแล้วก็ตาม จิตตชรูปก็ยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๖ ดวง จึงดับลง ส่วนพระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้ว จิตตชรูปยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๕ ดวงแล้วก็ดับลงที่กล่าวดังนี้ กล่าวตามสภาวะความเป็นไปแห่งนามวิธียและรูปวิธียเท่านั้น ถ้ากล่าวโดยโวหารแล้ว กล่าวได้ว่า เมื่อตายแล้วจิตตชรูปก็ดับไปพร้อมกันด้วย ทั้งนี้ก็เพราะว่าเวลาที่เทียบกับจิต ๑๕ ดวง หรือ ๑๖ ดวงนี้ ยังไม่ได้เท่ากับเศษหนึ่งส่วนร้อยของ ๑ วินาที

สำหรับอาหารชรูปที่กล่าวไว้ว่า เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะของจิตนั้น เมื่อถึงภังคกขณะของจุติจิต อาหารชรูปก็ยังคงเกิดขึ้นได้เป็นครั้งสุดท้าย และเมื่อจุติจิตดับลงแล้ว หมายถึง ผู้นั้นตายแล้ว สำหรับในกามบุคคล อาหารชรูปที่เกิดเป็นครั้งสุดท้าย ยังคงตั้งอยู่ได้อีกเท่ากับจิต ๑๗ ดวง แต่ไม่เต็มที คือ เท่ากับ ๕๐ ขณะเล็กเท่านั้น

ส่วนพรหมทั้งหลายนั้น ไม่มีอาหารชรูปเกิดอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่ต้องกล่าว

ในบาลีข้อที่ ๓ ที่ว่า ตโต ปริ เป็นต้นจนถึง กเพรสงฆาตา ปวตฺตนฺติ ซึ่งมีข้อความว่า การเกิดขึ้นติดต่อกันแห่งอุตฺตชรูปนั้นเกิดขึ้นตลอดจนถึงตายเป็นซากศพนั้น อธิบายว่า อุตฺตชรูปนี้เกิดขึ้นได้เรื่อย ๆ ตลอดไป แม้ว่าสัตว์นั้นจะตายแล้วก็ตาม อุตฺตชรูปก็ยังคงเกิดได้อยู่ ซากศพของสัตว์นั้นก็ยังคงมีอุตฺตชรูปเกิดอยู่ แม้ว่าซากศพจะกลายเป็นกระดูกหรือขี้เถ้า หรือกลายเป็นดินก็ตาม อุตฺตชรูปก็ยังคงเกิดอยู่เช่นเดียวกัน เพราะอุตฺตชรูปนี้เกิดได้ตลอดไปจนกระทั่งถึงโลกถูกทำลาย จึงจะดับสิ้นลง ที่กล่าวมานี้หมายเอาอุตฺตชรูปของสัตว์พวกสังเสทชะ กามิณีและคัพภเสยยะกามิณี สำหรับอุตฺตชรูปของพวกโอปปาติกะกามิณี ซึ่งได้แก่ สัตว์นรก เปเรต อสุรกาย เทวดา พรหม เหล่านี้ เมื่อตายลงแล้ว อุตฺตชรูปย่อมดับลงพร้อมกัน เพราะพวกที่เป็นโอปปาติกะกามิณีนี้ เมื่อตายลงไม่มีซากศพเหลืออยู่ เหมือนกับดวงไฟที่ดับไป

กาถาที่แสดงถึงความวนเวียนอยู่ในวัฏฏสังสารของรูป

อิจุเจว มตตตุดานํ

ปุนเทว ภาวนตเร

ปฏิสนุธิมุปาทย

ตถา รูปํ ปวตตติ

ในสันดานแห่งสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากโลกนี้แล้ว รูปทั้ง ๔ ย่อมเกิดอีกใน
ภพใหม่ ตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้นไป ทำนองเดียวกันกับภพนี้ ดังที่ได้บรรยาย
มาแล้ว

จบ รูปปวัตติกกมณํ

จบรูปปรมัตถํ

ปริเฉทที่ ๖ นิพพานปรมัตถ์

คาถาสังคหะ

ปทุมจตุตมจจนุต

อสงขตมมุตตร

นิพพานมิตติ ภาสนติ

วานมุตตา มหสโย

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่ คือ สิลขันธสมาธิขันธปัญญาขันธ ผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าวสภาวะธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงไปจากขันธ ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่า นิพพาน

อธิบายในคาถาข้อนี้ว่า พระอนุรุทธาจารย์พรรณนาคุณของพระนิพพาน และแสดง ให้รู้ว่า นิพพานนั้นคืออะไร

การพรรณนาคุณของพระนิพพานในคาถานี้ มีอยู่ ๕ บท คือ ปทํ บทหนึ่ง อจฺจุตํ บทหนึ่ง อจฺจนุตํ บทหนึ่ง อสงฺขตํ บทหนึ่ง อนุตฺตรํ บทหนึ่ง รวมเป็น ๕ บทเหล่านี้ เป็นสภาพของพระนิพพาน ฉะนั้น ธรรมใดมีสภาพ ๕ อย่างดังกล่าวมานี้แล้ว ธรรมนั้นแหละชื่อว่า พระนิพพาน ตามคำกล่าวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย

คำว่า ปทํ แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่งซึ่งเข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

คำว่า อจฺจุตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้วความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

คำว่า อจฺจนุตํ แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขันธ ๕ ที่เป็นอดีต และอนาคต ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนั้นก้าวล่วงจากขันธ ๕ ที่ดับไปแล้ว คือ ปุพฺพันตขันธ และก้าวล่วงขันธ ๕ ที่จะเกิดข้างหน้า คือ อปรันตขันธ แม้ว่าไม่ได้แสดง การก้าวล่วงขันธ ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็จริง แต่เมื่อได้แสดงการ

ก้าวล่วงจากขั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตแล้ว การแสดงการก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็สำเร็จไปด้วย เพราะถ้าขั้น ๕ ที่เกิดไปแล้ว และที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าไม่มีแล้ว ขั้น ๕ ที่กำลังเกิดก็มีไม่ได้อุปมาเหมือนมีคนพูดว่า เราไม่เคยเห็นเลือดที่ในตัวปู และต่อไปข้างหน้าก็จะไม่แลเห็นเช่นเดียวกัน การพูดเช่นนี้ก็หมายความว่า ในปัจจุบันนี้เขาก็ไม่แลเห็นนั่นเอง

ขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ เป็นอนาคตขั้นของขั้น ๕ ที่ล่วงไปแล้ว และจะเป็นอดีตขั้นของขั้น ๕ ที่จะเกิดต่อไปข้างหน้าอีก ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสดงการก้าวล่วงจากปัจจุบันขั้นโดยเฉพา และเป็นที่ยืนยันได้ว่าพระนิพพานนี้ เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ เรียกว่า กาลวิมุตต์ และเป็นธรรมที่พ้นจากขั้น ๕ เรียกว่า ขั้นวิมุตต์

คำว่า อสังขต แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนี้เป็นธรรมที่ไม่ใช่จิตเจตสิก รูป เพราะธรรมคา จิต เจตสิก รูป เหล่านี้ เกิดขึ้นได้ก็โดยมีปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ เป็นผู้ปรุงแต่ง เรียกว่า สังขตธรรม

เมื่อพูดโดยสามัญแล้วคำว่า อสังขตธรรม ก็ได้แก่ บัญญัติด้วยเหมือนกัน แต่สำหรับในที่นี้แสดงแต่เฉพาะปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่มีจริง ๆ ฉะนั้น อสังขตธรรม ในที่นี้จึงหมายเอาพระนิพพานเท่านั้น

คำว่า อนุตตร แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่น ๆ ที่จะประเสริฐกว่านิพพานนั้นไม่มีเลย

เมื่อว่าโดยส่วนรวมแล้ว อนุตตรธรรม ก็ได้แก่ โลกุตตรจิตและเจตสิก ๓๖ นิพพาน แต่สำหรับในที่นี้หมายเอาพระนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะคาถาที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้นแสดงถึงเรื่องพระนิพพานอย่างเดียว

แสดงวจนัตถะ และอธิบายในคำว่า นิพพาน

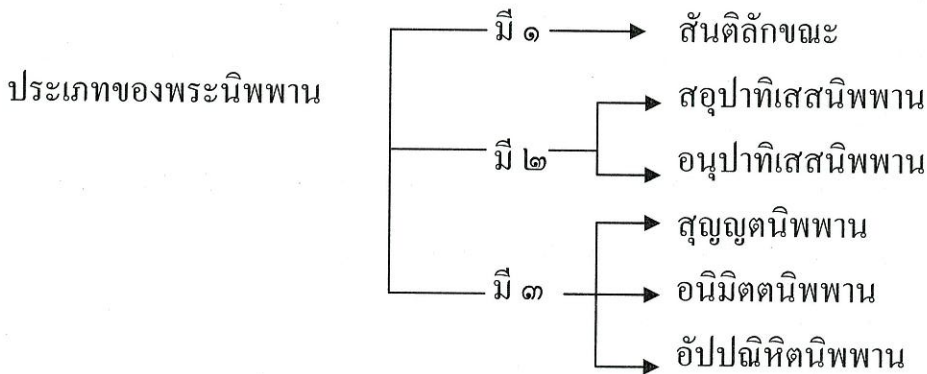
คำว่า นิพพาน เมื่อแยกออกแล้วมี ๒ บท คือ นิ + วาน, นิ แปลว่า พ้น วาน แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องเกี่ยวโยงไว้ หมายถึง ตัณหา เมื่อรวม ๒ บทเข้ากันแล้วเป็น นิพาน แปลว่า ธรรมที่พ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง หมายถึง พ้นจากตัณหา ดังมีวจนัตถะแสดงว่า วินติ สลิตัพพิตติ = วานํ ธรรมชาติโดย้อมเป็นผู้เกี่ยวไว้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วาน ได้แก่ ตัณหา

วานโต นิภขณฺตนฺติ = นิพฺพานํ ธรรมชาติโดย้อมพ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง คือ ตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า นิพพาน

ธรรมศาสตร์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ความเกิดและความตายในคนหนึ่ง ๆ ที่ผ่านมาแล้วนั้นมากมายจนไม่สามารถจะคำนวณได้ว่า เคยเกิดเคยตายมาแล้วเท่าไร และ ต่อไปข้างหน้าความเกิดและความตายก็จะมีต่อไปเรื่อย ๆ กำหนดไม่ได้ว่าจะสิ้นสุดลงเมื่อไร ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะอาศัยตัณหา คือ ความพอใจติดใจ ต้องการในอารมณ์ต่าง ๆ นั้นเอง เป็นผู้เกี่ยวสัตว์ไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความเกิดและความตายไปได้ เหมือนหนึ่งช่างเย็บผ้าที่เอาผ้าหลาย ๆ ชิ้นมาเย็บให้ติดต่อกันฉนั้นใด ตัณหากี่เปรียบได้เหมือนกับช่างเย็บผ้า คือ เกี่ยวสัตว์ในภพเก่าให้ติดต่อกันกับภพใหม่เรื่อย ๆ ไป ด้วยเหตุนี้แหละตัณหาจึงได้ชื่อว่า วาน

สำหรับพระนิพพานนั้น เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาไปแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพาน คำว่า วาน เป็นชื่อของธรรมที่ไม่ดี แต่เมื่อมีคำว่า นิ ประกอบอยู่ข้างหน้าแล้วก็กลายเป็นชื่อของธรรมที่ดีที่สุดไป เช่นเดียวกับผู้ที่ได้ชื่อว่า พระจีณาสพ คำว่า จีณาสพ นี้ เมื่อแยกออกแล้วได้ ๒ บท คือ จิน + อาสว, จิน = หมด อาสว = ธรรมที่ไหลไปได้ในภูมิ ๓๑ ภูมิ ได้แก่ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ชื่ออาสวจะเป็นชื่อที่ไม่ดี แต่เมื่อเอาคำว่า จินะ เติมลงข้างหน้าแล้ว กลายเป็นสิ่งที่ดีไปว่าโดยบุคคล ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระสัมมา สัมพุทธเจ้า เป็นต้น ดังนี้

แสดงประเภทของพระนิพพาน

นิพพาน มี ๑

พระนิพพาน เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้วมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึงสงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหลาย ที่กล่าวว่า พระนิพพานว่าโดยสภาวะลักษณะของตนแล้ว มีอยู่อย่างเดียวนั้น ไม่เหมือนกับวัตถุสิ่งของที่มีสิ่งเดียว แต่มีเจ้าของหลาย ๆ คน ฉะนั้น จะใช้สิ่งของนั้นพร้อม ๆ กันไม่ได้ จำเป็นจะต้องผลัดกันใช้ทีละคน ส่วนพระนิพพานหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อปรินิพพานแล้ว ย่อมได้เข้าถึงสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่า นิพพาน คือ สภาวะสันติสุขนี้นับไม่ถ้วน แล้วแต่จำนวนพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว

นิพพาน มี ๒

พระนิพพาน เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุ (การอุปจารณ) แล้วมี ๒ คือ

๑. สุอุปาทิเสสนิพพาน

๒. อนุอุปาทิเสสนิพพาน

๑. สุอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับขันธ ๕ คือ วิวาหและกัมมชรูป ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ดังแสดงวจนัตถะว่า

(๑) กมฺมกิเลสฺหิ อุปาทิยตฺติ = อุปาทิ (วา) อารมฺมณฺณวเสน ตณฺหาทิกฺขจฺจิ อุปาทิยตฺติ = อุปาทิ กรรมและกิเลสเหล่านี้ ย่อมยึดถือเอาขันธ ๕ คือ วิวาห

และกัมมชรูป ว่าเป็นของเรา ฉะนั้น ชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปนี้ ชื่อว่า **อุปาทิ** หรืออีกนัยหนึ่ง ตัณหาและทิฏฐิเหล่านี้ย่อมยึดถือเอาชั้น ๕ คือ วิบาก และกัมมชรูปโดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ของตน ฉะนั้น ชั้น ๕ คือ วิบาก และกัมมชรูปนี้ ชื่อว่า **อุปาทิ**

(๒) **ลิสฺสติ อวลิสฺสตีติ = เสโส, อุปาทิ จ เสโส จาติ = อุปาทิสโส** ชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูป ชื่อว่า **เสสะ** เพราะยังเหลืออยู่จากกิเลส

ชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูป เหล่านี้ชื่อว่า **อุปาทิ** ด้วย ชื่อว่า **เสสะ** ด้วย เพราะถูกกรรมและกิเลสยึดถือเอาว่าเป็นของเรา หรือ ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดถือเอา โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ และเป็นธรรมที่ยังเหลืออยู่จากกิเลส ฉะนั้น ชั้น ๕ คือ วิบาก และกัมมชรูป เหล่านี้ ชื่อว่า **อุปาทิส**

หมายความว่า วิบากและกัมมชรูปที่วนเวียนอยู่ในวัฏสงสารเหล่านี้ ย่อมเกิดเกี่ยวเนื่องกันกับกิเลสอยู่เสมอ ครั้นเมื่ออรหัตตมรรคประหารกิเลสทั้งหลายหมดสิ้นไปโดยไม่มีเหลือแล้ว แต่วิบากและกัมมชรูป ซึ่งเป็นของกิเลสเหล่านั้น ยังเหลืออยู่ ฉะนั้น วิบากและกัมมชรูปนี้แหละจึงได้ชื่อว่า **อุปาทิส** เมื่อว่าโดยบุคคลาธิษฐานแล้ว ก็ได้แก่ ร่างกายของพระอรหันต์ที่ยังชีวิตอยู่นั่นเอง

(๓) **สท อุปาทิสเสน ยา วตฺตตีติ = สอุปาทิสสา นิพพานใด** ย่อมเกิดพร้อมด้วยวิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้น นิพพานนั้น ชื่อว่า **สอุปาทิส** ได้แก่ นิพพานที่พระอรหันต์ทั้งหลายเข้าไปรู้แจ้ง

ในข้อที่ว่า นิพพานที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยวิบากและกัมมชรูปนั้น ไม่เหมือนกับจิตที่เกิดพร้อมด้วยเจตสิก มุ่งหมายเอาว่าวิบากและกัมมชรูปที่ยังเหลืออยู่นั้นเป็นเหตุให้รู้ถึงพระนิพพาน

๒. อนุปาทิสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีชั้น ๕ คือ วิบาก และ กัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว ดังแสดงวจนัตถะว่า

นตฺถิ อุปาทิสโย ยสฺสาติ = อนุปาทิสโส ชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่ เหลือไม่มีแก่นิพพานใด ฉะนั้น นิพพานนั้น ชื่อว่า **อนุปาทิส**

ในการที่ว่า เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุแล้ว นิพพานมี ๒ อย่างนั้น หมายความว่าวิบากกับกัมมชรูป ยังคงเหลืออยู่ และไม่มีเหลืออยู่ ทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุให้รู้ถึงสถานะของพระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่าพระนิพพานมี ๒ ตามเหตุดังกล่าวนั้น แต่ก็เป็นการแสดงโดยปริยาย ไม่ใช่โดยตรงทีเดียว

อนึ่งสุปาติเสสนิพพานนั้น จะเรียกว่า ทิฏฐุชัมมนิพพาน ก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ซึ่งเข้าไปรู้แจ้งพระนิพพานนั้น ยังมีชีวิตอยู่ ยังไม่ได้ปรินิพพาน

อนุปาติเสสนิพพาน จะเรียกว่า สัมปรายิกนิพพาน ก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อปรินิพพานแล้ว จึงเข้าถึงพระนิพพานนั้น

การแสดงพระนิพพานทั้ง ๒ ที่เรียกว่า สุปาติเสสนิพพาน และอนุปาติเสสนิพพาน นี้ เป็นการแสดงโดยอภิธรรมนัย

ส่วนการแสดงโดยสุดตันตนัยนั้น มีแจ้งอยู่แล้วในปจฺจาวิสัชนาโชติกะ หลักสูตรชั้นอาจารย์อภิธรรมกถิกะโท

นิพพาน มี ๓

๑. สุญญตนิพพาน ๒. อนิมิตตนิพพาน ๓. อัปฺปหิตนิพพาน

๑. สุญญตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสุญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ฉะนั้น จึงเรียกว่า สุญญตนิพพาน

๒. อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะอย่างใดเลย

ธรรมคารูปขันธนั้น ย่อมมีรูปกลาปเกิดร่วมกัน ฉะนั้น รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะจึงปรากฏได้ ส่วนนามขันธ ๔ แม้ว่า รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะ ปรากฏไม่ได้เหมือนรูปขันธก็จริง แต่ความเกิดสืบต่อกันของนามขันธ ทั้ง ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและปรจิตต วิชานนอภิญญาลาภีบุคคลทั้งหลายย่อมเห็นได้

ด้วยปัญญา คล้ายกับว่านามจันทร์ ๔ เหล่านั้น มีรูปร่าง สันฐาน ฉะนั้น จึงมีนิมิต เครื่องหมาย ส่วนความเป็นอยู่ของพระนิพพานไม่เป็นเช่นนั้นแม้แต่ประการใด ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

๓. อัปปลิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ใน นิพพานนั้น อธิบายว่า สังขตธรรมทั้งหลาย ที่เป็นรูปก็ตาม นามก็ตาม ต้องมี สภาพปลิหิตะ คือ มีอารมณ์ ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ หรือมีตัณหา ทั้ง ๒ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๒ อย่าง แม้ว่าโลกุตตรจิตเจตสิกเหล่านี้ จะไม่มี อารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัวตัณหาที่จริง แต่ก็ยังไม่พ้นจากความ เป็นปลิหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล ส่วนนิพพาน นั้นไม่ได้เกิดอยู่ ภายในบุคคล เป็นธรรมภายนอกโดยส่วนเดียว ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัปปลิหิตะ

ความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็นวิภวตัณหา

ผู้ที่ไม่เข้าใจในสภาวะความเป็นอยู่ของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้นไม่มีความทุกข์กายทุกข์ใจแต่ประการใด มีแต่ความสุขล้วน ๆ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากโลกเช่นนี้แล้วก็เกิดความอยากได้พระนิพพาน เพราะ ต้องการความสุขกายสุขใจที่ไม่เกี่ยวกับโลก และไม่ต้องการความเกิด แก่ เจ็บ ตาย แต่คิดไม่ถึงว่า สภาพความไม่เกิด ของพระนิพพานนั้นคืออะไร ? (ธรรมดา ความสุขกายสุขใจจะเกิดขึ้นโดยไม่เกี่ยวกับการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม ที่อยู่ใน โลกนั้นไม่มี) ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้จัดเป็น วิภวตัณหา

จบ นิพพานปรมัตถ์

ปัญหาและเฉลยในชั้นอุปัชฌาย์

ปัญหาและเฉลยในจิตปรมัตถ์

๑. ถาม. ให้แปลปณามคาถาและคำปญญาของพระอนุรุธาจารย์ ?

สมุมาสมพุทฺธมตฺถํ

สสทฺธมมคณฺหุตฺตมํ

อภิวาทิย ภาสิสฺสํ

อภิธมฺมตฺตสํกฺขํ

ตอบ. ข้าพระพุทธเจ้า (พระอนุรุธาจารย์) ขอนอบน้อมถวายอภิวันทนา การแด่พระพุทธองค์ผู้ตรัสรู้เผยแผ่ธรรมทั้งหลายเอง ไม่มีผู้เปรียบปาน พร้อมด้วย พระสัทธรรม และคณะพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลายซึ่งเป็นผู้อุคมแล้ว จักแต่งคัมภีร์ ที่มีนามว่า “อภิธัมมัตถสังคหะ” ต่อไป

๒. ถาม. การแสดงคาถานี้ มีความมุ่งหมายอย่างไร ?

ตอบ. คาถานี้แสดงถึงปณาม คือ การกล่าวคำนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย และปญญา คือ ความตั้งใจในการกล่าวคำรับรองว่าจะแต่งคัมภีร์นี้ให้สำเร็จ ตามที่ขอร้อง

๓. ถาม. การกล่าวคำนอบน้อมนัมัสการแด่พระรัตนตรัย และครูบาอาจารย์ ก่อนที่จะแต่งปกรณ์นั้น มีประโยชน์อย่างไร ?

ตอบ. ตามธรรมเนียมผู้ที่จะเริ่มแต่งปกรณ์นั้น จำเป็นจะต้องกล่าวคำนอบน้อมแด่พระรัตนตรัยเสียก่อน เพื่อขอความคุ้มครองป้องกันอุปสรรคอันตราย ต่างๆ ไม่ให้เข้ามาขัดขวางในการแต่งปกรณ์นี้

๔. ถาม. สำหรับในคาถานี้ พระอนุรุธาจารย์กล่าวคำปญญารับรองว่าจะแต่งปกรณ์นี้ด้วยบาลีว่าอย่างไรและกล่าวคำนอบน้อมนัมัสการแด่พระรัตนตรัยด้วยคำบาลีว่าอย่างไร ?

ตอบ. สำหรับคานี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำปณินทน์ว่าจะแต่งปกรณนี้ด้วยบาลีว่า “ภาติสฺสํ อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคํ” และกล่าวคำนอบน้อมนมัสการแด่พระรัตนตรัยด้วยบาลีว่า “สมฺมาสมฺพุทฺธมฺมตฺถํ สสฺสทฺธมฺมคณฺตฺตมํ อภิวาทิย”

๕. ถาม. คานี้ เมื่อจำแนกบทโดยสามัญแล้วมีกี่บท คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. คานี้เมื่อจำแนกบทโดยสามัญแล้วมี ๖ บทด้วยกัน คือ

๑. สมฺมาสมฺพุทฺธ	๒. อตฺถ
๓. สสฺสทฺธมฺมคณฺตฺตมํ	๔. อภิวาทิย
๕. ภาติสฺสํ	๖. อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคํ

๖. ถาม. ให้แสดงความหมายของบททั้ง ๖ มี สมฺมาสมฺพุทฺธ เป็นต้น มาตามลำดับ โดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. แสดงความหมายของบททั้ง ๖ มี สมฺมาสมฺพุทฺธ เป็นต้น โดยเฉพาะ ๆ ตามลำดับ ดังนี้

(๑) สมฺมาสมฺพุทฺธ หมายความว่า ผู้ตรัสรู้ญะยธรรมทั้งปวงตามคำฟังพระองค์เองอย่างถูกต้อง ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจำพวกเดียว เป็นการปฏิเสธ ปัจเจกพุทธะและสาวกพุทธะทั้งสอง

(๒) อตฺถ หมายความว่า หาผู้เปรียบปานมิได้

(๓) สสฺสทฺธมฺมคณฺตฺตมํ หมายความว่า พร้อมด้วยพระสัทธรรม และคณะพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลายซึ่งเป็นผู้อุคมแล้ว ด้วยศีลคุณ สมာธิคุณ และปัญญาคุณ

(๔) อภิวาทิย หมายความว่า เป็นคำนอบน้อมแด่พระรัตนตรัยด้วยบทว่า “สมฺมาสมฺพุทฺธ สสฺสทฺธมฺมคณฺตฺตมํ” นั้นเอง

(๕) ภาติสฺสํ หมายความว่า เป็นคำรับรองว่าจะแต่ง

(๖) อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคํ หมายความว่า ตามที่ได้กล่าวคำรับรองไว้ว่าจะแต่งนั้นก็ได้แก่ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้เอง

๓. ถาม. คำว่า “ญะยธรรม” นี้ หมายความว่าอย่างไร มีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. คำว่า “ญะยธรรม” หมายความว่า ธรรมที่ควรรู้ ญะยธรรมมี ๕ ประการ คือ

(๑) สังขาร ได้แก่ จิต ๘๕ เจตสิก ๕๒ และนิปผันนรูป ๑๘

(๒) วิการ ได้แก่ วิการรูป ๕

(๓) ลักษณะ ได้แก่ ลักษณะรูป ๔

(๔) นิพพาน ได้แก่ ธรรมชาติที่นอกจากขันธ ๕ และบัญญัติ

(๕) บัญญัติ มี ๒ อย่าง คือ

๑) สัททบัญญัติ ได้แก่ ชื่อต่าง ๆ ภาษาต่าง ๆ

๒) อรรถบัญญัติ ได้แก่ เนื้อความ คือ คำอธิบายใจความในเรื่องนั้น ๆ และรูปร่างสัณฐานของมนุษย์ เทวคา พรหม อบายสัตว์ ต้นไม้ แผ่นดิน ภูเขา แม่น้ำ ป่า เป็นต้น

๔. ถาม. คำว่า “ปุชา จ ปุชเนียนัน เอตมมุงคตมุตตม” แปลว่าอย่างไร ?

ตอบ. แปลว่า การบูชาบุคคลที่ควรบูชา ๑ ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

๕. ถาม. สัทธรรมมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. สัทธรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ปริยัติสัทธรรม ได้แก่ พระบาลี และอรรถกถา

๒. ปฏิบัติสัทธรรม ได้แก่ การรักษาศีล การถือธุดงค์ การเจริญสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน

๓. ปฏิเวธสัทธรรม ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ฌาน อภิญญา

๑๐. ถาม. ที่เรียกว่า “อภิมมตตสังคหะ” นั้น เพราะเหตุใด ?

ตอบ. ที่เรียกว่า “อภิมมตตสังคหะ” นั้น เพราะเป็นปณฺธที่รวบรวมเนื้อความในอภิธรรม ๑ คัมภีร์ย่อลงในปณฺธนี้

๑๑. ถาม. คำว่า “อิทธิมมุตตสฺสคฺห์” นั้น เมื่อแยกบทแล้วได้กี่บท คืออะไรบ้าง ให้
แสดงความหมายโดยเฉพาะ ๆ ตลอดจนความหมายรวมบทด้วย ?

ตอบ. คำว่า “อิทธิมมุตตสฺสคฺห์” นั้นเมื่อแยกบทแล้วได้ ๔ บท คือ

อิทธิมม + อุตฺถิ + ส + คห

อิทธิมม = ธรรมที่พิเศษยิ่งกว่าพระสูตร ได้แก่ พระอิทธิธรรม ๗ คัมภีร์

อุตฺถิ = เนื้อความของพระอิทธิธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และ
บัญญัติ

ส = โดยย่อ

คห = การรวบรวม

ฉะนั้น เมื่อรวมบททั้ง ๔ บท นี้แล้วเป็น

“อิทธิมมุตตสฺสคฺห์” แปลว่า การรวบรวม จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ
ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอิทธิธรรม ๗ คัมภีร์ ย่อลงในปกรณ์นี้ ฉะนั้น
อาจารย์ทั้งหลาย จึงเรียก อิทธิมมุตตสฺสคฺห์ปกรณ์นี้ว่า “อรรถกถานี้วก้อย”

๑๒. ถาม. คำว่า ปรมัตถ์ หมายความว่าอย่างไร ?

ตอบ. คำว่า ปรมัตถ์ หมายความว่า สภาพของนามรูป ที่เป็นองค์ธรรมอัน
ประเสริฐ ไม่มีการผิปกเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด และเป็นธรรมที่เป็นประธาน
ในสัตตบัญญัติ และอตถบัญญัติ ชื่อว่า ปรมัตถ์ และปรมัตถ์ธรรมนั้น มี ๔ อย่าง
คือ จิตปรมัตถ์ เจตสิกปรมัตถ์ รูปปรมัตถ์ นิพพานปรมัตถ์

๑๓. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

ตตฺถ วุตฺตาทิทธิมมุตฺตา จตุธา ปรมตฺโต

จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา

ตอบ. ในคำว่า อิทธิมมุตตสฺสคฺห์ นั้น เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรมแล้ว ไม่ว่า
โดยประการใด ๆ ย่อมมีเนื้อความของพระอิทธิธรรมอยู่เพียง ๔ ประการเท่านั้น
คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

๑๔. ถาม. คำว่า “ปรมตฺถ” แยกเป็นกี่บท คืออะไรบ้าง และมีความหมายว่าอย่างไร ?

ตอบ. คำว่า “ปรมตฺถ” แยกบทเป็น ๒ บท คือ ปรม + อตฺถ

ปรม = เป็นธรรมอันประเสริฐ คือ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงผันแปรแต่อย่างใด หรือเป็นธรรมที่เป็นประธานในสัททบัญญัติและอรรถบัญญัติทั้งปวง

อตฺถ = เป็นเนื้อความ คือ สภาพของนามรูปที่เป็นองค์ธรรมนั่นเอง

ฉะนั้น เมื่อรวมความหมายทั้งสองบทนี้แล้ว คือ สภาพของนามรูป ที่เป็นองค์ธรรมอันประเสริฐ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงผันแปรแต่อย่างใด และเป็นประธานในสัททบัญญัติและอรรถบัญญัติ ชื่อว่า ปรมัตถ์

๑๕. ถาม. การแสดงธรรมที่เป็นความจริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีกี่ประการ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. การแสดงธรรมที่เป็นความจริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ทรงแสดงธรรมตามความเป็นจริงของสมมุติโวหาร ชื่อว่า สมมุติสัจจะ ได้แก่ พระสูตร พระวินัย บุคคลบัญญัติ

๒. ทรงแสดงธรรมตามความเป็นจริงของสภาวะ ชื่อว่า ปรมัตถสัจจะ ได้แก่ อภิธรรม ๖ คัมภีร์ (เว้นบุคคลบัญญัติ) ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ในมนोरธปุรณิอรธกถาว่า

ทฺเว สจฺจานิ อภฺขาสิ

สมฺพุทฺโธ วทํ วโร

สมฺมุติ ปรมตฺถญจ

ตติยํ นฺุปลพฺภติ ฯ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐยิ่งกว่า บรรดานักปราชญ์ทั้งหลาย ไม่ได้ทรงแสดงธรรมที่เป็นความจริงถึง ๓ ประการ ทรงแสดงแต่เพียง ๒ เท่านั้น คือ สมมุติสัจจ ธรรมประการหนึ่ง ปรมัตถสัจจธรรมประการหนึ่ง

๑๖. ถาม. ให้แสดงประโยชน์ ที่เกิดจากการที่พระองค์ทรงแสดงสัจจะ ๒ ประการ มาตามลำดับ ?

ตอบ. การที่พระองค์ทรงแสดงสัจจะ ๒ ประการนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เพราะว่า เวไนยสัตว์บางพวกเหล่านั้น ไม่เคยศึกษาเล่าเรียน และสดับรับฟังพระอภิธรรม ในสมัยพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ ที่ได้ล่วงไปแล้ว ฉะนั้น เวไนยสัตว์เหล่านั้น จึงมีอาภะที่จะรับฟังปรมัตถธรรมได้ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงยกสมมุติสัจจะ คือ เรื่องต่าง ๆ ที่เวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจะพึงรู้ได้โดยง่ายขึ้นแสดงเป็นประธานแล้วทรงยกปรมัตถสัจจะแสดงประกอบเป็นปริโยสาน

ส่วนเวไนยสัตว์เหล่าใดที่ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาแล้ว ในสมัยพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ที่ได้ล่วงไปแล้วนั้น เวไนยสัตว์เหล่านั้นก็มีปัญญาเพียงพอที่จะรับฟังปรมัตถธรรมได้ พระพุทธองค์จึงยกปรมัตถสัจจะล้วน ๆ ขึ้นเทศนาแก่บรรดาเวไนยสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จะอย่างไรก็ตาม การแสดงธรรมที่เป็นความจริงทั้ง ๒ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ย่อมเป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งสิ้น

๑๗. ถาม. สมมุติสัจจะมีกี่ประการ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. สมมุติสัจจะมี ๒ ประการ คือ สมมุติสัจจะที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้ในพระสูตร พระวินัย ประการหนึ่ง สมมุติสัจจะที่ชาวโลกใช้พูดกัน ประการหนึ่ง สมมุติสัจจะทั้ง ๒ ประการนี้ แม้ว่าจะเป็นความจริงก็ตาม แต่ก็ยังเป็นความจริงโดยสมมุติโวหารเท่านั้น เมื่อว่าโดยสภาวะองค์ธรรมแล้วไม่มีอยู่จริง หากแต่เป็นความจริงส่วนหนึ่ง ที่ป้องกันการกล่าวล่วงมุสาวาท

ส่วนปรมัตถสัจจะนั้นเป็นสภาวะที่มีจริง อันได้แก่ รูป นาม ทั้งสอง ฉะนั้น การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสมมุติสัจจะไว้ในพระสูตร พระวินัยก็ดี ชาวโลกทั้งหลายที่นิยมใช้พูดกันอยู่โดยถูกต้องก็ดี ย่อมไม่เป็นมุสาวาทแต่อย่างใด ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ในอังคุตตรอรรถกถาว่า

ตสุมา โวหารกุสสุต

โลกนาถสุต หนฺตฺโน

สมมุติ โวหรนฺตสุต

มฺสาวาทิ น ชายติ

เหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ฉลาดในสมมุติโวหาร และเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อทรงแสดงธรรมที่เป็นสมมุติสัจจะแล้ว ก็ไม่เป็นมฺสาวาทแต่อย่างใด

๑๔. ถาม. ปรมัตถสัจจะ มีกี่ประการ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ปรมัตถสัจจะมี ๒ ประการ คือ

๑. สภาวสัจจะ = ธรรมที่เป็นความจริงตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ กุศล ธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ที่ทรงแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก

๒. อริยสัจจะ = ธรรมที่เป็นความจริงโดยเฉพาะพระอริยบุคคลทั้งหลาย ได้แก่ อริยสัจจะ ๔ มีทุกขสัจจ์ เป็นต้น ดังที่พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงเป็นคาถาว่า “ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺถา” เป็นต้น เป็นการแสดงนับตามจำนวนของปรมัตถสัจจะ

๑๕. ถาม. ให้แสดงธรรมชาติของจิต พร้อมทั้งอธิบาย ?

ตอบ. จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานนลกฺขณํ) คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอณันเอง จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อารมณ์ จินฺเตตฺติ = จิตฺตํ” ธรรมชาติใดย่อมรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า จิต

“จินฺเตนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาติ = จิตฺตํ” สมฺปยุตฺตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณ์โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า จิต

หรืออีกนัยหนึ่ง

“จินฺตณฺมตฺตํ = จิตฺตํ” ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์นั้นแหละชื่อว่า จิต หรืออีกนัยหนึ่ง

“จิตฺตํ กโรตีติ = จิตฺตํ” ธรรมชาติใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้
 วิจิตร ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต

๒๐. ถาม. คำว่า “วิจิตร” นั้น มีอยู่กี่อย่าง คืออะไรบ้าง ? จงแสดงคำอธิบายพร้อม
 หลักฐานประกอบด้วย

ตอบ. คำว่า “วิจิตร” นั้นมี ๖ อย่าง คือ

๑. หมู่สัตว์	๒. กำเนิด
๓. กรรม	๔. ตัณหา
๕. สัญญา	๖. จิต

มีคำอธิบายว่า

๑. สัตว์ทั้งหลายที่วิจิตรนั้น ก็เพราะกำเนิดวิจิตร
๒. กำเนิดวิจิตร เพราะการกระทำทาง กาย วาจา ใจ วิจิตร
๓. การกระทำทาง กาย วาจา ใจ ที่วิจิตรนั้น เพราะตัณหา คือ ความพอใจ
 วิจิตร
๔. ตัณหาวิจิตร ก็เพราะสัญญา คือ ความจำเรื่องราวต่าง ๆ นั้นวิจิตร
๕. สัญญาวิจิตร ก็เพราะจิตวิจิตร ดังมีบาลีแสดงไว้ในปรมัตถทีปนีวาท

“จิตฺตฺวิจิตฺตตํ

สญฺญาวิจิตฺตา

สญฺญาวิจิตฺตตํ

ตณฺหาวิจิตฺตา

ตณฺหาวิจิตฺตตํ

กมฺมานิ วิจิตฺตานิ

กมฺมวิจิตฺตตํ

โยนิโย วิจิตฺตา

โยนิวิจิตฺตตํ

เตสํ ตีรจฺฉานกตํ

วิจิตฺตา เวทิตพฺพา”

นักศึกษทั้งหลายพึงทราบว่

๑. ความวิจิตรของสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายนั้น เพราะกำเนิดวิจิตร
๒. กำเนิดวิจิตร เพราะการกระทำทาง กาย วาจา ใจ วิจิตร

๓. การกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่วิจิตรนั้น เพราะค้นหา คือ ความพอใจ
วิจิตร

๔. ค้นหาวิจิตร ก็เพราะสัญญา คือ ความจำเรื่องราวต่าง ๆ วิจิตร

๕. สัญญาวิจิตร ก็เพราะจิตวิจิตร

๖. แม้รูปภาพต่าง ๆ ที่นายช่างเขียนขึ้น ซึ่งมีโฆษณาอยู่ดาษดื่นนั้น ก็
เพราะจิตนั้นเองคิดขึ้น เพราะฉะนั้น จิตวิจิตรยิ่งกว่าอะไรทั้งหมด (ข้อ ๖ นี้มา
นอกพระบาลี)

๒๑. ถาม. เมื่อสรุปความแล้ว ธรรมชาติของจิตนั้นมีอยู่ที่ประการ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. เมื่อสรุปความแล้ว ธรรมชาติของจิตนั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ

๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ

๓. ทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร

๒๒. ถาม. คำว่า จิต หรือ วิญญาณ นี้มีคำแทนกันได้กี่คำ คืออะไรบ้าง ?

ตอบ คำว่า “จิต” หรือ “วิญญาณ” นี้ตามอรรถกถาต่าง ๆ มีอรรถสาธินิ
อรรถกถา เป็นต้น แสดงไว้ว่ามี ๑๐ อย่าง คือ

๑. จิต	แปลว่า	คิดอารมณ์
๒. มโน	แปลว่า	น้อมไปหาอารมณ์
๓. มานัส	แปลว่า	ธรรมชาติที่มีอยู่ในใจ
๔. หทัย	แปลว่า	รวมรวมอารมณ์ไว้ภายใน
๕. ปันธุระ	แปลว่า	เป็นธรรมชาติผ่องใส
๖. มนายตนะ	แปลว่า	อายตนะ คือ มนะ นั้นเอง
๗. มนินทริย์	แปลว่า	อินทริย์ คือ มนะ
๘. วิญญาณ	แปลว่า	ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์
๙. วิญญาณขันธ	แปลว่า	ขันธ คือ วิญญาณ หรือกองแห่งวิญญาณ

๑๐. มโนวิญญูณธาตุ แปลว่า ทรงไว้ซึ่งความรู้แจ้งอารมณ์เป็นพิเศษ (ทางใจ)

๒๓. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

๑. จิตฺเตน นียเต โลโก
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส

จิตฺเตน ปริกฺขสฺสตี
สพฺเพว วธมนฺตฺต
(สํยุตตพระบาลี)

๒. จิตฺตนาณตฺตมาคมฺม
วายุํนาณตฺตโต นานา

นาณตฺตํ โหติ วายุโน
โหติ กายสฺส อธิษฺษา
(สุตตนิบาตอรรถกถา)

๓. วิจิตฺตกรณฺมา จิตฺตํ
จิตฺตกมฺมกิลเลเสหิ
จิโนติ อตฺตสนฺตํ

อตฺตโน จิตฺตตาย วา
จิตฺตํ ตายติ วา ตถา
วิจิตฺตารมฺมณฺนติ จ
(วิภาวินีฎีกา)

ตอบ. ๑) กุศลจิตย่อมนำสัตว์โลกไปสู่สุคติภูมิ อกุศลจิต ย่อมพุดคนราสัตว์โลกไปสู่ทุคติภูมิ สัตว์ทั้งหลายย่อมมีปกติเป็นไปตามอำนาจแห่งจิต

๒) จิตตชวโย ที่สามารถทำให้การยืน เดิน นั่ง นอน เกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยประสงค์ของจิตที่เป็นไปต่าง ๆ เป็นเหตุ ร่างกายที่กำลังเคลื่อนไหวเป็นไปต่าง ๆ ปรากฏขึ้นได้ เหมือนกับรูปหุ่นที่เขากำลังเชิดอยู่นั้น ก็เพราะอาศัยความเป็นไปต่าง ๆ แห่งจิตตชวโย เป็นเหตุ

๓) ๑. วิจิตฺตกรณฺมา จิตฺตํ ชื่อว่า จิต เพราะทำให้กิริยาอาการวิจิตร (มุ่งหมายเอาเฉพาะจิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวารารวชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๕ อภิญญาจิต ๒)

๒. อตฺตโน จิตฺตตาย วา หรือชื่อว่า จิต เพราะสภาพของตนวิจิตร (มุ่งหมายเอาจิตทั้งหมด ๘๕ ดวง)

๓. จิตฺตกมฺมกิลเลเสหิ จิตฺตํ วิปากจิต ชื่อว่า จิต เพราะกุศลกรรม อกุศลกรรมและกิเลสเหล่านี้เป็นผู้สั่งสม

๔. ตายติ วา ตถา หรือว่า วิปากจิต ชื่อว่า จิต เพราะย่อมรักษาไว้ซึ่งร่างกายที่เกิดจากกุศลกรรม อกุศลกรรม และกิเลส

๕. จิโนติ อุตตสนฺตานํ วิญญานไคย้อมทำชันธสันดานให้เกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ฉะนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่า จิต (มุ่งหมายเอาอกุศล และโลกียกุศลชวนะ) (แปลอีกนัยหนึ่ง) วิญญานไคย้อมทำให้สันดานของตนเกิดขึ้นสืบต่อกันโดยไม่ขาดสาย (มุ่งหมายเอาโลกียชวนะ ๔๗ ที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้)

๖. วิจิตฺตารมฺมณฺติ จ วิญญานไค มีอารมณ์วิจิตรพิสคาร ฉะนั้น วิญญานนั้น ชื่อว่า จิต (มุ่งหมายเอาจิตทั้งหมด ๘๕)

๒๔. ถาม. ความเกิดดับของจิตนี้ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็ว หาอะไรมาเปรียบเทียบได้ หรือไม่ มีหลักฐานรับรองไว้ว่าอย่างไร ?

ตอบ. ความเกิดดับของจิตนี้ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเทศนาไว้ในอังคุตตรพระบาลีว่า “ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาเปิ น สุกฺรา ยาว ลหุปรวิวตฺตํ จิตฺตํ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เกิดดับอย่างรวดเร็ว ด้วยเหตุนี้ จึงหาข้ออุปมาที่จะยกขึ้นมาเปรียบเทียบได้โดยยากยิ่ง

๒๕. ถาม. จงแสดงธรรมชาติของเจตสิกพร้อมทั้งอธิบาย ?

ตอบ. เจตสิก = เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสฺสิตลกฺขณํ) อธิบายว่า เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ต่างกับต้นไม้อาศัยพื้นแผ่นดินเกิดขึ้น เพราะว่าพื้นแผ่นดินกับต้นไม้นั้น พื้นแผ่นดินเป็น “ฐานาธาระ” ส่วนต้นไม้นี้เป็น “ฐานิเชยยะ” สำหรับจิตและเจตสิกนั้น จิตเป็นนิสสัย เจตสิกเป็นนิสสิต เหมือนกันกับครูอาจารย์กับลูกศิษย์ ทั้งนี้เพราะว่า เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น ย่อมเกิดในจิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“เจตสิก ภว = เจตสิกํ, เจตสิก นิยุตฺตํ = เจตสิกํ” ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่า เจตสิก หรือว่า ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย ชื่อว่า เจตสิก

๒๖. ถาม. ให้แสดงข้ออุปมาอุปไมยความเป็นไปของจิต เจตสิก และอารมณ์?

ตอบ. ความเป็นไปของจิต เจตสิก และอารมณ์ ทั้ง ๓ อย่าง อุปมาเหมือนหนึ่งกับช่างเขียนภาพ ซึ่งกำลังเขียนรูปภาพต่าง ๆ ลงบนผืนผ้า เมื่อยกจิต เจตสิก และอารมณ์ ทั้ง ๓ อย่างขึ้นมาเปรียบเทียบกันแล้ว จิตเหมือนกับน้ำที่ผสมกับสีต่าง ๆ เจตสิกเหมือนสีต่างๆ อารมณ์ คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายเหมือนผืนผ้า พู่กันเหมือนทวารทั้ง ๖ มี ตา หู เป็นต้น ช่างเขียนเหมือนกับสัตว์ทั้งหลาย

๒๗. ถาม. จงแสดงธรรมชาติของรูป พร้อมทั้งอธิบาย ?

ตอบ. รูปเป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกฺขณ) อธิบายว่า ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธิปัจจัย ได้แก่ ความเย็น ความร้อน หิวข้าว กระทบน้ำ ยุง รื่น เหลือบ ไร ลม แดด ูกัด ตะขาบต่อย แมลงป่องต่อย เหล่านี้เป็นต้น ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“สํคฺคฺคาทวิโรธิปจฺเจยฺหิ รูปปตฺติติ = รูป” ธรรมชาติเหล่าใด ย่อมเปลี่ยนแปลงสลายไป เพราะวิโรธิปัจจัย มีความเย็น ความร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป

๒๘. ถาม. จงแสดงธรรมชาติของนิพพาน พร้อมทั้งอธิบาย ?

ตอบ. นิพพานเป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนามขันธ์ ๕ (สนฺติลกฺขณ) อธิบายว่า การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า นิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาดนั่นเอง โดยเหตุนี้ พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อได้เข้าถึงขั้นปรินิพพานแล้ว วัฏฏทุกข์ต่าง ๆ ที่เป็นการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้นเหล่านี้ ก็ดับสูญสิ้นทั้งหมด โดยไม่มีเหลือ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “วานโต นิคุขฺนฺตนฺติ = นิพฺพานํ” ธรรมชาติใด ย่อมพ้นจากตัณหาที่ชื่อว่า วาณะ อันเป็นเครื่องร้อยภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นิพพาน

(วา) “นิพพานนฺติ สัพเพ วฏฺฐทุกฺขสฺสตาปา เอตสฺมินฺติ = นิพพาน” หรือว่า วัฏฏทุกข์และความเดือดร้อนต่าง ๆ ย่อมไม่มีในธรรมชาตินี้ ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ดับแห่งวัฏฏทุกข์และความเดือดร้อนต่าง ๆ นี้ ชื่อว่า นิพพาน

(วา) “นิพพานนฺติ อริยชนา เอตสฺมินฺติ = นิพพาน” หรือว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย เมื่อถึงซึ่งขั้นปรินิพพานแล้ว ย่อมดับสูญสิ้น คือ ไม่เกิดไม่ตาย ฉะนั้น ธรรมชาติที่ทำลายการเกิดการตายให้สูญสิ้นหมดไป ชื่อว่า นิพพาน

๒๕. ถาม. คำว่า นิพพาน เมื่อตัดบทแล้วได้กี่บท คืออะไรบ้าง แสดงความหมายว่าอย่างไร ทั้งแยกบทและรวมบทมาด้วย ?

ตอบ. คำว่า นิพพาน เมื่อตัดบทแล้วได้ ๒ บท คือ นิ + วาน

นิ แปลว่า พ้น หรือ ออก

วาน แปลว่า ตัณหา

ฉะนั้น รวมบททั้ง ๒ เข้าแล้วเป็น นิวาน แปลว่า พ้นจากตัณหา หรือออกจากตัณหา คำว่า นิวาน เป็นนิพพานนั้น เป็นไปโดยนัยไวยากรณ์ คือแปลง ว ตัวเดียวให้เป็น วว สองตัว แล้วแปลง วว สองตัวให้เป็น พพ สองตัว ฉะนั้น จึงเป็นนิพพาน

๓๐. ถาม. จิตมีกี่ประเภท คืออะไรบ้าง ? จงยกบาลีขึ้นแสดงด้วย

ตอบ. จิตมี ๔ ประเภทคือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ดังคำบาลีแสดงว่า “ตตฺถ จิตฺตํ ตาว จตฺตพฺพิชฺชํ โหติ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตตรญฺเจติ”

๓๑. ถาม. ในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ นั้น พระอนุรุทธาจารย์ยกปรมัตถธรรมไหนขึ้นแสดงเป็นอันดับแรกในอารัมภบท มีคาถารับรองพร้อมทั้งคำแปลว่าอย่างไร ?

ตอบ. ในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ นั้น พระอนุรุทธาจารย์ยกจิตปรมัตถธรรมขึ้นแสดงเป็นอันดับแรกในอารัมภบท ดังมีคาถาพร้อมทั้งคำแปลเป็นการรับรองว่า

ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺตา

จตฺตา ปรมตฺตโต

จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ

นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา

ในคำว่า อภิธัมมัตถสังคหะ นั้น เมื่อว่าโดยปรমัตถธรรมแล้ว ไม่ว่าโดย
ประการใด ๆ ย่อมมีเนื้อความของพระอภิธรรมอยู่เพียง ๔ ประการ คือ จิต
เจตสิก รูป นิพพาน

๓๒. ถาม. ให้แสดงจิต ๑๒๑ ดวง เป็นภาษาบาลี พร้อมทั้งแปลมาโดยละเอียด ?

ตอบ. แสดงจิต ๑๒๑ ดวง เป็นภาษาบาลี พร้อมทั้งแปลดังนี้

อกุศลจิต ๑๒

โลภมูลจิต ๘ คือ

๑. โสมนัสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมุปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๒. โสมนัสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมุปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๓. โสมนัสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๔. โสมนัสสสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๕. อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมุปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๖. อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตสมุปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด

๗. อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิจิตตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

๘. อุปเพกขาสหคตํ ทิฏฐิจิตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วย
ความเห็นผิด

โทสมูลจิต ๒ คือ

๑. โทมนสฺสสหคตํ ปฏิมสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

๒. โทมนสฺสสหคตํ ปฏิมสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

โมหมูลจิต ๒ คือ

๑. อุปเพกขาสหคตํ วิจิกิจฺจนสมฺปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย

๒. อุปเพกขาสหคตํ อุตฺตรจฺจนสมฺปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

อเหตุกจิต ๑๘

อกุสลวิปากจิต ๙ คือ

๑. อุปเพกขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุปเพกขาสหคตํ โสตฺตวิญฺญาณํ

จิตที่อาศัยโสตวัตถุได้ยินเสียงที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. อุปเพกขาสหคตํ มานวิญฺญาณํ

จิตที่อาศัยมานวัตถุรู้กลิ่นที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. อุปเพกขาสหคตํ ชิวหาวิญฺญาณํ

จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุรู้รสที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕. ทฺถกฺขสหคตํ กายวิญฺญาณํ

จิตที่อาศัยกายวัตถุรู้สีกโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยทุกขเวทนา

๖. อุปเพกขาสหคัม สมปฏิจฺจนจิตฺตัม

จิตที่รับปัญจารมณฺ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๗. อุปเพกขาสหคัม สนฺตึรณฺ์จิตฺตัม

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณฺ์ที่ไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

อเหตุกกุสลวิปากจิต ๘ คือ

๑. อุปเพกขาสหคัม จกฺขุวิญญาณํ

จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเห็นรูปารมณฺ์ที่ดี, เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุปเพกขาสหคัม โสตวิญญาณํ

จิตที่อาศัยโสตวิญญาณได้ยินเสียงที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. อุปเพกขาสหคัม ฆานวิญญาณํ

จิตที่อาศัยฆานวัตถุรู้กลิ่นที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๔. อุปเพกขาสหคัม ชิวหาวิญญาณํ

จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุรู้รสที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๕. สุขสหคัม กายวิญญาณํ

จิตที่อาศัยกายวัตถุรู้สึกโผฏฐัพพารมณฺ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยสุขเวทนา

๖. อุปเพกขาสหคัม สมปฏิจฺจนจิตฺตัม

จิตที่รับปัญจารมณฺ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๗. อุปเพกขาสหคัม สนฺตึรณฺ์จิตฺตัม

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณฺ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๘. โสมนสุตสหคัม สนฺตึรณฺ์จิตฺตัม

จิตที่ไต่สวนปัญจารมณฺ์ที่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

อเหตุกิริยาจิต ๓ คือ

๑. อุปเพกขาสหคัม ปญฺจทวาราวชฺชนจิตฺตัม

จิตที่พิจารณาารมณฺ์ทางปัญจทวารที่ดีและไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๒. อุปุทธาสหคตฺ มโนทวาราวชชนจิตตํ

จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวารที่ดีและไม่ดี เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ

๓. โสมนสุตสหคตฺ หลิตุปฺปาทจิตตํ

จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

กามาวจรโสมณจิต ๒๔

มหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ แสดงเป็นแบบเดียวกัน
ดังนี้ คือ

๑. โสมนสุตสหคตฺ ฌาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

๒. โสมนสุตสหคตฺ ฌาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

๓. โสมนสุตสหคตฺ ฌาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๔. โสมนสุตสหคตฺ ฌาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๕. อุปุทธาสหคตฺ ฌาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

๖. อุปุทธาสหคตฺ ฌาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุศลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

๙. อุปเภทาสหคต ฌาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหากุสลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

๑๐. อุปเภทาสหคต ฌาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ มหากุสลจิต ๑ มหาวิปากจิต ๑ มหากิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

รูปาวจรจิต ๑๕

๑. วิตกฺกวิจารณ์ปีติสุขเอกกฺคตาสหิตํ ปฐมขุฌาน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยจิตฺตํ

รูปาวจรปฐมฌาน กุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกกคตา

๒. วิจารณ์ปีติสุขเอกกฺคตาสหิตํ ทุตติยขุฌาน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยจิตฺตํ
รูปาวจรทุติยฌานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกกคตา

๓. ปีติสุขเอกกฺคตาสหิตํ ตติยขุฌาน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยจิตฺตํ
รูปาวจรตติยฌานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกกคตา

๔. สุขเอกกฺคตาสหิตํ จตุตถขุฌาน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยจิตฺตํ
รูปาวจรจตุตถฌานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกกคตา

๕. อุปเภทาสหคต ฌาณวิปยุตฺตํ ปญฺจขุฌาน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กุริยจิตฺตํ
รูปาวจรปัญจฌานกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุปเภทาส เอกกคตา

อรุปาวจรจิต ๑๒

๑. อุเบกขาเอกคฺคตาสหิตํ อากาสาณญายตน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ฌริยจิตฺตํ อากาสาณญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ฌริยจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกคฺคตา

๒. อุเบกขาเอกคฺคตาสหิตํ วิญญาณญายตน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ฌริยจิตฺตํ วิญญาณญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ฌริยจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกคฺคตา

๓. อุเบกขาเอกคฺคตาสหิตํ อาภิญญายตน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ฌริยจิตฺตํ อาภิญญายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ฌริยจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกคฺคตา

๔. อุเบกขาเอกคฺคตาสหิตํ เนวสณฺณานาสณฺณายตน กุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ ฌริยจิตฺตํ เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุสลจิต ๑ วิปากจิต ๑ ฌริยจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกคฺคตา

โลกุตตรจิต ๔๐

มรรคจิต ๒๐ คือ

๑. วิตกฺกวิจาร์ปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ปจฺมชฺฌาน โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ

ปฐมฌาน โสตาปตฺติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกคฺคตา

๒. วิจาร์ปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ทุตฺติยชฺฌาน โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกิทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ

ทุติยฌาน โสตาปตฺติมรรคจิต ๑ สกิทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ ๔ คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกคฺคตา

๓. ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ตติยขุณฺณ โสตาปตฺติมกฺขจิตฺตํ สกิทากามิมกฺขจิตฺตํ อนากามิมกฺขจิตฺตํ อรหตฺตมกฺขจิตฺตํ

ตติยขุณฺณ โสตาปตฺติมรรคจิต ๑ สกิทากามิมรรคจิต ๑ อนากามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกกคตา

๔. สุขเอกกุตตาสหิตํ จตุตฺถขุณฺณ โสตาปตฺติมกฺขจิตฺตํ สกิทากามิมกฺขจิตฺตํ อนากามิมกฺขจิตฺตํ อรหตฺตมกฺขจิตฺตํ

จตุตฺถขุณฺณ โสตาปตฺติมรรคจิต ๑ สกิทากามิมรรคจิต ๑ อนากามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกกคตา

๕. อุเบกขาเอกกุตตาสหิตํ ปญฺจขุณฺณ โสตาปตฺติมกฺขจิตฺตํ สกิทากามิมกฺขจิตฺตํ อนากามิมกฺขจิตฺตํ อรหตฺตมกฺขจิตฺตํ

ปญฺจขุณฺณ โสตาปตฺติมรรคจิต ๑ สกิทากามิมรรคจิต ๑ อนากามิมรรคจิต ๑ อรหตฺตมรรคจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

ผลจิต ๒๐ คือ

๑. วิตกฺกวิจาร์ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ปฐมขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิตฺตํ สกิทากามิผลจิตฺตํ อนากามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ

ปฐมขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิต ๑ สกิทากามิผลจิต ๑ อนากามิผลจิต ๑ อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกกคตา

๒. วิจาร์ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ทฺวติยขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิตฺตํ สกิทากามิผลจิตฺตํ อนากามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ

ทฺวติยขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิต ๑ สกิทากามิผลจิต ๑ อนากามิผลจิต ๑ อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกกคตา

๓. ปิติสุขเอกกุตตาสหิตํ ตติยขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิตฺตํ สกิทากามิผลจิตฺตํ อนากามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตํ

ตติยขุณฺณ โสตาปตฺติผลจิต ๑ สกิทากามิผลจิต ๑ อนากามิผลจิต ๑ อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกกคตา

๔. สุขเอกกคตาสหิต์ จตุตถฌมาน โสตาปัตติผลจิตต์ สกิทาคามีผลจิตต์
อนาคามีผลจิตต์ อรหตฺตผลจิตต์

จตุตถฌมาน โสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกกคตา

๕. อุเบกขาเอกกคตาสหิต์ ปญฺจฌมาน โสตาปัตติผลจิตต์ สกิทาคามีผล
จิตต์ อนาคามีผลจิตต์ อรหตฺตผลจิตต์

ปญฺจฌมาน โสตาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑
อรหตฺตผลจิต ๑ ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกกคตา

๓๓. ถาม. อกุศลจิต หมายความว่าอย่างไร และมีกี่ประเภท คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. อกุศลจิต หมายความว่า จิตที่มีโทษและให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิต
หรือเป็นจิตที่ประกอบกับอกุศลเจตสิกมี ๓ ประเภทคือ ๑. โลกมูลจิต ๒. โทสมูล
จิต ๓. โมหมูลจิต

๓๔. ถาม. ให้แสดงความหมายของจิตดังต่อไปนี้ ?

ก. โมหมูลจิต	ข. อกุศลวิปากจิต	ค. อเหตุกจิต
ฌ. มหากุศลจิต	ง. มหาวิปากจิต	จ. มหากิริยาจิต
ฉ. กามาวจรจิต		

ตอบ. ก. โมหมูลจิต หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหเจตสิกเป็นมูล
เป็นประธาน

ข. อกุศลวิปากจิต หมายความว่า วิปากจิตที่เกิดจากอกุศลธรรม ๑๒ มีการ
เห็น การได้ยิน การได้กลิ่น ที่ไม่ดี เป็นต้น

ค. อเหตุกจิต หมายความว่า จิตที่ไม่มีเหตุ ๖ ประกอบ

ฌ. มหากุศลจิต หมายความว่า จิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข
ฉะนั้น จึงชื่อว่า กุศล และสามารถให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตน ทั้งเป็นบาทเบื้องต้น

ของฌาน อภิญญา มรรค ผล ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหา เมื่อรวมบททั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกัน แล้ว จึงชื่อว่า มหากุศล

ง. มหาวิปากจิต หมายความว่า จิตที่เป็นผลของมหากุศล เพราะเมื่อว่าโดย เวทนา สัมปโยค และสังขารแล้ว ก็เหมือนกันกับมหากุศลทุกประการ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหาวิปาก

จ. มหากิริยาจิต หมายความว่า จิตที่ชื่อว่า มหากุศลนั้นแหละ แต่เกิดขึ้น ในสันดานของพระอรหันต์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหากิริยา

ฉ. กามาวจรจิต หมายความว่า จิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ ๑๑ เป็น ส่วนมาก

๓๕. ถาม. ให้จำแนกอกุศลจิต ๑๒ โดยเวทนาเภทนัย สัมปโยคเภทนัย สังขารเภท นัย ?

ตอบ. จำแนกอกุศลจิต ๑๒ โดยเวทนาเภทนัย คือ

โสมนัสสสหคจิต	๔	}	รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒
โทมนัสสสหคจิต	๒		
อุเบกขาสหคจิต	๖		

จำแนกอกุศลจิต ๑๒ โดยสัมปโยคเภทนัย คือ

สัมปยุตตจิต	๘	}	รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒
วิปยุตตจิต	๔		

จำแนกอกุศลจิต ๑๒ โดยสังขารเภทนัย คือ

อสังขาริกจิต	๗	}	รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒
สสังขาริกจิต	๕		

๓๖. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

อฏฐธา โลกมุธานิ

โมหมุธานิ จ เทวติ

โทสมุธานิ จ ทูริธา

ทวาทสากุสลา ลัญญิ ฯ

ตอบ. โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ รวมเป็น ๑๒ ดวงนี้คืออกุศลจิต ๑๒

๓๗. ถาม. ให้จำแนกอโสมณจิต โดยชาติเภทนัย เวทนาเภทนัย สัมปโยคเภทนัย ?

ตอบ. จำแนกอโสมณจิต โดยชาติเภทนัย คือ

อกุศลชาติ	๑๒	} รวมเป็นอโสมณจิต ๓๐
วิปากชาติ	๑๕	
กิริยาชาติ	๓	

จำแนกอโสมณจิตโดยเวทนาเภทนัย คือ

สุขสหคตจิต	๑	} รวมเป็นอโสมณจิต ๓๐
ทุกข์สหคตจิต	๑	
โสมนัสสสหคตจิต	๖	
โทมนัสสสหคตจิต	๒	
อุpekขาสหคตจิต	๒๐	

จำแนกอโสมณจิตโดยสัมปโยคเภทนัย คือ

สัมปยุตตจิต	๘	} รวมเป็นอโสมณจิต ๓๐
วิปยุตตจิต	๒๒	

๓๘. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างระหว่างสุขสหคตจิต กับโสมนัสสสหคตจิต และทุกข์สหคตจิต กับโทมนัสสสหคตจิต ?

ตอบ. แสดงความแตกต่างกันระหว่างสุขสหคตจิต กับโสมนัสสสหคตจิต และทุกข์สหคตจิต กับโทมนัสสสหคตจิต ดังนี้

สุขสหคตจิต	เป็น	ความสุขทางกาย
โสมนัสสสหคตจิต	เป็น	ความสุขทางใจ
ทุกข์สหคตจิต	เป็น	ความทุกข์ทางกาย
โทมนัสสสหคตจิต	เป็น	ความทุกข์ทางใจ

๓๕. ถาม. โสณจิตที่เป็น อุเบกขาสหคด้วย วิปยุตต์ด้วย สสังขาริกด้วย มี
จำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. โสณจิตที่เป็นอุเบกขาสหคด้วย วิปยุตต์ด้วย สสังขาริกด้วย มี
จำนวน ๓ ดวง คือ

๑. มหากุศลจิต	ดวงที่ ๘
๒. มหาวิปากจิต	ดวงที่ ๘
๓. มหากิริยาจิต	ดวงที่ ๘

๔๐. ถาม. นาย ก. มีความเข้าใจอยู่ว่า การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เหล่านี้เป็นอกุศล วัน
หนึ่ง ภรรยาไม่สบายอยากกินไก่ แล้วใช้ให้นาย ก. ไปขโมยไก่มาฆ่า นาย ก. จำใจ
ต้อง ไปขโมยไก่แล้วฆ่าไก่อ้นั้น แต่ในขณะนาย ก. กำลังขโมยไก่และฆ่าไก่อ่อนั้น
นาย ก. ไม่มีความยินดีพอใจแม้แต่น้อย อยากทราบว่า จิตดวงไหนเกิดขึ้นกับ
นาย ก. ในขณะนั้น ?

ตอบ. ในขณะที่นาย ก. ไปขโมยไก่ โสณมูลจิตดวงที่ ๘ เกิดขึ้นกับนาย ก.
ในขณะที่นาย ก. ฆ่าไก่ โทสมูลจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้นกับนาย ก.

๔๑. ถาม. ในกามาวจรจิตนั้น จิตที่เป็นโสมนัสด้วย วิปยุตต์ด้วย สสังขาริกด้วย
มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในกามาวจรจิตนั้น จิตที่เป็นโสมนัสด้วย วิปยุตต์ด้วย สสังขาริก
ด้วย มี จำนวน ๔ ดวงคือ

โสณมูลจิต	ดวงที่ ๔
มหากุศลจิต	ดวงที่ ๔
มหาวิปากจิต	ดวงที่ ๔
มหากิริยาจิต	ดวงที่ ๔

๔๒. ถาม. ให้แปลความหมายของคาถาดังต่อไปนี้ และคาถานี้แสดงถึงอะไร ? ให้
อธิบายพอสังเขป

กาม เทวีส ปากานิ

ปุลฺลณฺณปุลฺลณานิ วิสตี

เอกาทส กุริยา เจติ

จตุปุลฺลณาส สพุพฺพลา

ตอบ. จิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ ๑๑ เป็นส่วนมากนี้ เมื่อรวบรวมทั้งหมดแล้ว มีจำนวน ๕๔ ดวง คือ วิปากจิต ๒๓ กุศลจิต อกุศลจิต รวม ๒๐ กิริยาจิต ๑๑ ในคานานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นกามาวจรทั้งหมด ทั้งได้แสดงการจำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่า กามาวจรจิตนั้น เพราะจิตทั้ง ๕๔ ดวงนี้ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิ อันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุกามและกิลีสกามเป็นส่วนมาก ดังมีฉันทะแสดงว่า “กามะติตติ = กาโม (วา) กามียติตติ = กาโม” ธรรมชาติใด ย่อมมีความต้องการกามอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กามะ ได้แก่ กิลีสกาม หรือ กามตัณหา (หรือ) ธรรมชาติใดเป็นที่ชอบใจของกามตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กามะ ได้แก่ วัตถุกาม คือ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ “กามสฺส ภโวติ = กาโม” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่งกิลีสกาม และวัตถุกาม ฉะนั้น ภูมินั้นชื่อว่า กามะ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ “กามะ อวจรติตติ = กามาวจร” จิตใดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งกิลีสกามและวัตถุกาม ฉะนั้น จิตนั้น ชื่อว่า กามาวจร

๔๓. ฌาม. จงแปลบาลีดังต่อไปนี้

ก. โสมนสุตฺตสหคํ ทิฏฺฐิจิตฺตสมุပ္ปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

ข. อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฺฐิจิตฺตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

ค. อุเปกฺขาสหคํ โสตฺตวิญฺญาณํ

ง. สุขสหคํ กายวิญฺญาณํ

ตอบ. ก. อสงฺขาริกํ = จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน

โสมนสุตฺตสหคํ = พร้อมด้วยความดีใจ

ทิฏฺฐิจิตฺตสมุပ္ปยุตฺตํ = ประกอบด้วยความเห็นผิด

ข. สสงฺขาริกํ = จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน

อุเปกฺขาสหคํ = พร้อมด้วยความเฉย ๆ

ทิฏฺฐิจิตฺตวิปฺปยุตฺตํ = ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

- ค. โสทวิญญานํ = จิตที่อาศัยโสทวัตถุได้ยินเสียง (ที่ดีและไม่ดี)
 อุပ္เพกขาสหคํ = เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ
 ง. กายวิญญานํ = จิตที่อาศัยกายวัตถุรู้สึกโผฏฐัพพารมณ์ (ที่ดี)
 สุขสหคํ = เกิดขึ้นพร้อมด้วยสุขเวทนา

๔๔. ถาม. ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง ไม่เรียกว่า อเหตุก
 อกุศลวิปากจิต แต่กุศลวิปากจิต ๘ ดวงนั้น เรียกว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต
 ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ?

ตอบ. อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง ไม่เรียกว่า อเหตุกอกุศลวิปากจิต นั้น เพราะ
 เหตุว่า ธรรมดาผลที่เป็นฝ่ายอกุศลนั้นมีแต่อกุศลฝ่ายเดียว ไม่มีสเหตุกะ โดย
 เหตุนี้จึงไม่จำเป็นต้องเรียกว่า อเหตุกอกุศลวิปากจิต ฝ่ายที่เกิดจากกุศลนั้นมีอยู่
 ๒ อย่างคือ ผลที่เป็น สเหตุกะ และผลที่เป็นอเหตุกะ ผลที่สเหตุกะนั้น คือ มหา
 วิปากจิต มหัคคตวิปากจิต โลกุตตรวิปากจิต ฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องเรียกผล
 ของกุศลที่เป็นอเหตุกะว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ต่างออกไปอีกแผนกหนึ่ง

๔๕. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้ พร้อมทั้งอธิบาย ?

๑.	ปญจชา ฌานเภเทน	รูปาวจรมานสํ
	ปญฺญปาทกิริยาเกทา	ตํ ปญฺจทสธา ภเว
๒.	อาลมพนปฺปเภเทน	จตุรารูปमानสํ
	ปญฺญปาทกิริยาเกทา	ปฺน ทฺวาทสธา จิตํ

ตอบ. ๑. รูปาวจรจิต ว่าโดยประเภทแห่งฌานแล้ว มี ๕ ประการ เมื่อ
 จำแนกโดยกุศล วิบาก กิริยา แล้ว มี ๑๕ ประการ

คาถานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นรูปาวจรทั้งหมด ทั้งได้แสดงการ
 จำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่า รูปาวจรจิตนั้น เพราะจิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้
 ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูปเป็นส่วนมาก วัตถุ

รูปนั้น ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กิเลสรูปนั้น ได้แก่ รูปตัณหา คือ ความยินดีพอใจในรูปฌาน อภิญญา รูปภพ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“รูปสสุ ภโวติ = รูป” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่งวัตถुरูปและกิเลสรูป ฉะนั้น ภูมินั้น ชื่อว่า รูป ได้แก่ รูปภูมิ ๑๖

“รูปเป อวจรตติ = รูปาวจร” จิตใดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งกิเลสรูปและวัตถुरูป ฉะนั้น จิตนั้น ชื่อว่า รูปาวจร ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕

๒. อรูปาวจรจิต ว่าโดยประเภทแห่งอารมณ์มี ๔ อย่าง เมื่อจำแนกโดยกุศล วิบาก กิริยา แล้ว มี ๑๒

คาถานี้แสดงการรวบรวมจิตที่เป็นอรูปาวจรทั้งหมด ทั้งได้แสดงการจำแนกชาติของจิตเหล่านี้ด้วย ที่ชื่อว่า อรูปาวจรจิตนั้น เพราะจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุดูรูปและกิเลสรูปเป็นส่วนมาก วัตถุดูรูปนั้น ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐

กิเลสอรูปนั้น ได้แก่ อรูปตัณหา คือ ความยินดีพอใจในรูปฌานและอรูปภพ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“อรูปสสุ ภโวติ = อรูป” ภูมิใดเป็นที่เกิดแห่งวัตถุดูรูป เพราะเหตุนี้ ภูมินั้น จึงชื่อว่า อรูป ได้แก่ อรูปภูมิ ๔

“อรูปเป อวจรตติ = อรูปาวจร” จิตใดย่อมท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งกิเลสอรูปและวัตถุดูรูป ฉะนั้น จิตนั้น ชื่อว่า อรูปาวจร ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒

รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ รวมเป็น ๒๗ ดวงนี้ ชื่อว่า มหัคคตจิต ที่ชื่อว่า มหัคคตจิตนั้น เพราะจิตเหล่านั้นเข้าถึงความเป็นใหญ่และประเสริฐ ดังแสดงวจนัตถะว่า

“มหนตํ คโตติ = มหคฺคโต” จิตใด ย่อมเข้าถึงความเป็นใหญ่และประเสริฐ ฉะนั้นจิตนั้น ชื่อว่า มหคฺคตะ

๔๖. ถาม. ภูมิมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง?

ตอบ. ภูมิมี่ ๒ อย่าง คือ

๑. ฐานภูมิ หมายถึง ภูมิเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ ภูมิ ๓๑ ภูมิ

๒. อวตตภูมิ หมายถึง ธรรมที่ถูกกำหนดขอบเขตโดยตัณหาทั้ง ๓

๔๗. ถาม. อวตตภูมิ มีกี่อย่าง อะไรบ้าง ?

ตอบ. อวตตภูมิ มี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอวตตภูมิ ธรรมที่ถูกกำหนดขอบเขตโดยกามตัณหา ได้แก่ กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

๒. รูปอวตตภูมิ ธรรมที่ถูกกำหนดขอบเขตโดยรูปตัณหา ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕

๓. อรูปอวตตภูมิ ธรรมที่ถูกกำหนดขอบเขตโดยอรูปตัณหา ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐

๔. โลกุตตรอวตตภูมิ ธรรมที่พ้นจากการถูกกำหนดขอบเขตโดยตัณหาทั้ง ๓ ได้แก่ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน

ฉะนั้น ที่เรียกว่า กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ นั้น มีได้ทั้ง ๒ ภูมิ ส่วนโลกุตตรภูมินั้น มีได้เฉพาะอวตตภูมิอย่างเดียว

๔๘. ถาม. ให้แสดงคาถาพร้อมทั้งอธิบายดังต่อไปนี้

๑. ยถา จ รูปาวจร	กยฺหตานุตฺตรํ ตถา
ปจฺมาทิสฺสณฺณภเว	อารุปรุปลฺลจฺจาปี ปญฺจเม
๒. เอกาทสวិธํ ตสฺมา	ปจฺมาทิกมิริตํ
ฉานเมกฺกมฺนุเตตฺต	เตวีสติวิธํ ภเว

ตอบ. ๑. รูปาวจรจิต นับสงเคราะห์ในฉานทั้ง ๕ มีปฐมฉาน เป็นต้นได้ ฉะนั้น โลกุตตรจิต ก็นับสงเคราะห์ในฉานทั้ง ๕ มีปฐมฉาน เป็นต้นได้ ฉะนั้น ส่วนอรูปาวจรจิต ๑๒ นั้น นับสงเคราะห์เข้าในปัญจฉาน

๒. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ฌานจิตอันหนึ่ง ๆ มีปฐมฌาน เป็นต้น มี ๑๑ ดวง สำหรับปัญจฌานจิต มี ๒๓ ดวง

คาถานี้แสดงการรวบรวมฌานจิต ที่เป็นโลกียะและโลกุตระทั้งหมด คือ ปฐมฌานจิต มี ๑๑ ได้แก่ โลกียปฐมฌานจิต ๓ โลกุตระปฐมฌานจิต ๘ ทุตยฌานจิต ๑๑ ตุตยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ก็เหมือนกัน สำหรับปัญจฌานจิต ๒๓ นั้น คือ โลกียปัญจฌาน ๑๕ ได้แก่ รูปาวจรปัญจฌานจิต ๓ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตระปัญจฌานจิต ๘

จิตเหล่านี้เป็นฌานจิตได้นั้น เพราะประกอบด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ มี วิตก เป็นต้น ในการเป็นประธานเข้าไปเพ่งในกรรมฐานอารมณ์บ้าง นิพพานอารมณ์บ้าง ส่วนโลกุตระจิตโดยย่อนั้น ถึงแม้จะมีเจตสิก (ที่เป็นองค์ฌาน) ทั้ง ๕ ดวงนี้ ประกอบอยู่ด้วยก็จริง แต่เจตสิกเหล่านี้ไม่ถึงองค์ฌาน เพราะไม่มีการเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันกับการเพ่งสมถอารมณ์แต่อย่างใด ทั้งในภพนี้และในภวก่อน เพราะเหตุนี้โลกุตระจิตโดยย่อก็ไม่เรียกว่า ฌานจิต ดังมีวจนัตถะ แสดงว่า “กสิณาทิ อารมณฺณ ฌายติ อุปนิชฺชฌายตฺติ = ฌาน” เจตสิกธรรมทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า ฌาน ได้แก่ องค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา “วิตกฺกาทิ ฌานนฺจ เภทํ สมฺปยุตฺตํ จิตฺตุนฺติ = ฌานจิตตํ” จิตโดยย่อประกอบกับองค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา ฉะนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า ฌานจิต

๔๕. ถาม. จงแสดงความแตกต่างกันระหว่าง อกุศลวิปากจักขุวิญญาณกับกุศลวิปาก จักขุวิญญาณ และปัญจทวาราวชชนจิตกับมโนทวาราวชชนจิต ?

ตอบ. ความแตกต่างกันระหว่างอกุศลวิปากจักขุวิญญาณ กับกุศลวิปาก จักขุวิญญาณ คือ อกุศลวิปากจักขุวิญญาณ ได้แก่ การได้เห็นรูปารมณฺที่ไม่ดี เช่น เห็นคนกำลังชกต่อย เห็นผี เห็นคนพิการ เป็นต้น

ส่วนกุศลวิปากจักขุวิญญาณจิตนั้น ได้แก่ การได้เห็นรูปารมณฺที่ดี เช่น เห็นบุคคล มีรูปร่างผิวพรรณงดงาม ดอกไม้สวย ๆ เป็นต้น

ความแตกต่างกันระหว่างปัญจทวาราวัชชนจิต กับ มโนทวาราวัชชนจิต คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต มีหน้าที่พิจารณาปัญจอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นทางปัญจทวาร ส่วนมโนทวาราวัชชนจิต มีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นเตกาลิก คือ เป็นไปในกาลทั้ง ๓ และกาลวิมุตติทางมโนทวาร และถ้าเกิดทางปัญจทวาร มีหน้าที่ตัดสินปัญจอารมณ์ ว่าเป็นอริยฐานะ (อารมณ์ดี) หรืออนิยฐานะ (อารมณ์ไม่ดี) ด้วย

๕๐. ถาม. นายขาวเป็นผู้นับถือพุทธศาสนา กับนายแดงเป็นผู้นับถือคริสต์ศาสนา ทั้ง ๒ คนมาจากต่างประเทศ วันนี้ ๒ สหายทั้งสองได้ชวนกันไปชมปูชนียสถานที่วัดพระแก้ว เมื่อ ๒ สหายได้เข้าไปถึงเฉพาะพระพักตร์พระแก้วมรกต แล้ว นายขาวบังเกิดความเลื่อมใส ได้กระทำการเคารพบนอบนมัสการแด่พระแก้วมรกตทันที ส่วนนายแดงนั้น เมื่อได้เห็นพระแก้วมรกตก็เพียงมีความรู้สึกว่าเป็นศิลปะของไทยชิ้นหนึ่งเท่านั้น แต่ไม่มีความเลื่อมใสแต่อย่างใด หากแต่เห็นเพื่อนแสดงความเคารพบนอบแล้ว นายแดงก็นึกในใจว่า ถ้าเราไม่ทำการเคารพกราบไหว้ตามขนบธรรมเนียมนิยมของเขาแล้ว ก็มิเป็นการบังควรเพราะบุคคลทั้งหลายก็มีอยู่ในที่นี้มาก จะตำหนิเราได้ว่าเป็นผู้ไม่มีระเบียบ เมื่อคิดเช่นนั้นแล้ว ก็ทำการเคารพกราบไหว้ แต่ขณะที่นายแดงทำการเคารพกราบไหว้อยู่ นั้น จิตใจของนายแดงรู้สึกเฉย ๆ อยากทราบว่า จิตดวงไหนเกิดขึ้นกับนายขาวและนายแดงในขณะที่ทำการกราบไหว้ ?

ตอบ. ในขณะที่นายขาวทำการกราบไหว้พระแก้วมรกตนั้น มหากุศลจิตดวงที่ ๑ หรือ ๓ เกิดขึ้นกับนายขาว ส่วนในขณะที่นายแดงกราบไหว้ตามนายขาวนั้น มหากุศลจิตดวงที่ ๘ เกิดขึ้นกับนายแดง

๕๑. ถาม. มารดาบอกให้บุตรอายุ ๓-๔ ขวบ ไหว้พระที่มารับบิณฑบาต และให้ช่วยหยิบของใส่บาตร บุตรก็ทำตามคำสั่งของมารดาทุกประการทั้งนี้ ความยินดีด้วยในการกระทำนั้น อยากทราบว่า จิตดวงไหนเกิดขึ้นแก่เด็กนั้น ?

ตอบ. ในขณะที่ได้กระทำการใส่บาตร ตามคำบอกของมารดาด้วยความ
ยินดีนั้น มหากุศลจิตดวงที่ ๔ เกิดแก่เด็กนั้น

๕๒. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างจิตดังต่อไปนี้

อสังขาริกจิต	กับ	สสังขาริกจิต
สัมปยุตตจิต	กับ	วิปยุตตจิต
อเหตุกกุศลวิปากจิต	กับ	มหาวิปากจิต
อเหตุกิริยาจิต	กับ	มหากิริยาจิต

ตอบ. ความแตกต่างกันระหว่างอสังขาริกจิต กับ สสังขาริกจิต คือ

อสังขาริกจิต คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนประการหนึ่ง เมื่อเวลา
ให้ผลก็ให้ผลแรงและกว้างขวาง (คือให้ผลนาน) ประการหนึ่ง ในจิตสันดานของ
ผู้นั้น อสังขาริกจิต ย่อมเกิดขึ้นได้ง่ายในภพต่อ ๆ ไปประการหนึ่ง

สสังขาริกจิต คือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนประการหนึ่ง เมื่อเวลา
ให้ผลก็ให้ผลอ่อนกว่าอสังขาริกจิต และทั้งไม่กว้างขวางประการหนึ่ง ในจิต
สันดานของบุคคลนั้น สสังขาริกจิตย่อมเกิดขึ้นเป็นส่วนมากในภพต่อ ๆ ไป
ประการหนึ่ง

ความแตกต่างกันระหว่าง สัมปยุตตจิต กับ วิปยุตตจิต คือ

สัมปยุตตจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเจตสิก ๕ อย่าง มีทัญญูเจตสิก เป็นต้น
ประการหนึ่ง เมื่อเวลาให้ผลก็ให้ผลแรงและกว้างขวางประการหนึ่ง ในจิต
สันดานของบุคคลนั้น สัมปยุตตจิตย่อมเกิดได้ง่าย ในภพต่อ ๆ ไป ประการหนึ่ง

วิปยุตตจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเจตสิก ๕ อย่าง มีทัญญูเจตสิก เป็น
ต้น ประการหนึ่ง เมื่อเวลาให้ผลก็ให้ผลอ่อนกว่าสัมปยุตตจิต และไม่กว้างขวาง
ประการหนึ่ง ในจิตสันดานของบุคคลนั้น วิปยุตตจิตย่อมเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก
ในภพต่อ ๆ ไปประการหนึ่ง

ความแตกต่างกันระหว่างอเหตุกกุศลวิปากจิต กับ มหาวิปากจิต คือ

อเหตุกกุศลวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของมหากุศล แต่ไม่ประกอบด้วย

เหตุประการหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์ก็ไม่มั่นคงประการหนึ่ง และเกิดได้ทั้งในกามภูมิและรูปภูมิตามสมควร ประการหนึ่ง

มหาวิปากจิต คือ จิตที่เป็นผลของมหากุศล แต่ประกอบด้วยเหตุประการหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นรับอารมณ์ก็มั่นคงประการหนึ่ง และเกิดได้เฉพาะแต่ในกามภูมิตามสมควร ประการหนึ่ง

ความแตกต่างกันระหว่างอเหตุกิริยาจิต กับ มหากิริยาจิต คือ

อเหตุกิริยาจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุประการหนึ่ง อาวัชชนจิต ๒ ดวง เป็นจิตที่เป็นหัวหน้าในการทำ การพูด การคิดนอกจากนี้ มโนทวาราวชชนจิต คือ ยังมีหน้าที่ตัดสินอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง ส่วนหสิตุปปาทจิต คือ จิตที่ทำให้การยิ้มเกิดขึ้น เป็นการยิ้มของพระอรหันต์จำพวกเดียว นอกจากนี้แล้ว การงานที่เป็นสุจริตที่ดี ทุจริตที่ดี จิต ๓ ดวงนี้ มีอาภรณ์ที่จะทำให้สำเร็จลงได้ ประการหนึ่ง

มหากิริยาจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ประการหนึ่ง เป็นจิตที่ทำให้สำเร็จใน การทำ การพูด การคิด ของพระอรหันต์ทั้งหลาย ประการหนึ่ง

๕๓. ถาม. จงจำแนกโลเกียจิต ๘๑ โดยชาติเภทนัย ภูมิเภทนัย โสภณเภทนัย เหตุ

เภทนัย ฌานเภทนัย ให้ชัดเจน?

ตอบ. จำแนกโลเกียจิต ๘๑ โดยชาติเภทนัย คือ

อกุศลจิต	๑๒		เป็นอกุศลชาติ
มหากุศลจิต	๘	}	รวม ๑๐ เป็นกุศลชาติ
มหัคคตกุศลจิต	๕		
อเหตุกวิปากจิต	๑๕	}	รวม ๓๒ เป็นวิปากชาติ
มหาวิปากจิต	๘		
มหัคคตวิปากจิต	๕		
อเหตุกิริยาจิต	๓	}	รวม ๒๐ เป็นกิริยาชาติ
มหากิริยาจิต	๘		
มหัคคตกิริยาจิต	๕		

จำแนกโลกียจิต ๘๑ โดยภูมิเภทนัย คือ

อกุศลจิต	๑๒	}	รวม ๕๔ เป็นกามาวจรจิต
อเหตุกจิต	๑๘		
กามาวจรโสภณจิต	๒๔		
ปฐมฌานจิต	๓	}	รวม ๑๕ เป็นรูปาวจรจิต
ทุติยฌานจิต	๓		
ตติยฌานจิต	๓		
จตุตถฌานจิต	๓		
ปัญจฌานจิต	๓		
อากาสัญญายตนฌานจิต	๓	}	รวม ๑๒ เป็นอรูปาวจรจิต
วิญญูญายตนฌานจิต	๓		
อาภิญญายตนฌานจิต	๓		
เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต ๓	๓		

จำแนกโลกียจิต ๘๑ โดยโสภณเภทนัย คือ

อกุศลจิต	๑๒	}	รวม ๓๐ เป็นอโสภณจิต
อเหตุกจิต	๑๘		
กามาวจรโสภณจิต	๒๔	}	รวม ๕๑ เป็นโสภณจิต
มหัคคตจิต	๒๗		

จำแนกโลกียจิต ๘๑ โดยฌานเภทนัย คือ

อกุศลจิต	๑๒	}	รวม ๕๔ เป็นอฌานจิต
อเหตุกจิต	๑๘		
กามาวจรโสภณจิต	๒๔		
รูปาวจรจิต	๑๕	}	รวม ๒๗ เป็นฌานจิต
อรูปาวจรจิต	๑๒		

๕๔. ถาม. ในบรรดาฉนจิต ๖๗ นั้นเป็นกุศลชาติ เท่าใด วิปากชาติเท่าใด กิริยาชาติเท่าใด?

ตอบ. ในบรรดาฉนจิต ๖๗ นั้น เป็นกุศลชาติ ๒๕ วิปากชาติ ๒๕ กิริยาชาติ ๕

๕๕. ถาม. จงแสดงความหมายชื่อดังต่อไปนี้

ก. อโสมณจิต	ข. รูปาวจรจิต
ค. มหัคคตจิต	ฌ. โลภียจิต
ง. โลกุตตรจิต	จ. ฉนจิต

ตอบ. ก. อโสมณจิต หมายความว่า จิตที่นอกจากโสมณจิตที่เป็นจิตสวयงาม หรือเป็นจิตที่ไม่ได้เกิดพร้อมกับโสมณเจตสิก

ข. รูปาวจรจิต หมายความว่า จิตทั้ง ๑๕ ดวงนี้ ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูปเป็นส่วนมาก วัตถุรูปนั้น ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กิเลสรูปนั้น ได้แก่ รูปตัณหา คือ ความยินดีพอใจในรูปฉน รูปภพ อภิญญา

ค. มหัคคตจิต หมายความว่า จิตที่เข้าถึงความเป็นใหญ่และประเสริฐ

ฌ. โลภียจิต หมายความว่า จิตเหล่านี้ย่อมเกิดอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

ง. โลกุตตรจิต หมายความว่า จิตเหล่านี้พ้นจากโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

จ. ฉนจิต หมายความว่า จิตที่ประกอบด้วยองค์ฉน ๕ มี วิตก เป็นต้น

๕๖. ถาม. ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต มีทั้งกุศล วิปาก กิริยา แต่ในโลกุตตรจิตนั้นมีแต่กุศลกับวิปาก ไม่มีกิริยา ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุใด ?

ตอบ. ในกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต มีทั้งกุศล วิปาก กิริยา แต่ในโลกุตตรจิตมีแต่กุศลกับวิปาก ไม่มีกิริยานั้น เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยกุศล คือ กามาวจรกุศล รูปา วจรกุศล อรูปาวจรกุศลทั้ง ๓ นี้ ย่อมเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง ใน

บุคคลเดียวกัน ส่วนโลกุตตรกุศลนั้น บุคคลหนึ่ง ๆ ย่อมเกิดขึ้นได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น แล้วไม่มีการเกิดอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล ทั้ง ๓ นี้ เมื่อเกิดขึ้นในสันดานของปุถุชน และผลเสขบุคคล ๓ นั้น เรียกว่า กุศล แต่ถ้าเกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์แล้ว ก็เรียกว่า กิริยา สำหรับโลกุตตรกุศลนั้นมิได้กลับมาเกิดขึ้นอีกในสันดานของพระอรหันต์ ฉะนั้น ในโลกุตตรจิต จึงไม่มีกิริยาจิต

๕๓. ถาม. จำนวนจิตโดยย่อมี ๘๘ โดยพิสดารมี ๑๒๑ นั้น ผิดกันตรงไหน และ ฌานจิต ที่มีองค์ฌาน ๒ นั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในจำนวนจิตโดยย่อมี ๘๘ โดยพิสดารมี ๑๒๑ นั้น ผิดกันตรงที่โลกุตตรจิต คือ ในจิตโดยย่อนั้น โลกุตตรจิต มี ๘ ในจิตโดยพิสดารนั้น โลกุตตรจิต มี ๔๐ ฌานจิตที่มีองค์ฌาน ๒ นั้น มีจำนวน ๓๔ ดวง คือ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓

๕๔. ถาม. จงจำแนกจิต ๑๒๑ โดยชาติเภทนัย เวทนาเภทนัย โสภณเภทนัย ?

ตอบ. จำแนกจิต ๑๒๑ โดยชาติเภทนัย คือ

อกุศลจิต ๑๒		เป็น	อกุศลชาติ
มหากุศลจิต	๘	}	รวม ๓๗ เป็น กุศลชาติ
มหัคคตกุศลจิต	๕		
โลกุตตรกุศลจิต	๒๐		
อเหตุกวิปากจิต	๑๕	}	รวม ๕๒ เป็น วิปากชาติ
มหาวิปากจิต	๘		
มหัคคตวิปากจิต	๕		
โลกุตตรวิปากจิต	๒๐		
อเหตุกกิริยาจิต	๓	}	รวม ๒๐ เป็น กิริยาชาติ
มหากิริยาจิต	๘		
มหัคคตกิริยาจิต	๕		

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยเวทนาเภทนัย คือ

สุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ เป็น สุขเวทนา

ทุกข์สหคตกายวิญญานจิต ๑ เป็น ทุกขเวทนา

โลกมุลโสมนัส ๔	โสมนัสสันตிரณจิต ๑	} รวม ๖๒ เป็น โสมนัสสเวทนา
หสิตุปปาทจิต ๑	กามาวจรโสภณโสมนัส ๑๒	
ปฐมฌานจิต ๑๑	ทุติยฌานจิต ๑๑	
ตติยฌานจิต ๑๑	จตุตถฌานจิต ๑๑	

อกุศลอุเบกขา ๖	อเหตุกอุเบกขา ๑๔	} รวมเป็นอุเบกขาเวทนา ๕๕
กามาวจรโสภณอุเบกขา ๑๒	ปัญจฌานจิต ๒๑	

โทสมูลจิต ๒ เป็น โทมนัสสเวทนา

จำแนกจิต ๑๒๑ โดยโสภณเภทนัย คือ

อกุศลจิต	๑๒	} รวมเป็นอโสภณจิต ๓๐
อเหตุกจิต	๑๘	
กามาวจรโสภณจิต	๒๔	} รวม เป็น โสภณจิต ๕๑
มหัคคตจิต	๒๗	
โลกุตตรจิต	๔๐	

๕๕.ถาม. จงเพิ่มบาลี ฯลฯ ต่อไปนี้

วิตกทุกวิจารปิติสุขเอกกุตตาสหิต์ ฯลฯ กุศลจิตตุต

วิจารปิติสุขเอกกุตตาสหิต์ ฯลฯ วิปากจิตตุต

ปิติสุขเอกกุตตาสหิต์ ฯลฯ กุริยจิตตุต

สุขเอกกุตตาสหิต์ ฯลฯ กุศลจิตตุต

อุเบกขาเอกกุตตาสหิต์ ปญจฌมาน ฯลฯ

ตอบ. เพิ่มบาลี ฯลฯ ดังต่อไปนี้

วิตกทุกวิจารปิติสุขเอกกุตตาสหิต์ ปจฺมชฺฌานกุศลจิตตุต

วิจารปิติสุขเอกกุตตาสหิต์ ทุติยชฺฌานวิปากจิตตุต

ปีติสุขเอกกุตตาสหิตํ ตติยชฺฌมานกฺริยจิตฺตํ

สุขเอกกุตตาสหิตํ จตุตถชฺฌมานกฺสสลจิตฺตํ

อุเปกฺขาสหิตํ ปณฺณชฺฌมาน กฺสสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ

๖๐. ถาม. ตั้งแต่ปฐมฌมาน เป็นต้น จนถึงจตุตถฌมาน เป็นโสมนัสสสหคจิตนั้น มี
ข้อที่พึงรู้ได้ที่ตรงไหน ?

ตอบ. มีข้อที่พึงรู้ได้ที่องค์ฌมาน คือ ฌมานใดประกอบด้วยองค์ฌมานที่เป็นสุข
ฌมานนั้นเรียกว่า โสมนัสสสหคจิต

๖๑.ถาม. จงจำแนกฌานจิตที่มีองค์ฌาน ๒ โดยชาติเภทนัย โลกเภทนัย เวทนา
เภทนัย ?

ตอบ. จำแนกฌานจิตที่มีองค์ฌาน ๒ โดยชาติเภทนัย คือ

กุสลาชาติ	๑๔	}	รวมเป็น ๓๔
วิปากชาติ	๑๔		
กิริยาชาติ	๖		

จำแนกฌานจิตที่มีองค์ฌาน ๒ โดยโลกเภทนัย คือ

โลเกียจิต	๑๘	}	รวมเป็น ๓๔
โลกุตตรจิต	๑๖		

จำแนกฌานจิตที่มีองค์ฌาน ๒ โดยเวทนาเภทนัย คือ

โสมนัสสสหคจิต	๑๑	}	รวมเป็น ๓๔
อุเปกขาสหคจิต	๒๓		

๖๒.ถาม. จงแสดงคาถาที่จำแนกจิต ๘๕ โดยชาติเภทนัย ภูมิเภทนัย พร้อมทั้งคำ
แปล ?

ตอบ. คาถาที่จำแนกจิต ๘๕ โดยชาติเภทนัย คือ

ทฺวาทสากุสลาเนวํ	กุสลาเนกวิสติ
ฉตฺตํเสว วิปากานิ	กฺริยจิตฺตานิ วิสติ

แปลความว่า นับจำนวนจิต ๘๕ โดยประเภทแห่งสัญญาติ ดังนี้ คือ อกุศลจิต มี ๑๒ กุศลจิต มี ๒๑ วิปากจิต มี ๓๖ กิริยาจิต มี ๒๐

คาถาที่จำแนกจิต ๘๕ โดยภูมิภพนัย คือ

จตุปยุตตาสภา กาม

รูป ปณฺณสิริเย

จิตฺตานิ ทฺวาทสา รูป

อภฺยชานนฺตฺตเร ตถา ฯ

นักศึกษาทั้งหลาย ฟังนับจำนวนจิต ๘๕ โดยประเภทแห่งภูมิทั้ง ๔ ดังนี้ คือ จิตที่สงเคราะห์เข้าในกามภูมิ มี ๕๔ จิตที่สงเคราะห์เข้าในรูปภูมิ มี ๑๕ จิตที่สงเคราะห์เข้าในอรูปภูมิมี ๑๒ จิตที่สงเคราะห์เข้าในโลกุตตรภูมิ มี ๘

๖๓. ถาม. คำว่า “สมุပ္ပตฺตํ” นั้นมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง? และจิตที่ไม่มีคำว่า “ฌานสมุပ္ပตฺตํ” แต่นับเข้าในฌานสัมปยุตต์ได้นั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง? และจิตที่ไม่มีคำว่า “ปัญจมนาน” นั้น แต่สงเคราะห์เข้าในปัญจมนานได้นั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง การที่สงเคราะห์เข้าในปัญจมนานได้นั้น เพราะเหตุใด ?

ตอบ. คำว่า “สมุပ္ပตฺตํ” มี ๕ อย่าง คือ

๑. ทิฏฺฐจิตฺตสมุပ္ပตฺตํ

๒. ปฏฺิสมุပ္เพตฺตํ

๓. วิจิกิฉฺฉาสมุပ္เพตฺตํ

๔. อุทฺทจฺจสมุပ္เพตฺตํ

๕. ฌานสมุပ္เพตฺตํ

จิตที่ไม่มีคำว่า “ฌานสมุပ္เพตฺตํ” แต่นับเข้าในฌานสัมปยุตต์ได้นั้น มีจำนวน ๖๓ ดวง คือ มหัคคตจิต ๒๓ โลกุตตรจิต ๔๐ จิตที่ไม่มีคำว่า “ปัญจมนาน” แต่นับสงเคราะห์เข้าในปัญจมนานได้นั้น มี ๑๒ ดวง คือ อรูปาวจรจิต ๑๒ การที่นับสงเคราะห์เช่นนี้ได้ เพราะมีองค์มาน ๒ เท่ากัน คือ อุปกขา เอกัคคตา

จบปัญหาและเฉลยในจิตปรมัตถ์

ปัญหาและเฉลยในเจตสิกปรมัตถ์

๑.ถาม. ให้แสดงลักษณะ ๔ ประการของเจตสิก และยกหลักฐานบาติมาแสดงให้
เห็นด้วย (ไม่ต้องแปล) ?

ตอบ. ลักษณะ ๔ ประการของเจตสิก คือ

๑. เอกุปปาทะ เจตสิกนี้เกิดพร้อมกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิต
เกิดขึ้น เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดหลัง หรือเจตสิกเกิด
ก่อน จิตเกิดหลังไม่ได้

๒. เอกนิโรธะ ในทำนองเดียวกัน เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วย ไม่มีใครดับ
ก่อนหรือดับทีหลัง

๓. เอกาลัมพะณะ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับรู้ยุ่นั้นก็เป็นอารมณ์เดียวกัน
กับอารมณ์ที่จิตเข้าไปรับรู้ เช่น จิตรับอารมณ์สีขาวย เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวยด้วย
ดังนี้ เป็นต้น

๔. เอกวัตถุกะ ที่อาศัยเกิดของเจตสิกก็เป็นเช่นเดียวกันกับที่อาศัยเกิด
ของจิต เช่น จิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็
อาศัยหัวใจเกิดด้วย

ดังมีคำบาลีแสดงว่า “เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺตูกา เจโตยฺยตฺตา
ทฺวิปฺลฺยฺยาส ฐมฺมา เจตสิกํ มตา”

๒. ถาม. ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมมีอวัยวะน้อยใหญ่อยู่แล้ว แต่ถ้าไม่มี
นามธรรม คือ จิต เจตสิก เข้าประกอบพร้อมกัน อวัยวะเหล่านี้ก็ไม่อาจสำเร็จกิจ
ใด ๆ ได้ ถึงแม้จะมีจิต แต่ถ้าไม่มีเจตสิกเข้าประกอบร่วมด้วย ก็ไม่อาจสำเร็จกิจ
ใดๆ ได้เช่นเดียวกัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุใด ให้ยกอุปมาการเข้าประกอบของจิต
และเจตสิกที่กระทำให้สัตว์ทั้งหลายสำเร็จกิจนั้น ๆ ได้ มาให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ตอบ. ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบบริบูรณ์อยู่แล้วก็ตาม
แต่ถ้าไม่มี นามธรรม คือ จิตและเจตสิกเข้าประกอบพร้อมกัน อวัยวะเหล่านี้ ก็ไม่

อาจสำเร็จกิจใด ๆ ได้ ถึงแม้มีแต่จิตเกิดขึ้น แต่ไม่มีเจตสิกเข้าประกอบ อวัยวะเหล่านั้นก็ไม่สามารถสำเร็จประโยชน์ใด ๆ ได้ และโดยนัยเดียวกัน ถ้ามีแต่เจตสิกเกิดขึ้น ไม่มีจิตเกิดร่วมด้วย ก็ไม่อาจสำเร็จประโยชน์ใด ๆ เช่นเดียวกัน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะว่า สภาพของจิตและเจตสิกนั้น เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุเกิดอันเดียวกัน อุปมาเหมือนเครื่องไฟฟ้า ถ้ามีแต่สายไฟอย่างเดียวก็ไม่อาจเกิดไฟขึ้นได้

๓. ถาม. เจตสิก ๕๒ นั้นว่าโดยราสี มีเท่าใด คืออะไร และในราสีหนึ่ง ๆ มีจำนวนเท่าใด คือ อะไรบ้าง ?

ตอบ. เจตสิก ๕๒ นั้นว่าโดยราสี มี ๓ ราสี คือ ๑. อัญญสมานราสีเจตสิก

๒. อกุศลราสีเจตสิก ๓. โสภณราสีเจตสิก

ในอัญญสมานราสีเจตสิกมี ๑๓ ดวง คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗	}	รวมเป็น ๑๓
ปกิณณกเจตสิก ๖		

ในอกุศลราสีเจตสิกมี ๑๔ ดวง คือ

โมหตุกเจตสิก ๔	}	รวมเป็น ๑๔
โลติกเจตสิก ๓		
โทหตุกเจตสิก ๔		
ฉินทุกเจตสิก ๒		
วิจิกิจฉาเจตสิก ๑		

ในโสภณราสีเจตสิกมี ๒๕ ดวง คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕	}	รวมเป็น ๒๕
วิรติเจตสิก ๓		
อัปมัชฌาเจตสิก ๒		
ปัญญาเจตสิก ๑		

๔. ถาม. ให้แสดงความหมายของชื่อเจตสิกเหล่านี้

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก	ข. ปกิณณกเจตสิก
ค. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก	ฌ. โทจตุกเจตสิก
ง. โสภณสาธารณเจตสิก	จ. อัปมัณฺญาเจตสิก

ตอบ. ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายความว่า เจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหมดทั่วไป

ข. ปกิณณกเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบเรียรายไปทั้งฝ่ายโลกียะ โลกุตตระ โสภณะ อโสภณะ กุศล อกุศล กิริยา แต่ไม่ใช่ทั้งหมด

ค. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ได้ทั้งหมด

ฌ. โทจตุกเจตสิก หมายความว่า เจตสิก ๔ ดวง ที่มีโทสเจตสิกเป็นประธาน

ง. โสภณสาธารณเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบทั่วไปในจิตที่มีความสวยงามและไม่มีโทษ

จ. อัปมัณฺญาเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทุกขิตัตว์ หรือสุขิตัตว์ทั่วไปไม่จำกัด

๕. ถาม. ให้แสดงภาวะของเจตสิกดังต่อไปนี้ ผัสสะ เวทนา เจตนา มนสิการ วิตก อธิโมกข์ ปิติ ฉันทะ โมหะ โลภะ โทสะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ กรุณา มุทิตา ?

ตอบ. แสดงภาวะของเจตสิกดังต่อไปนี้

ผัสสะ	คือ	ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์
เวทนา	คือ	ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์
เจตนา	คือ	ธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนและชักชวนสัมปยุตตธรรมในอารมณ์เพื่อให้ทำหน้าที่ของตน ๆ
มนสิการ	คือ	ธรรมชาติที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์

วิตก	คือ	ธรรมชาติที่คิดอารมณ์ คือ ยกสัมปยุตตธรรมขึ้นสู่อารมณ์
อริโมกข์	คือ	ธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์
ปีติ	คือ	ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์
ฉันทะ	คือ	ธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์
โมหะ	คือ	ธรรมชาติที่บังสภาพตามความเป็นจริงของอารมณ์ไว้ คือ หลง
โลภะ	คือ	ธรรมชาติที่มีความต้องการและติดใจในกามคุณอารมณ์
โทสะ	คือ	ธรรมชาติที่ประทุษร้ายในอารมณ์
สัมมาวาจา	คือ	การกล่าววาจาที่เว้นจากวจีหุจรีต ๔ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีวะ
สัมมากัมมันตะ	คือ	การกระทำที่เว้นจากกายหุจรีต ๓ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีวะ
สัมมาอาชีวะ	คือ	การประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีหุจรีต ๔ และกายหุจรีต ๓
กรุณา	คือ	ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อทุกจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความลำบากอยู่ หรือจะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า
มุทิตา	คือ	ธรรมชาติที่มีความยินดีต่อสุขจิตสัตว์ คือ ผู้ที่กำลังได้รับความสุขอยู่ หรือจะได้รับความสุขในกาลข้างหน้า

๖. ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างเจตสิกดังต่อไปนี้

ก. เจตนา กับ มนสิการ ข. วิตก กับ วิจาร

ค. ฉันทะ กับ โลภะ ง. ถีนะ กับ มิตฺตะ

ตอบ. ก. ความแตกต่างกันระหว่างเจตนา กับมนสิการ คือ สภาพของเจตนาเป็นธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนและชักชวนสัมปยุตตธรรมในอารมณ์เพื่อให้ทำหน้าที่ของตนๆ สภาพของมนสิการ เป็นธรรมชาติที่มุ่งและนำสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์

เจตสิก ๒ ดวงนี้ มีสภาพคล้ายกัน ที่ต่างกัน คือ เจตนามีหน้าที่กระตุ้นเตือนมนสิการมีหน้าที่นำ อุปมาเหมือนรถที่กำลังวิ่งอยู่ รถจะวิ่งไปมาได้ก็ต้อง

อาศัยล้อทั้ง ๔ ล้อ และในจำนวนล้อทั้ง ๔ ล้อนี้นี้ ล้อหลัง ๒ ล้อทำหน้าที่หมุนและ กระตุ้นล้อหน้าให้หมุนพารว้างไปได้ ส่วน ๒ ล้อหน้านั้น ทำหน้าที่หมุนและนำ รถให้มุ่งไปสู่ทางที่ต้องการจะไป ข้อนี้นี้ จันใด เจตนาเจตสิกก็มีหน้าที่กระตุ้นและ ชักชวนจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนในกระทำหน้าที่ของตน ๆ ให้สำเร็จ เหมือนกับล้อรถข้างหลัง และมนสิการมีหน้าที่นำจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อม กันกับตนให้มุ่งหน้าไปสู่อารมณ์นั้น ๆ เหมือนล้อรถข้างหน้าฉันนั้น

ข. ความแตกต่างกันระหว่างวิตก กับ วิจาร คือ สภาพของวิตกเป็น ธรรมชาติที่คิดอารมณ์ และยกสัมปยุตตรธรรมขึ้นสู่อารมณ์ สภาพของวิจารเป็น ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์

เจตสิก ๒ ดวงนี้ มีความแตกต่างกัน อุปมาเหมือนเสียงระฆัง ระฆังที่ดัง ขึ้นครั้งแรกนั้นเปรียบได้กับวิตก ทำหน้าที่ยกจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับ ตนให้เข้าสู่อารมณ์นั้น ๆ เสียงระฆังที่ดังกังวานยังไม่หายนั้น เปรียบได้กับวิจาร ที่ทำหน้าที่ประคองจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ให้อยู่ในอารมณ์ ไม่ให้หายไป

ค. ความแตกต่างกันระหว่างฉันทะ กับ โลภะ คือ สภาพของฉันทะ เป็น ธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์ สภาพของโลภะ เป็นธรรมชาติที่ต้องการและคิดใจ ในกามคุณอารมณ์

เจตสิก ๒ ดวงนี้ มีสภาพคล้ายคลึงกัน แต่ความปรารถนาในอารมณ์ที่เป็น สภาพของฉันทะนั้น ไม่มีการยึดติด ส่วนความปรารถนาที่เป็นสภาพของโลภะ นั้นมีการยึดติดในอารมณ์ ถ้าจะอุปมาเปรียบเทียบเจตสิก ๒ ดวงนี้ ก็คือ ความ ปรารถนาที่เป็นสภาพของฉันทะนั้น เหมือนหนึ่งคนเจ็บที่ต้องการกินยาฉีดยา ความต้องการชนิดนี้ไม่มีการclingค้อย่างแน่นอนเป็นแต่เพียงความต้องการเฉย ๆ เท่านั้น ส่วนความปรารถนาที่เป็นสภาพของโลภะนั้น เหมือนหนึ่งคนที่หิว ต้องการอาหาร ความต้องการชนิดนี้มีการclingค้อย่างแน่นอน

ง. ความแตกต่างกันระหว่างถีนะกับมิตตะ คือ สภาพของถีนะเป็น ธรรมชาติที่ทำให้จิตเซื่องซึม ท้อถอยจากอารมณ์ สภาพของมิตตะ เป็นธรรมชาติ

ที่ทำให้เจตสิกเนื่องซึ่มท้อถอยจากอารมณ์

เจตสิก ๒ ดวงนี้ ไม่มีความแตกต่างอะไรเป็นพิเศษ นอกจากถีนะเจตสิกมีหน้าที่ทำให้จิตที่เกิดพร้อมกันกับตนท้อถอยจากอารมณ์ ส่วนมัทธเจตสิกมีหน้าที่ทำให้เจตสิกที่เกิดพร้อมกันกับตนท้อถอยจากอารมณ์ แต่เจตสิกทั้ง ๒ ดวงนี้ ก็คงเป็นธรรมชาติที่มีสภาพท้อถอยจากอารมณ์เช่นเดียวกัน อุปมาเหมือนดวงไฟกับแสงสว่าง ในขณะที่ดวงไฟมีกำลังลดลงนั้น แสงสว่างก็ลดน้อยลงพร้อมกัน กำลังลดลงของดวงไฟเปรียบเหมือนถีนะ การลดลงของแสงสว่างเปรียบเหมือนมัทธะ

๗. ถาม. ให้บอกชื่อเจตสิกที่มีธรรมชาติดังต่อไปนี้

- ก. ธรรมชาติที่จำอารมณ์
- ข. ธรรมชาติที่สงบและให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว
- ค. ธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม
- ฅ. ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์
- ง. ธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์
- จ. ธรรมชาติที่มีความเยอหยิ่งถือตัว
- ฉ. ธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไปแล้ว และในสุจริตที่ไม่ได้ทำ

ตอบ. ก. ธรรมชาติที่จำอารมณ์ ชื่อว่า สัญญาเจตสิก

ข. ธรรมชาติที่สงบและให้สัมปยุตตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ชื่อว่า เอกัคคตาเจตสิก

ค. ธรรมชาติที่รักษาสัมปยุตตธรรม ชื่อว่า ชีวิตินทริยเจตสิก

ฅ. ธรรมชาติที่มีการเคล้าคลึงอารมณ์ ชื่อว่า วิจารเจตสิก

ง. ธรรมชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์ ชื่อว่า ทิฏฐิเจตสิก

จ. ธรรมชาติที่มีความเยอหยิ่งถือตัว ชื่อว่า มานเจตสิก

ฉ. ธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไปแล้ว และในสุจริตที่ไม่ได้ทำ ชื่อว่า กุกกุจเจตสิก

๘.ถาม. ความสงสัยอย่างใด ชื่อว่า วิจิกิจนา ความสงสัยในวิชาที่กำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ ก็ดี ความสงสัยในชื่อคน ชื่อสิ่งของที่ไม่เคยรู้จักก็ดี เป็นวิจิกิจนาหรือไม่ให้อธิบาย ?

ตอบ. ความสงสัยที่ชื่อว่า วิจิกิจนา นั้นคือ ความสงสัยไม่เชื่อในคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ บิดา มารดา ครู อาจารย์ ว่าคุณของสิ่งเหล่านี้มีจริงหรือไม่

ไม่เชื่อในกุศลกรรม อกุศลกรรม ว่ามีจริงหรือไม่

ไม่เชื่อในผลของกุศลกรรม อกุศลกรรม ว่ามีจริงหรือไม่

ไม่เชื่อในภพนี้ภพหน้า ว่ามีจริงหรือไม่

ไม่เชื่อในข้อปฏิบัติต่าง ๆ ว่ามีจริงหรือไม่

ไม่เชื่อในนรกสวรรค์ ว่ามีจริงหรือไม่

ส่วนความสงสัยในวิชาที่กำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ก็ดี ความสงสัยในชื่อคน ชื่อสิ่งของที่ไม่เคยรู้จักก็ดี ไม่ชื่อว่า เป็นวิจิกิจนา แต่เป็นกุศล อกุศล กิริยาจิตตูปบาทที่มี วิตก วิจารเป็นประธานบ้าง มีวิจาร มีปัญญา เป็นประธานบ้าง แล้วแต่บุคคล คือ ถ้าเป็นปุถุชนและผลเสกขบุคคล ก็เป็นกุศล อกุศลจิตตูปบาทอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็เป็นกิริยาจิตตูปบาท

๙.ถาม. ในโสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง ตั้งแต่สังขารเป็นต้น ตัตตรมัชฌัตตดาเป็น ที่สุด ไม่ได้แสดงเป็นคู่ ๆ แต่เจตสิกที่เหลืออีก ๖ ดวง มีปัสสัทธา เป็นต้น อุชุกตาเป็นที่สุด แสดงเป็นคู่ ๆ ที่ต่างกันเช่นนี้เพราะเหตุใด และมีความมุ่งหมายต่างกันอย่างไร ?

ตอบ. ในโสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวงตั้งแต่สังขารเจตสิก จนถึงตัตตรมัชฌัตตดาเจตสิกนั้น พระองค์มิได้แสดงเป็นคู่ ๆ เพราะสภาพของเจตสิกเหล่านี้ เป็นไปอยู่แต่เฉพาะในนามธรรมและวิญญูติรูป ๒ เท่านั้น ไม่ทั่วไปในร่างกายทั้งหมด ส่วนเจตสิกอีก ๖ ดวง มีปัสสัทธาเป็นต้น สามารถทำให้นามธรรมและร่างกายทั่วไปมีอาการสงบ อาการเบา เป็นต้นปรากฏได้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึง

ทรงมุ่งหมายเพื่อให้รู้ว่า อาศัยอำนาจของเจตสิก ๖ ดวงนี้แล้ว ทั้งนามและรูป
ย่อมมีอาการเป็นไปเช่นเดียวกันได้ จึงทรงแสดงเจตสิก ๖ ดวงนี้เป็นคู่ ๆ กัน

๑๐.ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

เทรตสญสมานา จ

จุททสา กุสลา ตลา

โสภณา ปญจวิสาติ

ทวิปญญาส ปุจฺจเร

ตอบ. แปลความว่า ท่านกล่าวจำนวนเจตสิกว่ามี ๕๒ คือ อัญญสมานเจตสิก
๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

๑๑.ถาม. ให้แปลและอธิบายในคาถาดังต่อไปนี้

สตฺต สพฺพตฺถ ยฺชฺชนฺติ

ยถาโยคํ ปกฺกณฺกา

จุททสากุสเลเสว

โสภณเสว โสภณา ?

ตอบ. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมดทั่วไป
ปกกณณเจตสิก ๖ ย่อมประกอบในจิตทั้งหมดตามที่ประกอบได้ อกุศลเจตสิก
๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบใน
โสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ เท่านั้น

อธิบาย คาถานี้แสดงหลักของสัมปโยคenary โดยย่อ เพื่อให้นักศึกษา
ทั้งหลายยึดถือหลักไว้ก่อน แล้วจะขยายความในสัมปโยคenary โดยพิสดารต่อไป

๑๒.ถาม. เจตสิกที่ประกอบในโลกียจิตได้ทั้งหมดนั้น มีจำนวนเท่าใด คือ
อะไรบ้าง ?

ตอบ. เจตสิกที่ประกอบในโลกียจิตได้ทั้งหมดนั้น มีจำนวน ๗ ดวง คือ
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

๑๓.ถาม. ให้แสดงจำนวนจิตที่ประกอบได้และประกอบไม่ได้กับเจตสิก
ดังต่อไปนี้ วิทก อธิโมกข์ วิริยะ ปิตี ฉันทะ ?

ตอบ. จิตที่ประกอบกับวิทกได้ ๕๕ ดวง ประกอบไม่ได้ ๖๖ ดวง

จิตที่ประกอบกับอธิโมกข์ได้	๑๑๐ ดวง ประกอบไม่ได้	๑๑ ดวง
จิตที่ประกอบกับวิริยะได้	๑๐๕ ดวง ประกอบไม่ได้	๑๖ ดวง
จิตที่ประกอบกับปีติได้	๕๑ ดวง ประกอบไม่ได้	๗๐ ดวง
จิตที่ประกอบกับฉันทะได้	๑๐๑ ดวง ประกอบไม่ได้	๒๐ ดวง

๑๔. ถาม. โสมนัสสสหคจิตที่ประกอบกับปีติไม่ได้มีจำนวนเท่าใด และให้อธิบายว่า ประกอบไม่ได้เพราะเหตุใด ?

ตอบ. โสมนัสสสหคจิตที่ประกอบกับปีติไม่ได้มีจำนวน ๑๑ ดวง คือ จตุตถฌานจิต ๑๑ ที่ปีติประกอบไม่ได้มีนั้น ก็เพราะปีติไม่ถูกกันกับอัธยาศัยของตติยฌานลาภีนุคคล หมายความว่า ตติยฌานลาภีนุคคลนี้ เมื่อออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาเห็นโทษของปีติ มีความเบื่อหน่ายต่อปีติ ฉะนั้น เมื่อจะทำฌานขึ้นไปและฌานจิตเกิดแล้ว ฌานจิตที่เกิดครั้งที่ ๔ นี้ จึงไม่ประกอบด้วยปีติ

๑๕. ถาม. ให้แสดงวิปากจิตที่ประกอบกับเจตสิกดังต่อไปนี้ ผัสสะ เวทนา วิจาร์ วิริยะ ปีติ ?

ตอบ. วิปากจิตที่ประกอบกับผัสสะเจตสิก คือ วิปากจิตทั้งหมด

วิปากจิตที่ประกอบกับเวทนาเจตสิก คือ วิปากจิตทั้งหมด

วิปากจิตที่ประกอบกับวิจาร์เจตสิก คือ

สัมปฏิจจนจิต	๒	} รวม ๒๓
สันตிரณจิต	๓	
มหาวิปากจิต	๘	
ปฐมฌานวิปากจิต	๕	
ทุติยฌานวิปากจิต	๕	

วิปากจิตที่ประกอบกับวิริยะเจตสิก คือ

มหาวิปากจิต	๘	} รวม ๓๗
มหัคคตวิปากจิต	๕	
โลกุตตรวิปากจิต	๒๐	

วิปากจิตที่ประกอบกับปีติเจตสิก คือ

โสมนัสสสันตிரณจิต	๑	}	รวม ๒๐
โสมนัสสมหาวิปากจิต	๔		
ปฐมฌานวิปากจิต	๕		
ทุติยฌานวิปากจิต	๕		
ตติยฌานวิปากจิต	๕		

๑๖.ถาม. ในจิตโดยย่อ ๘๕ ดวงนั้น วิตกเจตสิกประกอบได้เท่าใด คืออะไรบ้างและให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

สพฺพปาปญฺเณสุ จตฺตาริ โลกมุเล ตโย กตา

โทสมุเลสุ จตฺตาริ สสงฺขารे ทวยํ ตถา

ตอบ. ในจิตโดยย่อ ๘๕ ดวงนี้ วิตกเจตสิกประกอบได้ ๕๕ ดวง คือ กามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๓ โลกุตตรจิตทั้งหมด ๘

แปลคาถา สพฺพปาปญฺเณสุ จตฺตาริ ฯลฯ สสงฺขารे ทวยํ ตถา

โมจตุกเจตสิก ๔ ที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ทั้งหมด นับเป็น ๑ นัย

โลภะ ทิฏฐิ มานะ ๓ ดวง ที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย

โทจตุกเจตสิก ๔ ที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย

อิทฺฐกเจตสิก ๒ ที่ประกอบในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวงเท่านั้น นับเป็น ๑ นัย

๑๗.ถาม. ในจิตโดยย่อ ๘๕ ดวงนั้น ปีติเจตสิกประกอบได้ ๒๗ ดวงบ้าง ๓๕ ดวงบ้าง ไม่แน่นอน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด และจิต ๒๗ กับ ๓๕ ดวงนั้นได้แก่ จิตอะไรบ้าง ?

ตอบ. ในจิตโดยย่อ ๘๕ ดวงนั้น ปีติเจตสิกประกอบได้ ๒๗ ดวงบ้าง ๓๕ ดวงบ้าง ไม่แน่นอน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุว่า การเกิดพร้อมด้วยเวทนาของ โลกุตตรจิตโดยย่อนั้นไม่แน่นอน ถ้าโลกุตตรจิตนั้นเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ปีติก็ไม่ประกอบกับโลกุตตรจิต ฉะนั้น ปีติเจตสิกจึงประกอบกับจิตได้ ๒๗ ดวง

ถ้าโลกุตตรจิตเกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ปีติก็เข้าประกอบกับโลกุตตรจิต
นั้น ปีติเจตสิกจึงประกอบกับจิตได้ ๓๕ ดวง ดังนี้

จิต ๒๗ ดวงนั้น ได้แก่

กามโสมนัสสหคจิต ๑๘

โลกียปฐมฌานจิต ๓

โลกียทุติยฌาน ๓

โลกียตติยฌานจิต ๓

จิต ๓๕ ดวงนั้น ได้แก่

กามโสมนัสสหคจิต ๑๘

โลกียปฐมฌานจิต ๓

โลกียทุติยฌานจิต ๓

โลกียตติยฌานจิต ๓

โลกุตตรจิต ๘ ทั้งหมด

๑๘. ถามให้แสดงจิตดังต่อไปนี้

ก. จิตที่ประกอบกับวิตกได้ แต่ประกอบกับวิริยะไม่ได้

ข. จิตที่ประกอบกับวิริยะได้ แต่ประกอบกับวิตกไม่ได้

ค. จิตที่ประกอบกับวิตกและวิริยะได้ทั้งสอง

ฌ. จิตที่ประกอบกับวิตกและวิริยะไม่ได้ทั้งสอง

ง. จิตที่ประกอบกับวิริตีได้ แต่ประกอบกับอัปมัญญาไม่ได้

จ. จิตที่ประกอบกับอัปมัญญาได้ แต่ประกอบกับวิริตีไม่ได้

ฉ. จิตที่ประกอบกับวิริตีและอัปมัญญาได้ทั้งสอง

ช. จิตที่ประกอบกับวิริตีและอัปมัญญาไม่ได้ทั้งสอง

ตอบ. ก. จิตที่ประกอบกับวิตกได้ แต่ประกอบกับวิริยะไม่ได้ มี ๖ ดวง
คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตிரณจิต ๓ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑

ข. จิตที่ประกอบกับวิริยะได้ แต่ประกอบกับวิตกไม่ได้ มี ๕๖ ดวง คือ
ทุติยฌานจิต ๑๑ ตติยฌานจิต ๑๑ จตุตถฌานจิต ๑๑ ปัญจฌานจิต ๒๓

ค. จิตที่ประกอบกับวิตกและวิริยะได้ทั้งสอง มี ๔๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒
มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสึตูปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

ฌ. จิตที่ประกอบด้วยวิตกและวิริยะไม่ได้ทั้ง ๒ มี ๑๐ ดวง คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐

ง. จิตที่ประกอบด้วยวิริยะได้ แต่ประกอบด้วยอัปปมัญญาไม่ได้ มี ๘ หรือ ๔๐ ดวง คือ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

จ. จิตที่ประกอบด้วยอัปปมัญญาได้ แต่ประกอบด้วยวิริยะไม่ได้ มี ๒๐ ดวง คือ มหาภิรียาจิต ๘ รูปาวจรปฐมฌานจิต ๓ รูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ รูปาวจรตติยฌานจิต ๓ รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓

ฉ. จิตที่ประกอบด้วยวิริยะและอัปปมัญญาได้ทั้งสอง มี ๘ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘

ช. จิตที่ประกอบด้วยวิริยะและอัปปมัญญาไม่ได้ทั้งสอง มี ๕๓ ดวง คือ อโศกณจิต ๓๐ มหาวิปากจิต ๘ โลกียปัญจฌานจิต ๑๕

๑๙. ถาม. ให้แสดงคาถาที่แสดงจำนวนจิตที่ประกอบไม่ได้ในปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง ?

ตอบ. คาถาที่แสดงจำนวนจิตที่ประกอบไม่ได้ในปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ

ฉสภูติ ปรณูปณาส

เอกาทส จ โสฬส

สตุตติ วิสติ เจว

ปกิณณกวิวัชชิตา ฯ

๒๐. ถาม. เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตได้ทั้งหมดนั้น มีจำนวนเท่าใด คือ อะไรบ้าง?

ตอบ. เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตได้ทั้งหมดนั้นมีอยู่ ๑๔ ดวง คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ วิตกเจตสิก ๑ วิจารเจตสิก ๑ วิริยเจตสิก ๑ โมหจุกเจตสิก ๔

๒๑. ถาม. อกุศลเจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิตโดยเฉพาะนั้นมีกี่ดวง คือ อะไรบ้าง ?

ตอบ. อกุศลเจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิตโดยเฉพาะนั้นมี ๓ ดวง คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ

๒๒. ถาม. ให้อธิบายเหตุผลทฤษฎีเจตสิกและมานเจตสิกที่เกิดในจิตดวงเดียวกัน
ไม่ได้ เพราะเหตุใด ?

ตอบ. ทฤษฎีเจตสิกและมานเจตสิกทั้ง ๒ นี้ ประกอบในจิตดวงเดียวกันไม่ได้
เพราะว่า ทฤษฎีเจตสิกนั้นมีความเห็นว่า รูปนามขันธ ๕ นี้ เป็นตัวเป็นตน ซึ่งตาม
บาลีเรียกว่า อตตคคาหะ ส่วนมานเจตสิกนั้น มีความเห็นว่า รูปนามขันธ ๕ นี้
เป็นเรา ซึ่งตามบาลีเรียกว่า อหังคาหะ การยึดถือทั้งสองอย่างนี้อาศัยรูปนามขันธ
๕ เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน แต่สภาวะแห่งการยึดถือต่างกัน จึงไม่อาจเกิดร่วมในจิต
ดวงเดียวกันได้ อุปมาเช่น สถานปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา สถานที่ทั้ง ๒ แห่งนี้
ย่อมเรียกได้ว่าเป็นสถานที่ปฏิบัติกรรมฐานเช่นเดียวกัน แต่เจ้าสำนักทั้งสองย่อม
ยึดถือว่า กิจการที่ตนปฏิบัติและสั่งสอนอยู่นั้นคิเลศ ไม่มีกิจการอื่นใดจะเทียบเท่า
ด้วยความเห็นของเจ้าสำนักแต่ละฝ่ายดังกล่าวนี้ เจ้าสำนักทั้งสองจึงไม่อาจมี
ความเห็นร่วมกันได้

๒๓. ถาม. อกุศลเจตสิกที่ประกอบในสัมปยุตตจิต ไม่ประกอบในวิปยุตตจิตนั้น
มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. อกุศลเจตสิกที่ประกอบในสัมปยุตตจิต ไม่ประกอบในวิปยุตตจิตนั้น
มีจำนวน ๖ ดวง คือ ทฤษฎีเจตสิก ๑ โทหตุกเจตสิก ๔ วิจิกิจนาเจตสิก ๑

๒๔. ถาม. ให้แสดงอกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจำนวนจิตต่อไปนี้ จิต ๑ ดวง ๒
ดวง ๓ ดวง ๔ ดวง ๕ ดวง ๖ ดวง ๗ ดวง ๘ ดวง ?

ตอบ. อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๑ ดวง คือ วิจิกิจนาเจตสิก ๑

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๒ ดวง คือ โทหตุกเจตสิก ๔

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๓ ดวง ไม่มี

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๔ ดวง คือ ทฤษฎีเจตสิก ๑ มานเจตสิก ๑

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๕ ดวง คือ ถีนเจตสิก ๑ มัทธเจตสิก ๑

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๖ ดวง ไม่มี

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๗ ดวง ไม่มี

อกุศลเจตสิกที่ประกอบกับจิต ๘ ดวง คือ โสภณเจตสิก ๑

๒๕. ถาม. ให้จำแนกโสภณเจตสิกที่ประกอบในโสภณจิตได้ทั่ว ๆ ไป กับประกอบได้โดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. โสภณเจตสิกที่ประกอบในโสภณจิตได้ทั่ว ๆ ไป คือ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ โสภณเจตสิกที่ประกอบในโสภณจิตได้โดยเฉพาะ ๆ คือ วิรติเจตสิก ๓ อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ปัญญาเจตสิก ๑

๒๖. ถาม. ให้แสดงการประกอบของวิรติเจตสิก ๓ ดวง ในขณะประกอบกับโลกียจิต และโลกุตตรจิต ว่ามีลักษณะต่างกันอย่างไร ?

ตอบ. ลักษณะต่างกันของวิรติในขณะประกอบกับโลกียจิตและโลกุตตรจิตนั้นมีดังนี้ คือ การประกอบในมหากุศลจิตของวิรตินั้นประกอบไม่แน่นอนและไม่พร้อมกันเรียกว่า อนิยตโยคี ประเภท นานากทาจิ

การประกอบในโลกุตตรจิตของวิรตินั้นประกอบแน่นอนและพร้อมกันเรียกว่า นิยตเอกโต

๒๗. ถาม. ให้แสดงจำนวนจิตที่ประกอบกับอัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ทั้งฝ่ายสมานวาทะ และเกจิวนวาทะ และให้อธิบายวาทะทั้ง ๒ อย่างนั้นว่า ฝ่ายไหนเป็นฝ่ายถูกต้อง ?

ตอบ. จำนวนจิตที่ประกอบกับอัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ฝ่ายสมานวาทะ คือ มหากุศลจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมณาน) รวม ๒๘

จำนวนจิตที่ประกอบกับอัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ฝ่ายเกจิวนวาทะ คือ มหากุศลโสมนัสสสทกคจิต ๔ มหากริยาโสมนัสสสทกคจิต ๔ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมณาน) รวม ๒๐ ดวง

การประกอบของอัปมัณฺญาเจตสิก ๒ นั้น มีวาทะเป็น ๒ นัย คือ สมานวาทะอันได้แก่ วาทะของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย มีพระอนุรุธาจารย์เป็น

ต้น กล่าวว่ายอปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงประกอบกับจิตได้ ๒๘ ดวงที่กล่าวมาแล้ว แต่เกจิวาทีอันได้แก่ ความเห็นของพระอาจารย์บางท่านแสดงว่า อปมัญญาเจตสิก ๒ ดวงนี้ ประกอบในจิต ๒๐ ดวงเท่านั้น โดยให้เหตุผลว่า วิหิงสา คือ การปองร้ายผู้อื่นนั้น องค์ธรรมได้แก่ โทส เจตสิก สภาวะของกรุณาย่อมเป็น ปฏิปักษ์กับโทสเจตสิก อรติ คือ ความไม่ยินดีด้วยในความคิดของผู้อื่น องค์ธรรมได้แก่ โทมนัสสเวทนา ที่มีอิสสาเจตสิกเป็นประธาน สภาวะของมูทิตาย่อมเป็น ปฏิปักษ์กับโทมนัสสเวทนา ที่มีอิสสาเป็นประธาน ฉะนั้น กรุณา มูทิตา จึงต้องประกอบด้วยโสมนัสสสหคจิต ไม่ควรประกอบในอุเบกขาสหคจิต แต่สมานวาทะ คือ ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความเห็นของเกจิอาจารย์นี้ ถูกครั้งหนึ่ง ผิดครั้งหนึ่ง ที่ถูกครั้งหนึ่งนั้น คือ ผู้ที่เจริญกรุณา มูทิตา กรรมฐานอยู่นั้น ในตอนต้น ๆ เมื่อยังเป็นปริกัมมมกาวนาและปริกัมมนิมิต ไม่ถึงอุคคหนิมิตนั้น กรุณา มูทิตา จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องเป็นจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนาจริง ๆ ฉะนั้น ถ้าจิตนั้นเป็นอุเบกขา กรุณา มูทิตา ก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ที่ว่า กรุณา มูทิตา ต้องเกิดขึ้นได้ในจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสสเวทนาจึงเป็นการถูกต้อง แต่เมื่อได้เจริญภาวนา กรุณา มูทิตากรรมฐานนั้นต่อไป จนถึงอุคคหนิมิตเกิดแล้ว ย่อมแสดงว่าจิตของผู้นั้นเจริญกรรมฐานจนมีความชำนาญในกรุณา มูทิตา กรรมฐานเป็นอย่างดีแล้ว ฉะนั้น ในขณะที่เจริญดังกล่าวแล้วนั้น จึงอาจประกอบด้วยโสมนัสสเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาจึงได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นโสมนัสสเวทนาเสมอไป ที่ว่ากรุณา มูทิตาไม่เกิดในจิตเป็นอุเบกขาจึงไม่ถูกต้อง

๒๘. ถาม. โลภียโสมนัสสสหคจิตที่ประกอบกับปัญญาเจตสิกนั้นมีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ? และให้แสดงสัมปโยค ๑๖ นัยโดยสังเขป

ตอบ. โลภียโสมนัสสสหคจิตที่ประกอบกับปัญญาเจตสิกได้นั้น มีจำนวน ๑๘ ดวงคือ มหากุศลจิต ๒ มหาวิปากจิต ๒ มหากิริยาจิต ๒ ปฐมฌานจิต ๓ ทุตติยฌานจิต ๓ ตติยฌานจิต ๓ จตุตถฌานจิต ๓ รวมเป็น ๑๘ ดวง

แสดงสัมปโยค ๑๖ นัยโดยสังเขป คือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๓ มีสัมปโยค ๗ นัย คือ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๖ นัย

อกุศลเจตสิก ๑๔ มีสัมปโยค ๕ นัย คือ

โมหдукเจตสิก ๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

โลภะ ทิฏฐิ มานะ ๓ ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

โทหdukเจตสิก ๔ ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

อิหukเจตสิก ๒ ประกอบในอกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

วิจิกิณาเจตสิก ประกอบในวิจิกิณาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

โสภณเจตสิก ๒๕ มีสัมปโยค ๔ นัย คือ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

อัปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบในจิต ๒๘ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

ปัญญาเจตสิก ๑ ประกอบกับในจิต ๔๗ หรือ ๗๕ ดวง นับเป็นสัมปโยค ๑ นัย

๒๕. ถาม. ให้แปลคาถาทั้งสองดังต่อไปนี้

ก. เอgunวิสติ ฐมา	ขายนุเตgunสญจิสุ
ตโย โสฬส จิตฺเตสุ	อญฺจวิสติยํ ทวยํ
ข. ปญญา ปกาสิตา สตุต-	จตุตาพีสวิเรสุปี
สมฺปยุตฺตา จตุเรวํ	โสภณเสวว โสภณา ?

ตอบ. แปลคาถาดังต่อไปนี้

- ก. โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ที่ประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ นับเป็น ๑ นัย
 วิตติเจตสิก ๓ ที่ประกอบในโสภณจิต ๑๖ หรือ ๔๘ นับเป็น ๑ นัย
 อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ที่ประกอบในโสภณจิต ๒๘ นับเป็น ๑ นัย
- ข. ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในโสภณจิต ๔๗ หรือ ๑๕ นับเป็น ๑ นัย
 โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ ดวงเท่านั้น
 โดยแบ่งออกเป็น ๔ นัย

๓๐. ถาม. ให้อธิบายคาถาดังต่อไปนี้

อิสสา มจฺเฌรกกุกฺกจ-

วิรติกรรณาทโย

นนานกทาจิ มาโน จ

ถีนมิทฺธํ ตถา สห ?

ตอบ. คาถานี้แสดงถึงเจตสิกที่ประกอบไม่แน่นอน ชื่อว่า อนียตโยคิ
 เจตสิก พร้อมทั้งจำแนกอนียตโยคิเจตสิกออกเป็น ๓ พวก คือ นานากทาจิ ๘
 ได้แก่ อิสสา มัจฉริยะ กุกฺกจจะ วิรติ ๓ อัปมัณฺญา ๒ สหกทาจิ ๒ ได้แก่ ถีนะ
 มิทฺธะ กทาจิ ๑ ได้แก่ มานะ

๓๑. ถาม. คำว่า อนียตโยคิ หมายความว่าอย่างไร มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

และให้ แสดงจำนวนเจตสิกเหล่านี้เมื่อจำแนกโดยชาติ

ตอบ. คำว่า อนียตโยคิเจตสิก หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตไม่
 แน่นอน มีจำนวน ๑๑ ดวง คือ มานเจตสิก ๑ อิสสาเจตสิก ๑ มัจฉริยเจตสิก ๑ กุก
 กฺจเจตสิก ๑ ถิฏฺฐเจตสิก ๒ วิรติเจตสิก ๓ อัปมัณฺญาเจตสิก ๒

แสดงจำนวนเจตสิกเหล่านี้ เมื่อจำแนกโดยชาติ

ก. อกุศลชาติ มี ๖ ดวง

ข. กุศลชาติ มี ๕ ดวง

ค. วิปากชาติ มี ๕ ดวง

ง. กิริยาชาติ มี ๒ ดวง

๓๒. ถาม. ให้จำแนกอนิยตโยคีเจตสิกเหล่านั้น โดยนานาทาจิ สหกทาจิ และกทาจิ กับ ยกหลักฐานมาให้เห็นด้วย (ไม่ต้องแปล) ?

ตอบ. อนิยตโยคีเจตสิกที่เป็นนนานาทาจิ มี ๘ ดวง คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรติ ๓ อัปปมัญญา ๒

อนิยตโยคีเจตสิกที่เป็นสหกทาจิ มี ๒ ดวง คือ ถีนะ มितระ

อนิยตโยคีเจตสิกที่เป็นกทาจิ มี ๑ ดวง คือ มานะ

ดังมีหลักฐานแสดงว่า

อิสสา มจฺเฌรกกฺกุกฺจ-

วิรติกรุณทาโย

นานา กทาจิ มาโน จ

ถีนมิตฺถํ ตถา สห ฯ

๓๓. ถาม. ให้แสดงเจตสิกดังต่อไปนี้ คือ

ก. เจตสิกที่เป็นอนิยตโยคี แน่นอน

ข. เจตสิกที่เป็นอนิยตโยคี ไม่แน่นอน

ค. เจตสิกที่เป็นนิยตโยคี แน่นอน

ฌ. เจตสิกที่เป็นนิยตโยคี ไม่แน่นอน

ตอบ. ก. เจตสิกที่เป็นอนิยตโยคี แน่นอน มี ๘ ดวง คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ อัปปมัญญา ๒ มานะ ถีนะ มิตระ

ข. เจตสิกที่เป็นอนิยตโยคี ไม่แน่นอน มี ๓ ดวง คือ วิรติเจตสิก ๓

ค. เจตสิกที่เป็นนิยตโยคี แน่นอน มี ๔๑ ดวง คือ เจตสิก ๔๑ ดวง (เว้นอนิยตโยคี ๑๑)

ฌ. เจตสิกที่เป็นนิยตโยคี ไม่แน่นอน มี ๓ ดวง คือ วิรติเจตสิก ๓

๓๔. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบด้วยจิตดังต่อไปนี้

ก. โภกมุลจิตดวงที่ ๑ ข. โภกมุลจิตดวงที่ ๔

ค. โภกมุลจิตดวงที่ ๕ ง. โภกมุลจิตดวงที่ ๘

ตอบ. ก. เจตสิกที่ประกอบด้วยโภกมุลจิตดวงที่ ๑ มี ๑๕ ดวง

ข. เจตสิกที่ประกอบด้วยโภกมุลจิตดวงที่ ๔ มี ๒๑ ดวง

ค. เจตสิกที่ประกอบกับโลภมูลจิตดวงที่ ๕ มี ๑๘ ดวง

ง. เจตสิกที่ประกอบกับโลภมูลจิตดวงที่ ๘ มี ๒๐ ดวง

๓๕. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้

ฉตฺตีสานุตฺตเร ฐมฺมา

ปญฺจทีส มหฺกฺกเต

อภฺยทีสาปิ ลพฺภนฺติ

กามาวจรโสภณ

สฺตฺตวิสฺติ ปุณฺณมฺหิ

ทฺวาทสาเหตุเกติ จ

ยถาสมฺภวโยเคน

ปญฺจธา ตตฺถ สฺกฺโข ?

ตอบ. แปลความว่า สังคหณัย คือ การนับจำนวนเจตสิกในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น มี ๕ ประการตามสมควรที่ประกอบได้ คือ

ในโลภุตตรจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปมัญญาเจตสิก ๒)

ในมหัคคตจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๕ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตีเจตสิก ๑)

ในกามาวจรโสภณจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๓๘ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕

ในอกุสลจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๒๗ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๓ อกุสลเจตสิก ๑๔

ในอเหตุกจิต มีเจตสิกประกอบได้ ๑๒ ดวง ได้แก่ อัญญสमानเจตสิก ๑๒ (เว้นฉันทเจตสิก)

๓๖. ถาม. ให้แสดงอกุสลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบดังต่อไปนี้ ๑๕, ๑๘, ๑๙, ๒๐, ๒๑, ๒๒?

ตอบ. อกุสลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ โมหมูลจิต ๒
อกุสลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ โลภมูลจิตดวงที่ ๕ กับ
ดวงที่ ๗

อกุศลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ โภกมุลจิตดวงที่ ๑ กับ ดวงที่ ๓

อกุศลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คือ โภกมุลจิตดวงที่ ๖ กับ ดวงที่ ๘ โทสมุลจิตดวงที่ ๑

อกุศลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ โภกมุลจิตดวงที่ ๒ กับ ดวงที่ ๔ อกุศลจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๒๒ ดวง คือ โทสมุลจิตดวงที่ ๒

๓๗. ถาม. ให้จำแนกเจตสิกที่ประกอบกับโทสมุลจิต ๒ โดย อนียตโยคี และ นียตโยคี ?

ตอบ. ในจำนวนเจตสิก ๒๐ ที่ประกอบกับโทสมุลจิตดวงที่ ๑ นั้น เป็น อนียตโยคีเจตสิก ๓ นียตโยคีเจตสิก ๑๗

ในจำนวนเจตสิก ๒๒ ที่ประกอบกับโทสมุลจิตดวงที่ ๒ นั้น เป็นอนียตโยคีเจตสิก ๕ นียตโยคีเจตสิก ๑๗

๓๘. ถาม. สัพพากุสลโยคีเจตสิกมีเท่าใด คืออะไรบ้าง ? ให้ยกหลักฐานบาลีแสดงให้เห็นด้วย (ไม่ต้องแปล)

ตอบ. สัพพากุสลโยคีเจตสิก มี ๑๔ ดวง คือ โมจตุกเจตสิก ๔ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เวณอธิโมกข์ ปิตี นันทะ)

ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า

สาธารณา จ จตุตาโร

สมานา จ ทสา ปเร

จตุทเสเต ปวฺจจุนฺติ

สพฺพากุสลโยคิโน ฯ

๓๙. ถาม. ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น จิตดวงไหนมีเจตสิกประกอบมากที่สุด และ จิตดวงไหนมีเจตสิกประกอบน้อยที่สุด ?

ตอบ. ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น จิตดวงที่มีเจตสิกประกอบมากที่สุด คือ หลิคุปปาทจิต และจิตดวงที่มีเจตสิกประกอบน้อยที่สุด คือ ทวิปัญญวิญญาณจิต ๑๐

๔๐. ถาม. ให้แสดงอเหตุกจิตที่ไม่ประกอบกับเจตสิกดังต่อไปนี้ ผัสสะ วิตก วิริยะ
ฉันทะ

ตอบ. อเหตุกจิตที่ไม่ประกอบกับ ผัสสะ ไม่มี

อเหตุกจิตที่ไม่ประกอบกับวิตก คือ ทวิปัญญาวิมูขจิต ๑๐

อเหตุกจิตที่ไม่ประกอบกับวิริยะคือ อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวช
ชนจิต ๑

อเหตุกจิตที่ไม่ประกอบกับ ฉันทะ คือ อเหตุกจิต ๑๘ ทั้งหมด

๔๑. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตดังต่อไปนี้

ก. มหากุศลจิต ๘ ข. มหาวิปากจิต ๘ ค. มหากิริยาจิต ๘

ฌ. รูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ ง. รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓

ตอบ. ก. เจตสิกที่ประกอบกับมหากุศลจิต ๘ มีจำนวน ๓๘ ดวง

ข. เจตสิกที่ประกอบกับมหาวิปากจิต ๘ มีจำนวน ๓๓ ดวง

ค. เจตสิกที่ประกอบกับมหากิริยาจิต ๘ มีจำนวน ๓๕ ดวง

ฌ. เจตสิกที่ประกอบกับรูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ มีจำนวน ๓๔ ดวง

ง. เจตสิกที่ประกอบกับรูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓ มีจำนวน ๓๒ ดวง

๔๒. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตดังต่อไปนี้ โดยนิตยโยคีและ
อนิตยโยคี ?

ก. โลกมุขจิตดวงที่ ๓

ข. โลกมุขจิตดวงที่ ๘

ค. มหากุศลจิตดวงที่ ๑

ฌ. มหากิริยาจิตดวงที่ ๘

ง. โลเกียปฐมฌานจิตดวงที่ ๓

จ. โลกุตตรปัญญาฌานจิตดวงที่ ๘

ตอบ. ก. ในจำนวนเจตสิก ๑๕ ที่ประกอบในโลคมุขจิตดวงที่ ๓ เป็นนิตย
โยคี ๑๘ อนิตยโยคี ๑

ข. ในจำนวนเจตสิก ๒๑ ที่ประกอบในโลคมุขจิตดวง ๘ เป็นนิตยโยคี ๑๗
อนิตยโยคี ๓

ค. ในจำนวนเจตสิก ๓๘ ที่ประกอบในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นนิตยโยคี
๓๓ อนิตยโยคี ๕

ฌ. ในจำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในมหากิริยาจิตดวงที่ ๘ เป็นนียตโยคี ๓๑ อนียตโยคี ๒

ง. ในจำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในโลเกียปฐมณจิตดวงที่ ๓ เป็นนียตโยคี ๓๓ อนียตโยคี ๒

จ. ในจำนวนเจตสิก ๓๓ ที่ประกอบในโลกุตตรปัญจมณจิตดวงที่ ๘ เป็นนียตโยคี ทั้งสิ้น

๔๓. ถาม. ให้แสดงโสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบดังต่อไปนี้ ๓๖, ๓๕, ๓๔, ๓๓, ๓๒, ๓๑, ๓๐ ?

ตอบ. โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง ได้แก่

มหากุศลจิต ดวงที่ ๗-๘	} รวม ๑๐
โลกุตตรปฐมณจิต ๘	

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง ได้แก่

มหากิริยาจิตดวงที่ ๑-๒	} รวม ๑๔
รูปาวจรปฐมณจิต ๓	
โลกุตตรหัตถิยณจิต ๘	

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง ได้แก่

มหากิริยาจิตดวงที่ ๓-๔-๕-๖	} รวม ๑๕
รูปาวจรหัตถิยณจิต ๓	
โลกุตตรตติยณจิต ๘	

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง ได้แก่

มหาวิปากจิตดวงที่ ๑-๒	} รวม ๒๓
มหากิริยาจิต ดวงที่ ๗-๘	
รูปาวจรตติยณจิต ๓	
โลกุตตรจตุตถณจิต ๘	
โลกุตตรปัญจมณจิต ๘	

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวงได้แก่

มหาวิปากจิต ดวงที่ ๓-๔-๕-๖	}	รวม ๓
รูปาจรจตุตถฌานจิต ๓		

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๑ ดวงได้แก่

มหาวิปากจิต ดวงที่ ๗-๘ รวม เป็น ๒

โสภณจิตที่มีจำนวนเจตสิกประกอบ ๓๐ ดวง ได้แก่

รูปาจรปัญจฌานจิต ๓	}	รวม ๑๕
อรุปาจรจิต ๑๒		

๔๔. ถาม. ให้แสดงจำนวนสังคหณ์ในจิตดังต่อไปนี้โดยสังเขป

ก. อกุศลจิต ๑๒ ข. อเหตุกจิต ๑๘ ค. มหากุศลจิต ๘

ฌ. อรูปาจรจิต ๑๒ ง. โลกุตตรจิต ๔๐

ตอบ. ก. อกุศลจิต ๑๒ มีสังคหณ์ ๓ นัย

ข. อเหตุกจิต ๑๘ มีสังคหณ์ ๔ นัย

ค. มหากุศลจิต ๘ มีสังคหณ์ ๔ นัย

ฌ. อรูปาจรจิต ๑๒ มีสังคหณ์ ๑ นัย

ง. โลกุตตรจิต ๔๐ มีสังคหณ์ ๕ นัย

๔๕. ถาม. ให้แสดงความหมายของสัมปโยคณัยและสังคหณ์ ?

ตอบ. สัมปโยคณัยและสังคหณ์ มีความหมายดังนี้

สัมปโยคณัยนั้น ยกเจตสิกขึ้นกล่าวเป็นประธาน แล้วแสดงจำนวนจิตที่เจตสิกนั้นๆ ประกอบได้ว่ามีจำนวนเท่าใด คือ จิตอะไรบ้าง

ส่วนสังคหณ์นั้น ยกจิตขึ้นมากล่าวเป็นประธาน แล้วแสดงจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นๆ ได้ว่ามีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง

หรือจะกล่าวอย่างสั้นๆ ว่า สัมปโยคณัยนั้นนับจำนวนจิตที่เจตสิกนั้นๆ ประกอบได้ สังคหณ์นั้นนับจำนวนเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นๆ ได้

๔๖. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกที่เกิดพร้อมกับเจตสิกดังต่อไปนี้ เวทนา วิตก
อริโมกษ์ ปิตี ฉันทะ โมหะ ทิฏฐิ อิสสา ถีนะ วิจิกิจฉา สัทธา กรุณา ?

ตอบ. เจตสิกที่เกิดพร้อมกับเวทนาเจตสิก	มีจำนวน	๕๑	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับวิตกเจตสิก	มีจำนวน	๕๑	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับอริโมกษ์เจตสิก	มีจำนวน	๕๐	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับปิตีเจตสิก	มีจำนวน	๔๖	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับฉันทเจตสิก	มีจำนวน	๕๐	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับโมหเจตสิก	มีจำนวน	๒๖	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับทิฏฐิเจตสิก	มีจำนวน	๒๐	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับอิสสาเจตสิก	มีจำนวน	๑๕	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับถีนเจตสิก	มีจำนวน	๒๕	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับวิจิกิจฉาเจตสิก	มีจำนวน	๑๔	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับสัทธาเจตสิก	มีจำนวน	๓๗	ดวง
เจตสิกที่เกิดพร้อมกับกรุณาเจตสิก	มีจำนวน	๓๓	ดวง

๔๗. ถาม. นางทองเป็นโสดาบันบุคคแล้ว วันหนึ่งเดินผ่านโรงภาพยนตร์
มองเห็นรูปภาพโฆษณา มีความอยากดูเกิดขึ้นทันที จึงเข้าไปดูและมีความ
สนุกสนานมาก อยากทราบว่าขณะนั้นเจตสิกดวงไหนเป็นประธาน และมีเจตสิก
อื่น ๆ เกิดร่วมกันกี่ดวง คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในขณะนั้น มีโลกเจตสิกเป็นประธาน และมีเจตสิกเกิดร่วมด้วยอีก
๑๘ หรือ ๑๗ ดวง คือ

อัญญสมานเจตสิก	๑๓	}	รวม ๑๘ ดวง
โมจตุกเจตสิก	๔		
มานเจตสิก	๑		
อัญญสมานเจตสิก	๑๓	}	รวม ๑๗ ดวง
โมจตุกเจตสิก	๔		

๔๘. ถาม. ในครั้งแรกบิดาทราบว่าบุตรสอบได้ตก ก็ไม่ลงโทษ เพราะเห็นว่าเป็นของ ธรรมดา แต่ต่อมาวันหนึ่งครูบอกว่าบุตรไม่ตั้งใจเรียน ขาดโรงเรียนเสมอ จึงโกรธมาก อยากทราบว่าขณะนั้นเจตสิกดวงไหนเป็นประธาน และมีเจตสิกอื่นๆ เกิดร่วมกันอีกเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ขณะนั้นโทสเจตสิกเป็นประธาน มีเจตสิกอื่นเกิดร่วมด้วยอีก ๑๖ ดวง คือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ)	}	รวม ๑๖ ดวง
โมจตุกเจตสิก ๔		

๔๙.ถาม. เมื่อท่านได้อ่านปัญหาพระอภิธรรมแล้ว สามารถรู้คำตอบทันที อยากทราบว่า ในขณะนั้นเจตสิกดวงไหนเป็นประธาน และมีเจตสิกอื่น ๆ เกิดร่วมกันอีกเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. ในขณะนั้นปัญญูเจตสิกเป็นประธาน มีเจตสิกอื่นเกิดร่วมอีก ๓๒ ดวงคือ

อัญญสมานเจตสิก ๑๓	}	รวม ๓๒ ดวง
โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙		

๕๐. ถาม. ให้แสดงจำนวนเจตสิกเหล่านี้โดยพิสดาร ผัสสะ วิจารณ์ ปีติ อุทธัจจะ มานะ มितระ โทสะ วิจิกิณา อโทสะ สัมมวาจา มุทิตา ปัญญา ?

ตอบ. ผัสสะเจตสิกโดยพิสดาร มี ๑๒๑

วิจารณ์เจตสิกโดยพิสดาร มี ๖๖ ปีติเจตสิกโดยพิสดาร มี ๕๑

อุทธัจจะเจตสิกโดยพิสดาร มี ๑๒ มานเจตสิกโดยพิสดาร มี ๔

मितระเจตสิกโดยพิสดาร มี ๕ โทสเจตสิกโดยพิสดาร มี ๒

วิจิกิณาเจตสิกโดยพิสดาร มี ๑ อโทสเจตสิกโดยพิสดาร มี ๕๑

สัมมวาจาเจตสิกโดยพิสดาร มี ๔๘ มุทิตาเจตสิกโดยพิสดาร มี ๒๘

ปัญญาเจตสิกโดยพิสดาร มี ๑๕

จบปัญหาและเฉลยในเจตสิกปรมัตถ์

ปัญหาและเฉลยในรูปปรหมัตถ์

๑. ถาม. การแสดงรูปปรหมัตถ์นี้แบ่งออกเป็นกี่นัย ก็อะไรบ้าง และให้แสดงความหมาย ของนัยนั้น ๆ มาด้วย ?

ตอบ. การแสดงรูปปรหมัตถ์นี้แบ่งออกเป็น ๕ นัย คือ

๑. รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงรูปโดยสังเขป
๒. รูปวิภาคนัย หมายถึง การแสดงรูปโดยพิสดาร
๓. รูปสมุฏฐาน หมายถึง การแสดงสมุฏฐานของรูป
๔. รูปกลาปนัย หมายถึง การแสดงรูปที่เกิดขึ้นเป็นหมวด ๆ
๕. รูปปวัตติกกมณัย หมายถึง การแสดงการเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดับของรูปตามลำดับ

๒. ถาม. รูปมีจำนวนเท่าใด ก็อะไรบ้าง ให้แสดงชื่อของรูปเหล่านั้นตามลำดับโดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. รูปมีจำนวน ๒๘ คือ

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปรถวี อาโป เตโช วาโย

ปสาทรูป ๕ ได้แก่ จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท

โคจรรูป ๔ หรือวิสยรูป ๗ ได้แก่ รูปารมณั สัททารมณั คันธารมณั รสารมณั ปรถวีโณฏฐัพพารมณั เตโชโณฏฐัพพารมณั วาโยโณฏฐัพพารมณั

ถาวรูป ๒ ได้แก่ อิตถิถาวะ ปรุสถาวะ

หทยรูป ๑ ได้แก่ หทยวัตถุ

ชีวิตรูป ๑ ได้แก่ ชีวิตินทริยั

อาหารรูป ๑ ได้แก่ กพพิการาหาร

ปริจเจทรูป ๑ ได้แก่ อากาสธาตุ

วิญญูติรูป ๒ ได้แก่ กายวิญญูติรูป วจิวิญญูติ

วิการรูป ๓ หรือ ๕ ได้แก่ ลหุตตา มหุตตา กัมมัณฺญุตตา (กายวิญญูติ วิจิ
วิญญูติ)

ลักษณะรูป ๔ ได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา

๓. ถาม. รูป ๒๘ นั้น เมื่อจัดเป็นประเภทใหญ่แล้วมีเท่าใด คืออะไรบ้าง และเมื่อ
จัดเป็นประเภทเล็กมีเท่าใด คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. รูป ๒๘ นั้น เมื่อจัดเป็นประเภทใหญ่แล้ว มี ๒ คือ

๑. นิปผันนรูป ๑๘

๒. อนิปผันนรูป ๑๐

เมื่อจัดเป็นประเภทเล็กแล้วมี ๑๑ คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔
หรือวิษยรูป ๗ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑
วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ หรือ ๕ ลักษณะรูป ๔

๔. ถาม. ให้จำแนกรูป ๒๘ โดยเป็นปรมัตถ์แท้และเทียม และให้แสดงความหมาย
ของชื่อรูปดังต่อไปนี้ สภาวรูป อสภาวรูป สลักขณรูป อสลักขณรูป
นิปผันนรูป อนิปผันนรูป รูปรูป อรูปรูป สัมมสนรูป อสัมมสนรูป ?

ตอบ. รูปที่เป็นปรมัตถ์แท้ มี ๑๘ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔
หรือวิษยรูป ๗ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ อาหารรูป ๑ รูปที่เป็นปรมัตถ์
เทียม มี ๑๐ รูป คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ หรือ ๕ ลักษณะรูป ๔

แสดงความหมายของรูป

สภาวรูป หมายความว่า รูปที่มีสภาวะของตน ๆ

อสภาวรูป หมายความว่า รูปที่ไม่มีสภาวะของตน ๆ

สลักขณรูป หมายความว่า รูปที่มีลักษณะ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ

อสลักขณรูป หมายความว่า รูปที่ไม่มีลักษณะ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ

นิปผันนรูป หมายความว่า รูปที่เกิดจาก กรรม จิต อตุ อาหาร

อนิปผันนรูป หมายความว่า รูปที่ไม่ได้เกิดจาก กรรม จิต อตุ อาหาร

รูปรูป	หมายความว่า	รูปที่มีการเสื่อมสลายไป
อรูปรูป	หมายความว่า	รูปที่ไม่มีการเสื่อมสลายไป
สัมมสนรูป	หมายความว่า	รูปที่พระโยคีนุคคลพิจารณาโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้
อสัมมสนรูป	หมายความว่า	รูปที่พระโยคีนุคคลพิจารณาโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ได้

๕. ถาม. ให้แสดงความหมายของคำว่า มหาภูตรูป อุปาทายรูป พร้อมทั้งจกษณัตถะ และ ให้ แสดงความหมายโดยย่อของรูปดังต่อไปนี้ ปถวี อาโป เตโช วาโย จักขุปสาท รูปารมณฺ ฌเณฐัพพารมณฺ อิตถิภาวะ ชีวิตะ กายวิญญูติ สหุตา อุปจยะ อนิจจตา ?

ตอบ. แสดงความหมายของคำว่า มหาภูตรูป และอุปาทายรูป คือ

๑. มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัด ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “อุปปาตินุหฺนูปปาตินุสนฺตานสฺส สลกฺขณโต สสมฺภารโต จ มหฺนฺตานิ หุตฺวา ภวนฺติ ปาตุภาวนฺติติ = มหาภูตานิ” รูปเหล่านี้เป็นใหญ่และปรากฏชัดโดยลักษณะของตน และโดยสัจฐานของตนในสันดานแห่งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ฉะนั้น รูปเหล่านั้น ชื่อว่า มหาภูตรูป

๒. อุปาทายรูป หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ดังมีวจนัตถะว่า “มหาภูตานิ อุปาทาย ปวตฺตํ รูปนฺติ = อุปาทายรูป” รูปที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูป ฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า อุปาทายรูป แสดงความหมายของรูปโดยย่อ คือ

ปถวี	หมายความว่า	รูปแข็ง หรือ อ่อน
อาโป	หมายความว่า	รูปที่ไหล หรือ เกาะกุม
เตโช	หมายความว่า	รูปที่เย็น หรือ ร้อน
วาโย	หมายความว่า	รูปที่หยาบ หรือ ดิ่ง
จักขุปสาท	หมายความว่า	ความใสที่สามารถรับรูปารมณฺได้
รูปารมณฺ	หมายความว่า	สีต่าง ๆ

โผฏฐัพพารมณ	หมายความว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
อิตถิภาวะ	หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง
จีวิตะ	หมายความว่า รูปที่รักษากัมมชรูปทั้งหลาย
กายวิญญูติ	หมายความว่า การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของร่างกาย
ลหุตา	หมายความว่า ความเบาของนิปผันนรูป
อุปจยะ	หมายความว่า ความเกิดขึ้นครั้งแรกและเกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ ที่ควรเกิดขึ้น ได้ของนิปผันนรูป
อนิจจตา	หมายความว่า ความดับของนิปผันนรูป

๖. ถาม. ให้แสดงที่เกิดของรูป ๒๘ ในร่างกายของสัตว์ ?

ตอบ. ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมอาจพิจารณาที่เกิดของรูป ๒๘ แต่ละรูปได้ดังต่อไปนี้

๑. มหาภูตรูป ๔	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๒. จักขุปสาท	เกิดอยู่ในลูกตา
๓. โสตปสาท	เกิดอยู่ในหู
๔. ฆานปสาท	เกิดอยู่ในจมูก
๕. ชิวหาปสาท	เกิดอยู่ที่ลิ้น
๖. กายปสาท	} เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๗. รูปารมณ	
๘. คันธารมณ	
๙. รสธารมณ	
๑๐. โผฏฐัพพารมณ	
๑๑. สัทธารมณ	เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๑๒. อิตถิภาวะ	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไปของเพศหญิง
๑๓. ปุริสภาวะ	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไปของเพศชาย
๑๔. หทยวัตถุ	เกิดอยู่ที่รูปหัวใจ

๑๕. ชีวิตินทรีย์รูป	}	เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป
๑๖. กพพิการอาหาร		
๑๗. อากาสรูป		
๑๘. กายวิญญูติ		เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๑๙. วจวิญญูติ		เกิดได้ที่ปาก
๒๐. วิการรูป ๓		เกิดได้ในร่างกายทั่วไป
๒๑. ลักษณะรูป ๔		เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป

๗. ถาม. ให้แสดงสภาวะลักษณะและอธิบายในรูปดังต่อไปนี้โดยสังเขป ปรถิ อาโป
เตโช วาโย และ อาโปธาตุ เตโชธาตุ แบ่งออกเป็นกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ?

ตอบ. อธิบายในสภาวะลักษณะของรูปต่อไปนี้ คือ

๑. ปรถิ เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง (กกุขพลกขณา) คือ เมื่อเปรียบกับมหาภูตรูปที่เหลืออีก ๓ แล้ว ปรถิธาตุนี้มีลักษณะแข็ง ถ้าวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีปรถิธาตุมากเป็นประธานแล้ว ลักษณะแข็งนี้ ก็ปรากฏมาก เช่น เหล็ก หิน ไม้ เป็นต้น และถ้าวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดมีปรถิธาตุเป็นจำนวนน้อย ลักษณะแข็งนั้นก็ปรากฏไม่มาก จึงทำให้รู้สึกอ่อน

อนึ่ง ปรถินี้เป็นที่อาศัยเป็นที่ตั้งของรูปอื่น ๆ หมายความว่า ยกเว้นปรถิธาตุเสียแล้ว รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะตลอดจนความรู้สึกต่าง ๆ ก็ปรากฏไม่ได้ ดังมีวจนัตถะว่า “สหชาตฺรูปานิ ปถนุติ ปตฺถุจฺหนฺติ เอตฺถาติ = ปรถิ” รูปที่เกิดขึ้นร่วมกันทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งอาศัยของสหชาตฺรูปเหล่านั้นนี้ ชื่อว่า ปรถิ

๒. อาโป เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกว่า ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (ปคฺขมณฺณลกขณา หรือ อาพนฺชนลกขณา) อาโปธาตุนี้ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมากในวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ย่อมทำให้วัตถุสิ่งนั้นเหลวและไหลไปได้ ถ้ามีเป็นจำนวนน้อยก็ทำให้วัตถุนั้นเกาะกุมกันเป็นก้อนเป็นกลุ่ม อุปมาเหมือนหนึ่งยางเหนียวที่สามารถเชื่อมวัตถุสิ่งของให้ติดกันเป็นกลุ่มเป็นก้อนได้ฉันใด อาโปธาตุ

ก็เป็นเสมือนหนึ่งยางเหนียวที่สามารถเชื่อมปรमाणูปถวิให้เกาะกุมกันเป็นรูปร่าง
 สันฐานได้ ฉะนั้น

ในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุมากกว่าปถวิธาตุเป็นต้นแล้ว ด้วยอำนาจของ
 อาโปนั้นเองทำให้ปถวิมีกำลังน้อยลง จึงเป็นเหตุให้วัตถุนั้นอ่อนเหลวและไหล
 ลงไปได้ ดังเช่น น้ำที่เราเห็นนั้นไหลไปมาได้ ก็เพราะว่ามีอาโปธาตุมาก ปถวิ
 ธาตุน้อย เมื่อปถวิธาตุน้อยแล้ว ปถวิธาตุนั้นแหละเป็นผู้ไหล โดยอาศัยอาโปธาตุ
 เป็นผู้ทำให้ไหล ไม่ใช่อาโปธาตุไหลดังที่เข้าใจกัน เพราะอาโปธาตุนั้นเห็นด้วย
 ตา หรือสัมผัสด้วยกายไม่ได้ เพียงแต่รู้ได้ด้วยใจ และในวัตถุที่มีจำนวนอาโป
 น้อยกว่าปถวิ เป็นต้นแล้ว อำนาจของอาโปธาตุก็ทำให้ปรमाणูปถวิเกาะกุมกัน
 เข้าเป็นกลุ่มเป็นก้อน ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

“อาเปติ สหชาตฺรุปสฺส พฺยาเปตฺวา ติฏฐตฺติติ = อาโป” ธรรมชาติโดยย่อ
 แผ่ซึมซาบทั่วไปในรูปที่เกิดพร้อมกับตน แล้วตั้งอยู่ในรูปเหล่านั้น ฉะนั้น
 ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาโป

อาโปแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑) อาโปธาตุ ที่มีปคณณลักษณะ คือ ไหลไปเสมอ ได้แก่ อาโปที่อยู่ใน
 น้ำเมื่อถูกสัตะเตโชแล้ว อาพันณลักษณะจึงปรากฏ

๒) อาโปธาตุ ที่มีอาพันณลักษณะ คือ เกาะกุมเสมอ ได้แก่ อาโปที่อยู่ใน
 เหล็ก ทอง ขี้ผึ้ง เมื่อถูกอุณหเตโชแล้วปคณณลักษณะจึงปรากฏ

๓. เตโชธาตุ เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น
 ลักษณะร้อน ชื่อว่า อุณหเตโช ลักษณะเย็นชื่อว่า สัตะเตโช เตโชทั้งสองนี้มีไอเป็น
 ลักษณะ และเตโชธาตุทั้งสองนี้มีหน้าที่ทำให้วัตถุต่าง ๆ สุก และทำให้ละเอียด
 นุ่มนวล เช่นอาหารบางชนิดก็ทำให้สุกด้วยความร้อน บางชนิดก็ทำให้สุกด้วย
 ความเย็น ดังมีวจนัตถะว่า “เตเชติ ปริปาเจตฺติติ = เตโช” ธรรมชาติใดที่ทำให้สุก
 ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เตโช

เตโชธาตุ มี ๕ อย่าง คือ

๑) อุตมาเตโช ได้แก่ เตโชธาตุ มีความร้อนมาก (ไอร้อน)

๒) สันตাপนเตโช ได้แก่ เตโชธาตุที่มีความร้อนมาก

๓) ทहनเตโช ได้แก่ เตโชธาตุที่มีความร้อนสูงจัด สามารถเผาผลาญร่างกายให้วับไปได้

๔) ชिरณเตโช ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง

๕) ปาจกเตโช ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร

๔. วาโยธาตุ วาโยเป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุ มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว (วิตุณฺณมณลกฺขณา หรือ สมิริณลกฺขณา) ธาตุที่มีลักษณะเคร่งตึงเรียกว่าวิตุณฺณมณวาโย เช่น ในร่างกายของสัตว์ ถ้าวิตุณฺณมณวาโยปรากฏมาก ก็จะมีรูปร่างสูงใหญ่ และในวัตถุสิ่งของนั้น ถ้ามีวิตุณฺณมณวาโยมาก ก็ทำให้วัตถุนั้นเคร่งตึง ดังมีวจนัตถะว่า “วายติ สหชาตมฺเม อปตมานเณ กตฺวา วหตฺติ = วาโย” ธาตุใดที่นำไปสู่รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนตั้งมั่นไม่เคลื่อนไหว ฉะนั้น ธาตุนี้ ชื่อว่า วาโย

ธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหว เรียกว่า สมิริณวาโย สมิริณวาโยนี้ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไหวได้ เช่น สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ หรือวัตถุสิ่งของเคลื่อนจากที่เดิมได้ด้วยอำนาจของสมิริณวาโย ดังมีวจนัตถะว่า “วายติ เทสนฺตรูปปฺตติ เหตุภาเวน ภูตสงฺมาตํ ปาเปตฺติ = วาโย” ธาตุใดที่ทำให้หมู่มหาธาตุรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน เคลื่อนไหวจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งนั้น ฉะนั้น ธาตุนี้ชื่อว่า วาโย

วาโยธาตุ มี ๖ อย่าง คือ

๑) อุทฺธังคมวาโย	ได้แก่	วาโยธาตุที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน
๒) อโธคมวาโย	ได้แก่	วาโยธาตุที่พัดลงสู่เบื้องล่าง
๓) กุจฺฉิภูฏววาโย	ได้แก่	วาโยธาตุที่อยู่ในช่องท้อง
๔) โกฏฐาสยวาโย	ได้แก่	วาโยธาตุที่อยู่ในลำไส้ใหญ่
๕) อังคมังคานุสาริยวาโย	ได้แก่	วาโยธาตุที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย
๖) อัสนาสปัสสาสวาโย	ได้แก่	ลมหายใจเข้าออก

๘. ถาม. ให้แสดงวณัตถะและอธิบายรูปดังต่อไปนี้ จักขุปสาท โสตปสาท นานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ?

ตอบ. ๑. จักขุปสาท มีวณัตถะว่า “จักขุวิญญาณธัญญิตํ หุตฺวา สมวิสมํ จิกฺขติ อากิฺขณฺตํ วิวี โหตีติ = จักขุ” รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณ และมีสภาพเป็นอยู่คล้ายกับบอกให้จักขุวิญญาณนั้นรู้ในอารมณ์ว่า อารมณ์นั้นดี อารมณ์นี้ไม่ดี เป็นต้น ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า จักขุ ได้แก่ จักขุปสาท

ดวงตาทั้งหมดไม่ชื่อว่า จักขุปสาท ที่มีชื่อว่า จักขุปสาท นี้เป็นธรรมชาติของรูปชนิดหนึ่งที่อยู่ตรงกลางข้างในตาดำ มีเยื่อตา ๘ ชั้นจับอยู่ ประคองปลายลิ้นที่อาบด้วยน้ำมันชุ่มอยู่ทั้ง ๘ ชั้น โตประมาณเท่าศิระสะเหา มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งจักขุทวารวิธียอย่างหนึ่ง และที่กล่าวว่า จักขุปสาทมีสภาพคล้ายกับบอกให้จักขุวิญญาณรู้ในอารมณ์นั้น ๆ ก็เพียงแค่เปรียบเทียบให้เข้าใจ ส่วนจะรู้ว่าอารมณ์ดีหรือไม่ดีนั้น เป็นหน้าที่ของมโนทวารวิธิต

๒. โสตปสาท มีวณัตถะว่า “โสตวิญญาณธัญญิตํ หุตฺวา สทฺทํ สุณนตีติ = โสตํ” รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณจิต และยอมได้ยินเสียง ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า โสตตะ ได้แก่ โสตปสาท

อีกนัยหนึ่ง “สทฺทํ สุณนฺติ เอเตนาติ = โสตํ (วา) สทฺเท สุขฺยณฺติ เอเตนาติ = โสตํ” จิตเจตสิกเหล่านี้ยอมได้ยินเสียงโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการได้ยินเสียงของจิตเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า โสตตะ ได้แก่ โสตปสาท (หรือ) สัตว์ทั้งหลายได้ยินเสียงโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการได้ยินเสียงของสัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า โสตตะ ได้แก่ โสตปสาท

ในวณัตถะข้อที่ ๑ แสดงโดยฐานูปจารนัย คือ นัยโดยอ้อม ส่วนวณัตถะอีก ๒ ข้อนั้น แสดงโดยมุขยนัย คือ นัยโดยตรง

โสตปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์ เป็นเครื่องรับเสียงต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องหู มีลักษณะเหมือนวงแหวน เป็นทั้งอก

แห่งขนแดงเส้นละเอียด โสตปสาทแพร่อยู่ทั่วบริเวณนั้น มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุนั้นเป็นที่เกิดแห่งโสตวิญญานจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๓. ฆานปสาท มีฉันทะว่า “ฆายตติ = ฆาน” รูปไคย้อมสุดคมกลั่น ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า ฆานะ ได้แก่ ฆานปสาท ฉันทะนี้แสดงโดยฐานะปจารนัย เพราะฆานปสาทไม่สามารถสุดคมกลั่นได้ ฆานวิญญานจิตที่อาศัยฆานปสาทต่างหากเป็นผู้สุดคมกลั่น

อีกนัยหนึ่งแสดงว่า “ฆายนฺติ เอเตนาติ = ฆาน (วา) ฆายียนฺติ เอเตนาติ = ฆาน” สัตว์ทั้งหลายย่อมสุดคมกลั่นได้ด้วยรูปใด ฉะนั้น รูปซึ่งเป็นเหตุแห่งการสุดคมของสัตว์ทั้งหลาย จึงชื่อว่า ฆานะ (หรือ) สัตว์ทั้งหลายพึงคมกลั่นด้วยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการสุดคมกลั่นของสัตว์ทั้งหลาย จึงชื่อว่า ฆานะ ฉันทะนี้เป็นการแสดงโดยมุขนัย

ฆานปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์ เป็นเครื่องรับกลิ่นต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องจมูก มีลักษณะดังกิบแพะ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญานจิตอย่างหนึ่ง เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิถีจิตอย่างหนึ่ง

๔. ชิวหาปสาท มีฉันทะว่า “ชีวิตํ อวฺหายตติ = ชิวหา” รูปใดมีสภาพคล้ายกับเรียกมาซึ่งรสที่เป็นเหตุให้อายุยืน ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ชิวหา

คำว่า ชิวหา นี้แยกออกเป็น ๒ บท คือ ชีวิต + อวฺหา

ชีวิต แปลว่า อายุ แต่ในที่นี้แปลว่า รส เพราะอายุที่จะตั้งอยู่ได้นั้นต้องอาศัยรส คือ การกินอาหารต่าง ๆ มีเปรี้ยว หวาน เป็นต้น อายุจึงจะตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น จึงยกเอาชีวิตเป็นชื่อของอายุอันเป็นผลของรสนั้นขึ้นตั้งไว้ในเหตุคือรส แล้วเรียกรสต่าง ๆ นั้นว่า ชีวิต แต่เป็นการเรียกโดยผลปจารนัย คือ นัยโดยอ้อม

อวฺหา แปลว่า เรียก เมื่อรวมอยู่กับคำว่า ชีวิต แล้ว ก็หมายถึงเรียกรสต่าง ๆ นั้นเอง เพราะธรรมชาติชิวหาปสาทนี้ย่อมโน้มไปในรสต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่พอใจของชิวหาวิญญานจิตให้มาสู่ตน

เมื่อรวมบทว่า ชีวิต กับบทว่า อวฺหา เข้าด้วยกันแล้ว ก็เป็น ชิวหา

ชีวหาปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งเกิดจากกรรมมีความใสบริสุทธิ์ เป็นเครื่องรับรสต่าง ๆ ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้นที่มีสณฐานเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชีวหาวิญญานจิตอย่างหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งชีวหาทวารวิจิจิตอย่างหนึ่ง

๕. กายปสาท มีวจนัตถะว่า “กฺกุณฺณิตานิ เกสาทีนํ ปาปฐมนฺนํ อายิติ = กายโย” รูปใดเป็นที่ประชุมแห่งส่วนต่าง ๆ มีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด และเป็นทีประชุมแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า กาย ได้แก่ ร่างกายทั้งหมด

สำหรับกายปสาท ชื่อว่า กายนั้น เป็นการแสดงโดยอ้อม เรียกว่า เอกเทศุปจารณัย คือ ยกเอาคำว่า กาย ที่เป็นชื่อของร่างกายทั้งหมดนั้นมาตั้งใน กายปสาทที่เป็นส่วนหนึ่งของร่างกายนั้น หรืออีกนัยหนึ่ง กายปสาท ชื่อว่า กาย นั้นเป็นการแสดงโดยฐานุปจารณัย คือ ยกเอาคำว่า กาย ที่เป็นชื่อของร่างกาย ซึ่ง เป็นที่เกิดแห่งกายปสาทมาตั้งในกายปสาทที่เป็นผู้อาศัยเกิด

กายปสาทนี้ เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์ เป็นเครื่องรับสัมผัสต่าง ๆ มี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดึง กายปสาทนี้เกิดอยู่ในร่างกายทั่วไป ยกเว้นแต่ปลายผม ขน เล็บ หนังกี่หนา และที่รวมแห่งอาหารใหม่ได้ใส่ใหญ่อันเป็นสถานที่ของปากคอโธ มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญานจิตอย่างหนึ่ง และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิจิจิตอย่างหนึ่ง

๕. ถาม. เพราะเหตุใด สัตว์ต่าง ๆ จึงชื่อว่า รูปารมณฺ์ และกลืนต่าง ๆ จึงชื่อ กัณฺธารมณฺ์ ?

ตอบ. สัตว์ต่าง ๆ ชื่อว่า รูปารมณฺ์ เพราะเป็นรูปที่แสดงให้ผู้อื่นรู้ได้ว่า ผู้นั้น กำลังคิดใจ เสียใจ กลุ้มใจ ที่รู้ได้เช่นนั้นก็เพราะรูปารมณฺ์นั่นเองเป็นผู้แสดง ความรู้สึกของผู้นั้นให้ปรากฏออกมา หรืออีกนัยหนึ่ง วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ก็คือ รูปารมณฺ์ของสิ่งที่มีชีวิตก็ดี ไม่มีชีวิตก็ดี ที่ปรากฏให้รู้ได้นั้นก็เพราะอาศัยรูปารมณฺ์

เป็นผู้กระทำให้ปรากฏ รูปารมณ์ที่เป็นผู้กระทำให้สิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏให้ผู้อื่นรู้ได้นั้น ได้แก่ สิ่งต่าง ๆ นั้นเอง ดังมีวจนัตถะว่า “**รูปยติ หทยบุคคลภาวํ ปกาเสตติ = รูป**” รูปใดย่อมแสดงถึงความรู้สึกของจิตให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า รูปารมณ์ หรือ “**รูปยติ ทพฺพํ ปกาเสตติ = รูป**” รูปใดย่อมแสดงวัตถุสิ่งของรูปารมณ์ให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า รูปารมณ์

กลิ่นต่าง ๆ ชื่อว่า คันธารมณ์ เพราะเป็นรูปที่แสดงถึงวัตถุสิ่งของที่ตนอาศัยอยู่นั้นให้ปรากฏรู้ได้ เช่น ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม หรือน้ำหอมต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะอยู่ในที่ใดก็ตาม เมื่อคันธารมณ์มีโอกาสแผ่ตัวออกมาแล้ว ย่อมทำให้คนและสัตว์ทั้งหลายรู้ได้ทันทีว่า นี่เป็นกลิ่นดอกไม้ นี่เป็นกลิ่นน้ำหอม ดังมีวจนัตถะว่า “**กณฺธายติ อุตฺตโน วตฺถุ สฺสเจตติ = กณฺโธ**” รูปใดย่อมแสดงที่อาศัยของตนให้ปรากฏ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า คันธะ และนอกจากนี้กลิ่นต่าง ๆ ยังแสดงให้รู้ว่า ดอกไม้หรือน้ำหอมนั้นอยู่ที่ไหน คล้าย ๆ กับว่า คันธารมณ์นี้เมื่อได้สมาคมกับวาโยธาตุแล้ว ก็จะไปกระจายข่าวให้คนทั้งหลายรู้ว่า ดอกไม้อยู่ที่นั่น น้ำหอมอยู่ที่นี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านฎีกาจารย์บางท่านจึงแก้คำว่า “**สฺสเจตติ**” ว่า “**อิทฺเมตฺตอ ตฺตติติ เปสฺสณฺณํ กโรนฺตุํ วิย โหติ**” คันธารมณ์นี้มีสภาพคล้ายกับสื่อเสียดว่า วัตถุสิ่งของนั้น ๆ อยู่ที่นี่

๑๐. ถาม. ให้แสดงวจนัตถะและอธิบายในถาวรรูปทั้ง ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑

อาหารรูป ๑ ปริจเจทรูป ๑ ?

ตอบ. อิตถิถาวรรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “**อิตฺถิยา ภาโว = อิตฺถิภาโว**” รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง ฉะนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่า อิตถิภาวะ

บุริสถาวรรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “**ปุมฺสฺส ภาโว = ปุมฺภาโว**” รูปใดเป็นเหตุแห่งความเป็นชาย ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า ปุมภาวะ หรือ บุริสถภาวะ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ที่จะรู้ได้ว่า เพศหญิงหรือเพศชายนั้น ก็อาศัยมีเครื่องหมายแสดงให้รู้ ๔ อย่าง คือ

๑. ลิङกะ รูปารมณ์ฐาน เช่น แขน ขา หน้า ตา เพศ เป็นต้น

๒. นิमितตะ เครื่องหมาย เช่น หนด เครา เป็นต้น
 ๓. กุตตะ นิสัย เช่น การเล่น การกระทำต่าง ๆ เป็นต้น
 ๔. อาภิปะ กิริยาอาการ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น

เครื่องหมายแสดงให้รู้ถึงเพศ ๔ อย่างนี้ ย่อมปรากฏไปตามภavarูปทั้ง ๒ ถ้าทั้ง ๔ อย่างนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยอิทธิภavarูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็ย่อมมีรูปร่าง สันฐานกิริยาอาการเป็นหญิง ถ้าอาศัยปรีสภavarูปเป็นผู้ปกครองแล้ว ก็มีรูปร่าง สันฐานกิริยาอาการเป็นชาย

หทยรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “หทฺหติ สตุตา ตํ ตํ อตุถํ วา อนตุถํ วา ปุเรนฺติ เอเตนาติ = หทย” สัตว์ทั้งหลายย่อมทำสิ่งที่ประ โยชน์และไม่เป็น ประโยชน์ให้เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายทำสิ่งที่ ประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์นั้น จึงชื่อว่า หทยรูป

การทำงานของสัตว์ทั้งหลายที่กระทำกันอยู่ทุกวันนี้ ถ้าทำในสิ่งที่ประ โยชน์ก็เรียกว่า กุศลกรรม ถ้าทำในสิ่งที่ไม่ดี ไม่เป็นประโยชน์ก็เรียกว่า อกุศลกรรม กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยหทยวัตถุ รูปเกิด สำหรับในปัญจโวการภูมินั้น ถ้าไม่มีหทยวัตถุรูปแล้ว ผู้นั้น ย่อมทำการ งานต่าง ๆ ตลอดจนการนึกคิดรู้เรื่องราวต่าง ๆ ไม่ได้เลย คล้ายกับรูปหุ่นไป ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สำเร็จการงานต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงชื่อว่า หทยรูป

ชีวิตรูป มีวจนัตถะว่า “ชีวนฺติ สหชาตธมฺมา เอเตนาติ = ชีวติ” สหชาตรูป ทั้งหลายย่อมเป็นอยู่ด้วยการอาศัยรูปนั้น ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุให้สหชาตรูป ทั้งหลายเป็นอยู่ได้นั้น จึงชื่อว่า ชีวิตรูป

คำว่า สหชาตรูปทั้งหลาย ในที่นี้ ได้แก่ กัมมขรูป และกัมมขรูปทั้งหลาย เกิดติดต่อกันได้ และตั้งอยู่ได้นั้นก็เพราะมีชีวิตรูปนั้นเป็นผู้รักษา และกัมมขรูปนี้ แม้ว่าจะเป็นรูปที่เกิดจากกรรมก็จริง แต่กรรมไม่ใช่เป็นผู้รักษา เพราะกรรมที่เป็น สมุฏฐานของรูปเหล่านี้เป็นอดีตล่วงไปแล้ว จึงไม่มีอำนาจในการรักษารูปที่เกิด จากตนได้ ฉะนั้น จึงต้องมีรูปโดยเฉพาะเป็นผู้รักษา คือ ชีวิตรูป นั้นเอง

ส่วนจิตตชรูป อุตฺตชรูป อาหารชรูปนั้น ไม่ต้องมีรูปโดยเฉพาะเป็นผู้รักษา เพื่อให้เกิดขึ้นติดต่อกันและตั้งอยู่ได้จนถึงอายุของตน เพราะรูปเหล่านี้มี สมภูฐานของตน ๆ นั้นแหละเป็นผู้รักษา

อาหารรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “กพพ์ กรียตติ = กพพิการโ” โภชนะใด อันบุคคลทำให้เป็นคำ หรือ กระทำให้เป็นของกิน ฉะนั้น โภชนะนั้น ชื่อว่า กพพิการ “อาหริยตติ = อาหาโร” โภชนะใดอันบุคคลพึงกลืนกินได้ ฉะนั้น โภชนะนั้น ชื่อว่า อาหาร

“กพพิการโ จ โส อาหาโร จาติ กพพิการาหาโร” โภชนะอันบุคคลกระทำ ให้เป็นคำนั้นด้วย กลืนกินได้ด้วย ฉะนั้น โภชนะนั้น ชื่อว่า กพพิการาหาร

คำว่า กพพิการาหาร นี้ เป็นชื่อของอาหารทั้งหมด แต่ในที่นี้กำลังแสดงถึง อาหารรูป ฉะนั้น กพพิการาหาร จึงได้แก่ โธชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

วจนัตถะของคำว่า โธชา “อตุตฺโณ อุตฺยานนฺตรํ รูปํ ขนฺตติ = โธชา” ธรรมชาติใดยังรูปให้เกิดขึ้นติดต่อกัน พร้อมกับความเกิดขึ้นของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โธชา

โธชารูปนี้เมื่อเข้าไปอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายแล้วย่อมทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นทันที หมายความว่า โธชารูปนี้ทำให้อาหารชรูปของสัตว์ทั้งหลาย มีกำลังและเติบโตขึ้นได้ ส่วนร่างกายของสัตว์ที่เติบโตเต็มที่แล้ว โธชานี้ก็ทำหน้าที่นำมาซึ่งอาหารชรูปทำให้อาหารสมบูรณ์และมีชีวิตอยู่ได้

ปริจเฉทรูป มีวจนัตถะแสดงว่า “น กสฺสตติ อกาโส, อกาโส ยเว อกาโส” ที่ใดขีดเขียนไม่ได้ ฉะนั้น ที่นั่นชื่อว่า อากาส ที่ ๆ ขีดเขียนไม่ได้นั่นแหละ ชื่อว่า อากาส ได้แก่ ท้องฟ้า อากาสมิ ๔ อย่าง คือ

๑. อัษฎากาส ได้แก่ อากาศที่ว่างเปล่า ข้างล่างนับตั้งแต่พื้นแผ่นดิน และน้ำที่รองรับพื้นแผ่นดินลงไป ข้างบนนับตั้งแต่อรุณภูมิขึ้นไป

๒. ปริจฉินนาภาส ได้แก่ ช่องว่างที่มีขอบเขตกำหนดไว้ เช่น ช่องประตู ช่องหน้าต่าง ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก เป็นต้น

๓. กสิณฺคมาภฺมิภาส ได้แก่ อากาศที่เพิกแล้วจากกสิณทั้ง ๕

๔. ปริจเฉทากาส ได้แก่ ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป คือ ปริจเฉทรูป นั่นเอง

ในอักษฎากาสที่ดี ปริจฉินนากาสที่ดี กสิณคณาฎิมากาสที่ดี ย่อมมีปริจเฉทากาส คือปริจเฉทรูปอยู่ด้วยเสมอ

บรรดารูปที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มีปริจเฉทรูปแล้ว จำนวนรูปกลาปก็มีไม่ได้ ที่สุดของรูปก็มีไม่ได้ เขตแดนของรูปก็มีไม่ได้ รูปเหล่านั้นจะติดกันเป็นพิศไปหมด เมื่อเป็นเช่นนี้ อุทัพพยญาณ และภังคญาณ ที่เกี่ยวข้องกับรูปธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้เพราะไม่สามารถแลเห็นความเกิดดับของรูปได้

๑๑.ถาม. วิญญูติรูป ๒ เมื่อแบ่งออกแล้วมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ให้แสดงความหมายด้วย และให้แปลฉันทะดังต่อไปนี้

กายน วิญญตฺติ = กายวิญญตฺติ

วิเสโส อากาโร = วิกาโร

ลหุโน ภาโว = ลหุตตา

รูปสฺส ลหุตตา = รูปลหุตตา

ลกฺขณฺนิ วิญฺฉณฺนิ ธมฺมา อิมํ สงฺขตาติ เอเตนาติ = ลกฺขณํ ?

ตอบ. วิญญูติรูป ๒ เมื่อแบ่งออกแล้ว มี ๔ อย่าง คือ

๑. โภชนกายวิญญูติ หมายถึง การเคลื่อนไหวกาย ที่ทำให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตน

๒. ปวัตตนกายวิญญูติ หมายถึง การเคลื่อนไหวกายที่เป็นไปตามปกติ มิได้มุ่งหมายให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตน

๓. โภชนวจวิญญูติ หมายถึง การกล่าววาจาที่ทำให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตน

๔. ปวัตตนวจวิญญูติ หมายถึง การกล่าววาจาที่มิให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของตน

แปลฉันทะของคำว่า

กายเณ วิญญุตติ = กายวิญญุตติ อาการพิเศษที่ทำให้รู้ความประสงค์ด้วยการเคลื่อนไหว ฉะนั้น อาการพิเศษ คือ การเคลื่อนไหวร่างกายนั้น จึงชื่อว่า กายวิญญุตติ

วิโสธ อากาโร = วิกาโร อาการอันเป็นพิเศษของนิปผันนรูป ชื่อว่า วิการ

ลหุโน ภาโว = ลหุตา อาการที่เบา ชื่อว่า ลหุตา

รูปสุส ลหุตา = รูปลหุตา อาการเบาของนิปผันนรูป ชื่อว่า รูปลหุตา

ลกฺขียนฺติ วินิจฺฉียนฺติ ฐมา อิมํ สงฺขตาติ เอเตนาติ = ลกฺขณํ
 ธรรมทั้งหลายอันบัณฑิตกำหนดวินิจฉัยได้ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นสังขตะด้วยการอาศัยรูปนี้ ฉะนั้น รูปที่เป็นเหตุแห่งการวินิจฉัยได้นั้น จึงชื่อว่า ลักษณะ

๑๒.ถาม. รูป ๒๘ เมื่อเรียกตามสภาวะแล้วมีกี่ชื่อ คืออะไรบ้าง และให้แสดงความหมายของชื่อนั้น ๆ ด้วย ?

ตอบ. รูป ๒๘ นั้น เมื่อเรียกตามสภาวะแล้วมี ๘ ชื่อ คือ

๑. ชื่อว่า อเหตุกะ หมายความว่า ไม่ประกอบด้วยเหตุ
๒. ชื่อว่า สปัจจยะ หมายความว่า มีปัจจัย ๔
๓. ชื่อว่า สาสวะ หมายความว่า เป็นอารมณ์ของอาสวะ
๔. ชื่อว่า สังขตะ หมายความว่า ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
๕. ชื่อว่า โลเกียะ หมายความว่า เป็นธรรมที่สงเคราะห์เข้าในสังขารโลก
๖. ชื่อว่า กามาวจระ หมายความว่า เป็นอารมณ์ของกามตัณหา
๗. ชื่อว่า อนารัมมณะ หมายความว่า ไม่สามารถรับรู้ารมณ์ได้
๘. ชื่อว่า อัปปหาตัพพะ หมายความว่า ไม่ใช่ธรรมที่ควรประหาณ

๑๓. ถาม. อัชฌัตติกรุป วัตถุรูป ทวารรูป อินทริยรูป โภพาริกรุป ที่เกิดได้ในศีรษะของท่านนั้น มีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ให้แสดงโดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. อัชฌัตติกรูป ที่เกิดได้ในศีรษะของข้าพเจ้ามี จำนวน ๕ คือ ปสาทรูป ๕

วัตถุธูป ที่เกิดได้ในศีรษะของข้าพเจ้ามี จำนวน ๕ คือ ปสาทรูป ๕

ทวารรูป ที่เกิดได้ในศีรษะของข้าพเจ้ามีจำนวน ๗ รูปคือ ปสาทรูป ๕
วิญญูติรูป ๒

อินทริยรูป ที่เกิดได้ในศีรษะของข้าพเจ้ามี จำนวน ๗ รูป คือ ปสาทรูป ๕
อิตถิการูป ๑ (หรือปฐิสการูป ๑) ชีวีตรูป ๑

โอฬาริกรูปที่เกิดได้ในศีรษะของข้าพเจ้ามีจำนวน ๑๒ รูป คือปสาทรูป ๕
วิสยรูป ๗

๑๔. ถาม. ให้จำแนกรูป ๒๘ โดยโอฬาริกรูป กับ สุขุมรูป อุปาตินนรูป กับ อนุปา
ตินนรูป และ อวินิพโกกรูป กับ วินิพโกกรูป ?

ตอบ. ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น เป็นโอฬาริกรูป คือ รูปหยาบ หมายถึง รูปที่
ปรากฏชัด มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ เป็นสุขุมรูป คือ รูปละเอียด
หมายถึง รูปที่ไม่ปรากฏชัด ๑๖ รูป ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖

ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น เป็นอุปาตินนรูป คือ รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและ
โลกียกุศลกรรม มี ๑๘ คือ กัมมชรูป ๑๘ เป็นอนุปาตินนรูป คือ รูปที่ไม่ได้เกิด
จากอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรมมี ๑๐ ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๑
อาหารชรูป ๑๒

ในจำนวนรูป ๒๘ นั้น เป็นอวินิพโกกรูป คือ รูปที่แยกกันไม่ได้ มี ๘
ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ฐปรามณ คันธารมณ ธรรมณ อาหารรูป เป็นวินิพโกกรูป คือ
รูปที่แยกกันได้มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐

๑๕.ถาม. ให้จำแนกทวารรูป ๗ โดยอุปปัตติทวารและกัมมทวาร พร้อมด้วย
คำอธิบาย ?

ตอบ. ในจำนวนทวารรูป ๗ นั้น เป็นอุปปัตติทวาร ๕ คือ ปสาทรูป ๕

ในจำนวนทวารรูป ๗ นั้น เป็นกัมมทวาร ๒ คือ วิญญูติรูป ๒

การเกิดขึ้นของวิจิตรกิติ การเกิดขึ้นของกายกรรม วิจิตรกิติ ต้องอาศัย
ทวารรูป ๓ เป็นเหตุให้เกิด ฉะนั้น ปสาทรูป ๕ นี้ จึงได้ชื่อว่า **อุปปัตติทวาร**
หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิจิ

ส่วนการเกิดขึ้นของการกระทำต่าง ๆ จะเป็นกายสุจริตก็ตาม กายทุจริตก็ตาม
ตาม ยกเว้นกายวิญญูติเสียแล้ว การกระทำต่าง ๆ ที่เป็นสุจริตหรือทุจริตนั้นก็
เกิดขึ้นไม่ได้ อื่นๆ การพูดต่างๆ ที่เป็นวจีสุจริตก็ตาม วจีทุจริตก็ตาม จะเกิดขึ้นได้
ก็ต้องอาศัยวจีวิญญูติ ยกเว้นวจีวิญญูติเสียแล้ว การพูดต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้
ฉะนั้น วิญญูติรูปทั้ง ๒ นี้จึงได้ชื่อว่า **กัมมทวาร** หมายความว่า รูปที่เป็นเหตุให้
เกิดกายกรรม วิจิตรก

**๑๖. ถาม. โคจรคคาหกรูป หมายความว่าอะไร และให้จำแนกโคจรคคาหกรูป
เหล่านั้น โดยอัมปัตตโคจรคคาหกรูป และอัมปัตตโคจรคคาหกรูป
พร้อมคำอธิบาย ?**

ตอบ. ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า โคจรคคาหกรูป เพราะเป็นรูปที่รับปัญจารมณ
ได้ เช่น จักขุปสาทรูปารมณ ทำให้เกิดการเห็นได้ โสตปสาทรูปารมณทำให้
เกิดการได้ยินได้ เป็นต้น ในบรรดาโคจรคคาหกรูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด
คือ

๑. อัมปัตตโคจรคคาหกรูป หมายความว่า รับอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง ได้แก่
จักขุปสาท โสตปสาท

๒. อัมปัตตโคจรคคาหกรูป หมายความว่า รับอารมณ์ที่มาถึงแล้ว ได้แก่
ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท

อธิบายว่า จักขุปสาทย่อมรับได้แต่เฉพาะรูปารมณที่ยังมาไม่ถึงเท่านั้น ถ้า
รูปารมณนั้นเข้ามาถึงแล้ว จักขุปสาทก็ไม่สามารถรับรูปารมณนั้นได้ หมายความว่า
ไม่แลเห็นนั่นเอง เช่น เมื่อเรายกมือขึ้นตรงหน้าเราในระยะอันสมควร เราก็
มองเห็นมือได้ แต่ถ้าเราเอามือเข้ามาจนถึงตาแล้ว เราก็ไม่สามารถมองเห็นมือได้

โศตปสาทก็เช่นเดียวกัน ย่อมรับได้แต่เสียงที่ยังมาไม่ถึง ถ้าเสียงนั้น เข้าถึงโศตปสาทในช่องหูแล้ว โศตปสาทก็ไม่สามารถรับเสียงนั้นได้ คือไม่ได้ยิน ที่ได้ยินนั้นไม่ใช่เสียงที่เข้าโศตปสาท เป็นเสียงที่อยู่ในระยะอันสมควรแก่ การได้ยินเท่านั้น ฉะนั้น จักขุปสาทและโศตปสาท ทั้ง ๒ นี้ จึงได้ชื่อว่า **อัมปัตตโคจรคคาหกรูป**

ส่วนมานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท ทั้ง ๓ นี้ ต้องรับอารมณ์ที่มาถึง แล้ว เช่น มานปสาทต้องรับคันธารมณ์ที่เข้ามาถึงแล้วจึงรู้กลิ่นได้ ถ้าคันธารมณ์ นั้นยังไม่เข้ามามากะทบ มานปสาทก็ไม่สามารถรู้กลิ่นได้ ชิวหาปสาทและกาย ปสาท ก็เช่นเดียวกันต้องรับรสารมณ์ และโณฏฐัพพารมณ์ ที่มากะทบกับปสาท นั้นแล้ว จึงจะรู้อารมณ์ได้ ฉะนั้น ปสาทรูปทั้ง ๓ นี้ จึงชื่อว่า **สัมปัตตโคจรคคา หกรูป**

๑๓. ถาม. ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปนี้ชื่อว่า สัปปฏิญรูปนั้น หมายความว่า อย่างไร ให้อธิบาย และอินทริยรูป หมายความว่าอย่างไร มี จำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ให้อธิบายพร้อมทั้งยกตัวอย่างมาให้เห็นสัก ๑ รูป ?

ตอบ. ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปนี้ เป็นรูปที่กระทบซึ่งกันและ กันตามสภาวะได้ คือ จักขุปสาทกระทบกับรูปารมณ์ โศตปสาทกระทบกับสัท ทารมณ์ มานปสาทกระทบกับคันธารมณ์ ชิวหาปสาทกระทบกับรสารมณ์ กาย ปสาทกระทบกับโณฏฐัพพารมณ์ ฉะนั้น รูปเหล่านี้ จึงชื่อว่า สัปปฏิญรูป

อินทริยรูป หมายความว่า รูปที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง มี ๘ รูป ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ เช่น การเห็นจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยจักขุปสาท เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครอง ถ้าขาดจักขุปสาทเสียแล้ว การเห็นก็เกิดขึ้นไม่ได้ และ การเห็นจะชัดหรือไม่ชัด เห็นได้ไกลหรือไม่ไกลนั้น ก็แล้วแต่จักขุปสาท ถ้าจักขุ ปสาทดีมีกำลังมากก็แลเห็นได้ไกล สิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็สามารถเห็นได้ ฉะนั้น จักขุปสาทนี้จึงเป็นใหญ่ในการเห็นทั้งหมด จึงได้ชื่อว่าเป็นอินทริยรูป

๑๘. ถาม. ให้อธิบายอวินิพโกรูปกับวินิพโกรูป ตามความเข้าใจของท่านให้ถูกตามหลัก ?

ตอบ. มหาภูตรูป ๔ รูปารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และอาหารรูป รวมเป็น ๘ รูปนี้ ชื่อว่า อวินิพโกรูป เพราะรูปเหล่านี้แยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดร่วมกันเสมอ แม้ในรูปที่เล็กที่สุด เช่น ปริมาณเม็ดหนึ่งก็ต้องประกอบด้วยวินิพโกรูป ๘ จึงรวมความว่า ในบรรดารูปทั้งหลายในโลกนี้จะขาดอวินิพโกรูป ๘ ไม่ได้ อย่างน้อยที่สุดต้องมีอวินิพโกรูป ๘ อยู่ด้วยเสมอไป

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๐ รูปนั้น เป็นรูปที่แยกจากกันเกิดขึ้นได้ เช่น จักขุสาทเกิดได้แต่เฉพาะในหมู่ของตนเท่านั้น จะเกิดรวมกับ โสตปสาทไม่ได้เป็นต้น ฉะนั้น รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ จึงชื่อว่า วินิพโกรูป แต่วินิพโกรูปเหล่านี้แม้ว่าจะแยกกันเกิดขึ้นก็จริงแต่ก็ต้องเกิดรวมกับอวินิพโกรูป ๘ เสมอไป เช่น จักขุทสกกลาปก็ต้องมีจักขุปสาทรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และอวินิพโกรูป ๘ เป็นต้น

๑๙. ถาม. ให้แสดงรูปดังต่อไปนี้

- ก. รูปที่เป็นอินทริยรูปได้ แต่เป็นสุขุมรูปไม่ได้
- ข. รูปที่เป็นสุขุมรูปได้ แต่เป็นอินทริยรูปไม่ได้
- ค. รูปที่เป็นอินทริยรูปและเป็นสุขุมรูปได้ทั้งสอง
- ง. รูปที่เป็นอินทริยรูปและเป็นสุขุมรูปไม่ได้ทั้งสอง
- จ. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปได้ แต่เป็นวินิพโกรูปไม่ได้
- ฉ. รูปที่เป็นวินิพโกรูปได้ แต่เป็นอุปาทินนรูปไม่ได้
- ช. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปและวินิพโกรูปได้ทั้งสอง
- ซ. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปและวินิพโกรูปไม่ได้ทั้งสอง

ตอบ. ก. รูปที่เป็นอินทริยรูปได้ แต่เป็นสุขุมรูปไม่ได้ คือ ปสาทรูป ๕

ข. รูปที่เป็นสุขุมรูปได้ แต่เป็นอินทริยรูปไม่ได้ คือ อาโป ๑ หทยรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔

ค. รูปที่เป็นอินทริยรูปและสุขุมรูปได้ทั้งสอง คือ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑

ง. รูปที่เป็นอินทริยรูปและเป็นสุขุมรูปไม่ได้ทั้งสอง คือ ปถวี ๑ เตโช ๑
วาโย ๑ รূปารมณ์ ๑ สัททารมณ์ ๑ คันธารมณ์ ๑ รสารมณ์ ๑

จ. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปได้ แต่เป็นวินิพโกกรูปไม่ได้ คือ อวินิพโกกรูป
๘ ที่เกิดจากกรรม

ฉ. รูปที่เป็นวินิพโกกรูปได้ แต่เป็นอุปาทินนรูปไม่ได้ คือ สัททรูป ๑
วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ ปริจเฉทรูป ที่เกิดจากจิต อุตุ อาหาร

ช. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปและวินิพโกกรูปได้ทั้งสอง คือ ปสาทรูป ๕
ถาวยรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ที่เกิดจากกรรม ๑

ซ. รูปที่เป็นอุปาทินนรูปและวินิพโกกรูปไม่ได้ทั้งสอง คือ อวินิพโกกรูป
๘ ที่เกิดจากจิต อุตุ อาหาร

๒๐. ถาม. ให้แสดงจำนวนของกรรม จิต อุตุ อาหาร ที่สามารถทำให้รูปเกิดขึ้นได้
และ กรรม จิต อุตุ อาหาร ที่ไม่สามารถทำให้รูปเกิดขึ้นได้ ได้แก่ กรรมชนิดไหน
และจิตชนิดไหน อุตุรูปชนิดไหน อาหารรูปชนิดไหน ให้อธิบายโดยเฉพาะ ๆ?

ตอบ. ๑. กรรมที่ทำให้รูปเกิดได้ ได้แก่ เจตนากรรม ๒๕ คือ เจตนาที่อยู่
ในอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รวมเป็นเจตนากรรม ๒๕

๒. จิตที่ทำให้รูปเกิดได้ ได้แก่ จิต ๓๕ ดวง (เว้นทวิปัญญาวิญาณจิต ๑๐
อรุปาวจรวิปากจิต ๔ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์)
เจตสิก ๕๒ ที่ในปัจจุบันภพ นับตั้งแต่อุปาทกขณะของปฐมภวังค์ที่เกิดต่อจาก
ปฏิสนธิจิต

๓. อุตุที่ทำให้รูปเกิดได้ ได้แก่ สัตเตโช อุณหเตโช ที่อยู่ภายในและ
ภายนอกสัตว์

๔. อาหารที่ทำให้รูปเกิดได้ ได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

ส่วนกรรมที่ไม่สามารถทำให้รูปเกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ อรูปกุศลกรรม ๔
โลกุตตรกุศลกรรม ๔ เพราะอรูปกุศลกรรม ๔ เป็นกรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการ

เจริญกรรมฐานชนิด รูปวิราคภาวนา คือ การปราศจากความยินดีในรูป ฉะนั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปวิราคภาวนานี้ จึงไม่ทำให้กัมมชรูปเกิด

สำหรับโลกุตตรกุศลกรรม ๔ นั้น เป็นกรรมที่เกิดโดยอาศัยการเจริญ กรรมฐานชนิดที่เห็นไตรลักษณ์ในรูปนามขั้น ๕ เป็นกรรมที่ทำลายภพชาติ และกัมมชรูปนั้นก็เป็นตัวภพชาติอยู่แล้ว ฉะนั้น โลกุตตรกุศลกรรม ๔ นี้จึงไม่ทำให้กัมมชรูปเกิด

จิตที่ไม่สามารถทำให้รูปเกิดขึ้นได้นั้น มี ๑๔ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์

ในการเว้นจิต ๑๔ ดวงออกเสีย ก็เพราะว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ นั้นมีกำลังอ่อนไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ ส่วนอรูปาวจรวิปากจิต ๔ นั้นเป็นผลที่เกิดจากอรูปาวจรกุสลจิต ซึ่งเป็นตัวรูปภพอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้

ส่วนปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์นั้นไม่มีจำนวนจิตจะยกเว้นโดยเฉพาะ มุ่งหมายเอาเฉพาะในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิและจุติเท่านั้น หมายความว่า จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ๑๕ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ สำหรับอรูปาวจรวิปากจิต ๔ นั้นได้อธิบายแล้ว ส่วนปฏิสนธิจิตที่เหลือ ๑๕ ดวงนั้น ในขณะที่เกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ จึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดได้ และจุติจิตของพระอรหันต์ ๑๓ ดวง คือ มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิต ๕ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ สำหรับอรูปาวจรวิปากจิต ๔ มีข้อความดังอธิบายมาแล้วข้างต้น จุติจิตที่เหลืออีก ๕ ดวง เป็นจุติจิตของพระอรหันต์ซึ่งปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ทำให้จิตตชรูปเกิด แต่จิต ๕ ดวงนี้ ถ้าทำหน้าที่จุติของบุคคลอื่นแล้ว สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดได้

๒๑. ถาม. รูปที่เกิดจากเจตสิกที่ดับไปแล้วนั้นก็มี รูปที่เกิดจากเจตสิกที่เกิดขึ้นใหม่ก็มี รูปทั้ง ๒ พวกนี้ เป็นรูปชนิดไหน และทำไมพระพุทธรองค์จึงไม่ทรงเรียกว่า เจตสิกขรูปให้อธิบาย ?

ตอบ. รูปที่เกิดจากเจตสิกที่ดับไปแล้วก็มี รูปที่เกิดจากเจตสิกที่เกิดขึ้นใหม่ก็มี รูปทั้ง ๒ พวกนี้ รูปที่เกิดจากเจตสิกที่ดับไปแล้วเป็นกัมมขรูป เพราะเกิดจากเจตนาเจตสิกที่เป็นตัวกรรมอยู่ในอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕

ส่วนรูปที่เกิดจากเจตสิกที่เกิดขึ้นใหม่นั้น เป็นจิตตขรูป เพราะกรรมเจตสิกนั้นประกอบกับจิตอยู่เสมอแล้ว ฉะนั้น เมื่อเวลาที่จิตทำให้รูปเกิดขึ้นนั้น เจตสิกก็ทำหน้าที่นี้ไปด้วย จิตอย่างเดียวกันทำให้จิตตขรูปเกิดขึ้นนั้นไม่ได้

ในการที่รูปทั้ง ๒ พวกนี้ ไม่เรียกว่า เจตสิกขรูปนี้ สำหรับกัมมขรูปเกิดจากอกุศลเจตนา และกุศลเจตนาที่จริง แต่เจตนาเหล่านี้พระพุทธรองค์ทรงเรียกว่ากรรม ดังที่ทรงกล่าวว่า “เจตนาหํ ภิกขเว กัมมํ วทามิ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เจตนาอันนั้นแหละเป็นตัวกรรม ด้วยเหตุนี้รูปที่เกิดจากอกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๑ จึงไม่เรียกว่า เจตสิกขรูป เรียกตามพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า กัมมขรูป

ส่วนจิตตขรูปที่เกิดจากเจตสิกในปัจจุบัน ไม่เรียกว่า เจตสิกขรูปนั้น ก็เพราะเรียกตามธรรมที่เป็นประธาน คือ ในขณะที่จิตเจตสิกกำลังรับอารมณ์อยู่นั้น จิตเป็นประธานไม่ใช่เจตสิกเป็นประธาน ด้วยเหตุนี้ จึงไม่เรียกว่า เจตสิกขรูป แต่เรียกว่า จิตตขรูป

๒๒. ถาม. โอชาที่ทำให้อาหารขรูปเกิดขึ้นนั้น มีกี่ชนิด คืออะไรบ้าง และโอชาชนิดไหนที่ทำให้อาหารขรูปเกิดโดยตรง ชนิดไหนที่เป็นแต่เพียงช่วยอุปถัมภ์ ?

ตอบ. โอชาที่ทำให้อาหารขรูปเกิดขึ้นนั้น มี ๒ ชนิด คือ

๑. พหิทธโอชา

๒. อัชฌัตตโอชา

พหิทธโอชา ได้แก่ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ และยาบางชนิด เช่น วิตามินต่าง ๆ พหิทธโอชานี้ ทำให้อาหารขรูปเกิดโดยตรง เรียกว่า ขนกลัตติ

อัมมัตตโสภา ได้แก่ กัมมชโสภา อุตุชโสภา ที่เกิดอยู่ภายในร่างกายของสัตว์ อัมมัตตโษหานี้ทำหน้าที่อุปถัมภ์ช่วยให้อาหารชรูปเกิด เรียกว่า อุปถัมภกัตติ กัมมชโษหามีความสำคัญในการที่ช่วยให้อาหารชรูปเกิดมากกว่าอุตุชโสภา

๒๓. ถาม. ให้แปลในคาถาดังต่อไปนี้

อฏฺฐารส ปนฺนรส

เตรส ทฺวาทสาติ จ

กมฺมจิตฺโตตฺตูกาหาร

ชานิ โหนฺติ ยถากมฺ

และให้จำแนกกัมมชรูป ๑๘ โดยอัมมัตตติกรุป วัตถุรูป ทวารรูป อินทริยรูป โอปาริกรุป ?

ตอบ. แปลคาถาว่า รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร มีจำนวนตามลำดับดังนี้ คือ กัมมชรูป มี ๑๘ จิตตชรูป มี ๑๕ อุตุชรูป มี ๑๓ อาหารชรูป มี ๑๒

กัมมชรูป ๑๘ เป็นอัมมัตตติกรุป ๕ คือ ปสาทรูป ๕

กัมมชรูป ๑๘ เป็นวัตถุรูป ๖ คือ ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑

กัมมชรูป ๑๘ เป็นทวารรูป ๕ คือ ปสาทรูป ๕

กัมมชรูป ๑๘ เป็นอินทริยรูป ๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวีตรูป ๑

กัมมชรูป ๑๘ เป็นโอพาริกรุป ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๖ (เว้นสัททารมณ)

๒๔. ถาม. ให้จำแนกรูปดังต่อไปนี้โดยสมุฏฐานทั้ง ๔

๑. สุขุมรูป ๑๖

๒. เอกสมุฏฐานิกรุป ๑๑

๓. ทวิสมุฏฐานิกรุป ๑

๔. ตติสมุฏฐานิกรุป ๓

๕. จตุสมุฏฐานิกรุป ๕

ตอบ. ๑. สุขุมรูป ๑๖ เป็น เอกสมุฏฐานิกรุป ๖ คือ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน วิญญัตติรูป ๒ เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน

สุขุมรูป ๑๖ เป็นทวิสมุฏฐานิกรุป ไม่มี

สุขุมรูป ๑๖ เป็นติสมภูฐานิกรูป ๓ คือ วิการรูป ๓ เกิดจากจิต อุดุ อาหาร เป็นสมภูฐาน

สุขุมรูป ๑๖ เป็นจตุสมภูฐานิกรูป ๓ คือ อาโป อาหาร ปริจเฉท เกิดจาก กรรม จิต อุดุ อาหาร เป็นสมภูฐาน

สุขุมรูป ๑๖ เป็นนกุโติสมภูฐานิกรูป ๔ คือ ลักษณะรูป ๔ ไม่ได้เกิดจาก สมภูฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. เอกสมภูฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมภูฐานอย่างเดียว มี ๑๑ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รวม ๘ รูปนี้เกิดจากกรรมเป็น สมภูฐานอย่างเดียว

วิญญัตติรูป ๒ เกิดจากจิตเป็นสมภูฐานอย่างเดียว

๓. ทวิสมภูฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมภูฐานได้ ๒ สมภูฐาน มี ๑ คือ สัททารมณฺ์ เกิดจากจิตหรืออุดุเป็นสมภูฐาน

๔. ติสมภูฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมภูฐานได้ ๓ สมภูฐาน มี ๓ คือ วิการรูป ๓ เกิดจากจิต อุดุ อาหาร เป็นสมภูฐาน

๕. จตุสมภูฐานิกรูป คือ รูปที่เกิดจากสมภูฐานทั้ง ๔ ได้ มี ๘ คือ มหาภูต รูป ๔ รูปารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รัสธารมณฺ์ อาหาร ปริจเฉท เกิดจากกรรม จิต อุดุ อาหาร เป็นสมภูฐาน

๒๕. ถาม. ลักษณะรูปทั้ง ๔ นั้น ท่านกล่าวว่าไม่ได้เกิดจากสมภูฐานอย่างหนึ่ง อย่างใด เมื่อเป็นเช่นนี้ จะกล่าวได้หรือไม่ว่า ลักษณะรูปทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นโดยพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ? ให้อธิบายตามความเข้าใจของท่านให้ถูกต้อง

ตอบ. ลักษณะรูป ๔ ไม่ได้เกิดจากสมภูฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เป็นสภาพของนิปผันนรูป ๑๘ ที่เกิดจากสมภูฐานทั้ง ๔ เมื่อนิปผันนรูปเกิดขึ้นโดยอาศัยสมภูฐานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็มีลักษณะรูปทั้ง ๔ ติดอยู่ด้วย คือ เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป ของรูปเหล่านี้ เหมือนกับคนและสัตว์ทั้งหลายเมื่อเกิดมายุ่อมมี ลักษณะ ๔ ประการติดประจำมาด้วยแล้ว คือ การเกิดขึ้น การเติบโต การแก่ การ

ตาย และอาการเหล่านี้ไม่ได้มีขึ้นโดยเฉพาะ ต้องอาศัยร่างกายของคนหรือสัตว์ ถ้าไม่มีร่างกายของคนหรือสัตว์แล้ว เครื่องหมายทั้ง ๔ อย่างนี้ก็จะไม่ปรากฏ ข้อนี้ฉันใด ร่างกายของคนหรือสัตว์ก็เปรียบได้กับนิพันนรูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง การเกิด การเติบโต การแก่ การตาย ของคนหรือสัตว์นั้นก็เปรียบเหมือนลักษณะรูปทั้ง ๔ นั้น ฉะนั้น ลักษณะรูป ๔ นี้ จึงไม่ได้เกิดโดยอาศัยสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง และไม่ได้เกิดขึ้นโดยพระเจ้าสร้าง

๒๖. ถาม. อุดุขรูป ๔ อย่างที่เกิดอยู่ในร่างกายของท่านนั้น คืออะไรบ้าง ?
ให้แสดงความหมายของอุดุขรูปนั้น ๆ ด้วย

ตอบ. อุดุขรูป ๔ อย่างที่เกิดอยู่ในร่างกาย คือ

๑. กัมมปัจจัยอุดุขรูป คือ รูปที่เกิดจากอตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน
๒. จิตตปัจจัยอุดุขรูป คือ รูปที่เกิดจากอตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน
๓. อตุปัจจัยอุดุขรูป คือ รูปที่เกิดจากอตุที่มีอตุเป็นสมุฏฐาน
๔. อาหารปัจจัยอุดุขรูป คือ รูปที่เกิดจากอตุที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน

๒๗. ถาม. ให้แสดงจิตที่ทำให้จิตตขรูปเกิดได้ ดังต่อไปนี้

๑. จิตตขรูปสามัญ
๒. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับการหวัระ
๓. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้
๔. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถน้อย
๕. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับการพูด
๖. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๗. จิตตขรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น ?

ตอบ. ๑. จิตที่ทำให้จิตตขรูปสามัญเกิดได้นั้น ได้แก่ จิต ๑๕ (เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต ๑๐ อนุวิปากจิต ๔ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย และจุติจิตของพระอรหันต์)

๒. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหวัระะเกิดได้นั้น ได้แก่ จิต ๑๓ ดวงคือ โลกโสมนัส ๔ หลิตุปปาต ๑ มหากุศลโสมนัส ๔ มหาภิกขิตาโสมนัส ๔

๓. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้เกิดได้นั้น ได้แก่ จิต ๒ ดวงคือ โทสมูลจิต ๒

๔. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อยเกิดได้นั้น ได้แก่ จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๕ อภิญญาจิต ๒

๕. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูดเกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ จิต ๓๒ ดวงเหมือนข้อ ๔

๖. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ ๔ เกิดขึ้นได้นั้น ได้แก่ จิต ๓๒ ดวงเหมือนข้อ ๔

๗. จิตที่ทำให้จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ ๔ ตั้งมั่นนั้น ได้แก่ จิต ๕๘ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชวณะ ๒๕ อัปปนาชวณะ ๒๖ อภิญญาจิต ๒ (นับอภิญญาจิต ๒ โดยเฉพาะอีก เพราะรูปาวจรปัญจกณณกุศลจิตและภิกขิตาจิต ๒ ดวงนี้ เป็นชนิดสามัญไม่มีการรู้พิเศษก็มี มีการรู้พิเศษก็มี)

๒๘. ถาม. ให้แสดงจิตตชรูปที่เกิดจากจิตดังต่อไปนี้

โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ หลิตุปปาตจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ (เว้นอภิญญา) รูปาวจรวิปากจิต ๕ อภิญญาจิต ๒ อรูปาวจรภิกขิตาจิต ๔ ผลจิต ๔ ?

ตอบ. จิตตชรูปที่เกิดจากโลกโสมนัสสหคตจิต ๔ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการหวัระะ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๖. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากโลกอุเบกขาสหคจิต ๔ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากโทสมูลจิต ๒ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการร้องไห้
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๖. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากโมหมูลจิต ๒ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากมโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับการอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากหสิตุปปาทจิต ๑ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการหัวเราะ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๖. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลโสมนัสสสหคจิต ๔ ดวง มี ๖ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการหัวเราะ
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถ
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
๖. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากมหากุศลอุเบกขาสหคจิต ๔ ดวง มี ๕ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหว
๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่
๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ ๔ ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากรูปาวจรกุศลจิต ๕ มี ๒ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
๒. จิตตชรูปที่ทำให้อริยาบถใหญ่ทั้ง ๓ (เว้นการเดิน) ตั้งมั่น

จิตตชรูปที่เกิดจากรูปาวจรวิปากจิต ๕ มี ๑ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ

จิตตชรูปที่เกิดจากอภิญญาจิต ๒ มี ๕ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
 ๒. จิตตชรูปเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวนิริยาบถน้อย
 ๓. จิตตชรูปเกี่ยวกับการพูด
 ๔. จิตตชรูปเกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔
 ๕. จิตตชรูปเกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น
- จิตตชรูปที่เกิดจากอรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มี ๒ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
 ๒. จิตตชรูปที่ทำให้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๓ (เว้นการเดิน) ตั้งมั่น
- จิตตชรูปที่เกิดจากผลจิต ๔ มี ๒ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญญ
๒. จิตตชรูปที่ทำให้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๓ (เว้นการเดิน) ตั้งมั่น

๒๙.ถาม.ให้จำแนกโสมนัสสสหคจิต ๑๓ ที่ทำให้การหวัระเกิดขึ้นโดยบุคคล ๓ จำพวก ?

ตอบ.โสมนัสสสหคจิต ๑๓ ที่ทำให้การหวัระเกิดขึ้นแก่บุคคล ๓ จำพวก คือ

๑. ปุณฺณหวัระด้วยจิต ๘ ดวง คือ โลกโสมนัส ๔ มหากุศลโสมนัส ๔
๒. ผลเสขบุคคล ๓ หวัระด้วยจิต ๖ ดวง คือ ทิฏฐิกตวิปปยุตตโสมนัส ๒ มหากุศลโสมนัส ๔
๓. พระอรหันต์หวัระด้วยจิต ๕ ดวงคือ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาโสมนัส ๔

๓๐.ถาม.คำว่า กลาป หมายความว่าอย่างไร และรูปกลาปมีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ให้ยกหลักฐานแสดงด้วย ?

ตอบ.คำว่า กลาป แปลว่า หมวดย หมู่มัด ฉะนั้น คำว่า รูปกลาป จึงหมายถึง รูปที่เป็นหมวด ๆ เป็นหมู่ ๆ และในรูปกลาปหนึ่ง ๆ จะต้องมีความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหवฺรตติ คือ

๑. เอกุปปาทะ เกิดพร้อมกัน

๒. เอกนิโรธะ ดับพร้อมกัน

๓. เอกนิสสยะ มีที่อาศัย คือ มหาภูตรูปอย่างเดียวกัน

เมื่อมีความเป็นไปพร้อมกันทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว จึงเรียกว่า รูปกลาป

รูปกลาปมี ๒๓ กลาป คือ

กัมมชกลาป	๕	} รวม ๒๓ กลาป
จิตตชกลาป	๘	
อุตฺตชกลาป	๔	
อาหารชกลาป	๒	

ดังมีหลักฐานแสดงว่า

กมฺมจิตฺโตตฺตกาหาร สมฺมูจฺจนา ยถากมฺ

นวฏฺฐ จตฺโร เทวติ กลาปา หิ เตวีสติ

รูปกลาปที่มีกรรม จิต อุตฺต อาหาร เป็นสมฺมูจฺจนาเหล่านี้ เมื่อว่าโดยจำนวนที่แท้จริงแล้ว มีตามลำดับดังนี้ คือ กัมมชกลาป ๕ จิตตชกลาป ๘ อุตฺตชกลาป ๔ อาหารชกลาป ๒ รวมเป็น ๒๓ กลาป

๓๑. ถาม. ทำไมพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า รูปที่เป็นกลาปเดียวกันนั้นจะต้องพร้อมด้วยองค์ ๓ เรียกว่า สหุตฺติ จะมากกว่าหรือน้อยกว่า ๓ ไม่ได้หรือ ? ให้อธิบาย

ตอบ. การที่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า รูปที่อยู่ในกลาปเดียวกันนั้นจะต้องพร้อมด้วยองค์ ๓ ที่เรียกว่า สหุตฺติ จะมากกว่าหรือน้อยกว่า ๓ ไม่ได้ นั่นคือ ลักษณะทั้ง ๓ ที่เรียกว่า สหุตฺติ ของรูปกลาปนี้ เหมือนกับลักษณะทั้ง ๔ ของเจตสิก ต่างกันที่ไม่มีข้อ เอกาลมฺพน คือ มีอารมณ์เดียวกันเท่านั้น นอกนั้นเหมือนกันหมด คือ เอกุปฺปาต เกิดพร้อมกัน เอกนิโรธ ดับพร้อมกัน เอกนิสฺสยะ มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกัน

ฉะนั้น ถ้าองค์ของรูปกลาปจะมีมากกว่า ๓ ก็หมายความว่า จะต้องมียก
ที่ว่า เอกาลมฺพน อยู่ด้วย แต่ เอกาลมฺพน นี้ เป็นองค์ของรูปกลาปไม่ได้ เพราะ
รูปธรรมนั้นเกิดโดยไม่ได้อาศัยอารมณ์ เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร เท่านั้น และ
กรรม จิต อุตุ อาหาร เป็นตัวอารมณ์ก็จริง แต่เป็นอารมณ์ของจิตเจตสิก ฉะนั้น
เอกาลมฺพน จึงไม่ใช่องค์ของรูปกลาป ด้วยเหตุนี้องค์ของรูปกลาปจึงมีมากกว่า ๓
ไม่ได้

องค์ของรูปกลาปมีน้อยกว่า ๓ ก็ไม่ได้ เพราะธรรมดารูปที่เกิดอยู่ใน
สันดานของสัตว์ทั้งหลายมีจำนวนมากมาย เกิดดับอยู่เสมอมิได้ขาด เหมือน
กระแสน้ำ ในจำนวนรูปเหล่านี้ รูปที่เกิดพร้อมกันก็มี รูปที่ดับพร้อมกันก็มี รูปที่
เกิดไม่พร้อมกันก็มี รูปที่ดับไม่พร้อมกันก็มี ไม่ได้อาศัยมหาภูตรูปอย่างเดียวกันก็
มี เช่น จักขุปสาทที่เกิดอยู่ในตาของคนหนึ่ง ๆ นั้น นับอย่างสามัญแล้วต้องมี
จำนวนแสน ๆ ล้าน ๆ กลาป ในจำนวนจักขุปสาทแสน ๆ ล้าน ๆ กลาปนี้ จักขุ
ปสาทที่เกิดพร้อมกันก็มี ดับพร้อมกันก็มี แต่มหาภูตรูปที่เป็นที่อาศัยเกิดนั้น
ไม่ใช่อย่างเดียวกัน เช่นนี้แล้วจะเรียกว่า เป็นรูปกลาปเดียวกันไม่ได้ และมหาภูต
รูปที่เกิดอยู่ในตาก็มีอยู่หลายชนิด คือ กัมมขมมหาภูตรูป จิตตขมมหาภูตรูป อุตฺต
ขมมหาภูตรูป อาหารขมมหาภูตรูป ในมหาภูตรูป ๔ อย่างนี้เกิดพร้อมกันก็มี ดับ
พร้อมกันก็มี แต่มีที่อาศัยต่างกัน เพราะกัมมขมมหาภูตรูปก็ต้องอาศัยกัมมขมมหา
ภูตรูปด้วยกัน จิตตขมมหาภูตรูปก็ต้องอาศัยจิตตขมมหาภูตรูปด้วยกัน ดังนี้เป็นต้น
จึงจะเป็นกลาปเดียวกันได้ แม้ว่าเป็นมหาภูตรูปด้วยกันแต่สมุฏฐานต่างกันแล้วก็
เป็นรูปกลาปเดียวกันไม่ได้ เช่น ปถวี เป็นกัมมขปถวี, อาโป เป็นจิตตขอาโป,
เตโช เป็นอุตฺตขเตโช, วาโย เป็นอาหารขวาโย ดังนี้แล้วมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นรูป
กลาปเดียวกันไม่ได้ อย่างว่าแต่สมุฏฐานต่างกันเลย แม้แต่สมุฏฐานอย่างเดียวกัน
เกิดดับพร้อมกัน แต่ที่อาศัยต่างกันก็เป็นรูปกลาปเดียวกันไม่ได้ เช่น มหาภูตรูปที่
เกิดจากกรรมมีอยู่ ๒ ชุดด้วยกัน ทั้ง ๒ ชุดนี้ เกิดพร้อมกัน แต่ถ้าที่อาศัยของ
มหาภูตรูปทั้ง ๒ ชุดนี้ต่างกัน คือ ที่อาศัยของปถวีอยู่ในชุดที่ ๑ ต้องเป็น อาโป
เตโช วาโย ที่อยู่ในชุดที่ ๑ ด้วยกัน อาโป เตโช วาโย ที่อยู่ในชุดที่ ๒ จะเป็นที

อาศัยของปถวิในชุดที่ ๑ ไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน อาโป เตโช วาโย ที่อยู่ในชุดที่ ๑ ก็เป็นที่อาศัยของปถวิในชุดที่ ๒ ไม่ได้ ฉะนั้น มหาภูตรูปทั้ง ๒ ชุดนี้ จึงเป็นรูปกลาปเดียวกันไม่ได้ อุปมาเหมือนคน ๒ คนเกิดวันเดียวกัน ตายวันเดียวกัน แต่คนละมารดาแล้วจะเรียกว่าคน ๒ คน เป็นพี่น้องท้องเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น รูปที่เป็นรูปกลาปเดียวกัน ก็ฉะนั้น ด้วยเหตุผลดังที่ได้อธิบายมานี้จึงแสดงให้เห็นว่า องค์แห่งรูปกลาป ที่เรียกว่า สหสูตรติ นั้น จะน้อยกว่า ๓ ก็ไม่ได้

๓๒.ถาม. รูปอื่น ๆ เป็นองค์ของกลาปได้ แต่ทำไม ปริจเฉทรูป และลักษณะรูป ๔ จึงเป็น รูปกลาปไม่ได้ ให้อธิบายและยกหลักฐานแสดงด้วย ?

ตอบ. ในการที่ปริจเฉทรูป เป็นองค์ของกลาปไม่ได้นั้น เพราะปริจเฉทรูป เป็นรูปที่กำหนดขอบเขตระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป ฉะนั้น จึงไม่นับเข้าในองค์ของกลาป ส่วนลักษณะรูป ๔ ก็เป็นรูปที่เป็นเครื่องหมายของรูปกลาป ฉะนั้น จึงไม่นับเข้าอยู่ในองค์ของกลาปเช่นเดียวกัน ดังแสดงคาถาว่า

กลาปानं ปริจเฉท- ลक्षणตุตา วิจกฺขณา
น กลาปํจกฺมิจฺจาหุ อากาสํ ลक्षणานิ จ

อากาสรูป ๑ และลักษณะรูป ๔ บัณฑิตทั้งหลายไม่แสดงว่าเป็นองค์ของกลาป เพราะรูปทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นเพียงส่วนแยกของรูปกลาปและเป็นเครื่องหมายของรูปกลาปเท่านั้น

๓๓.ถาม. ให้แสดงกัมมชกลาป ๕ พร้อมด้วยความหมายและองค์ธรรม ?

ตอบ. กัมมชกลาป ๕ คือ

๑. จักขุทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีจักขุปสาทรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ จักขุปสาทรูป ๑

๒. โสตทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีโสตปสาทรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ โสตปสาทรูป ๑

๓. ฆานทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีฆานปสาทรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ ฆานปสาทรูป ๑

๔. ชิวหาทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีชีวหาปสาทรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ ชิวหาปสาทรูป ๑

๕. กายทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีกายปสาทรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ กายปสาทรูป ๑

๖. อิตถิภาวทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีอิตถิภาวรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ อิตถิภาวรูป ๑

๗. ปุริสภาวทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีปุริสภารูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ ปุริสภารูป ๑

๘. วัตถุทสกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ รูป มีหทยวัตถุรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ หทยวัตถุรูป ๑

๙. ชีวิตนวกกลาป หมายถึง รูปกลาปที่มีจำนวนรูป ๙ รูป มีชีวิตรูปเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ อวินิพโกกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑

๓๔. ถาม. ในคนหนึ่ง ๆ มีกัมมชกลาปเกิดได้อย่างมากที่สุดเท่าใด และอิตถิภาวทสกกลาป กับปุริสภาวทสกกลาปทั้ง ๒ นี้ เกิดขึ้นในคน ๆ เดียวกันได้หรือไม่ ? ให้อธิบายและจงจำแนกร่างกายทั้ง ๓ ส่วนโดยกัมมชกลาป ๙

ตอบ. ในคนหนึ่ง ๆ มีกัมมชกลาปเกิดได้อย่างมากที่สุด ๘ กลาป และอิตถิภาว ทสกกลาปกับปุริสภาวทสกกลาป ทั้ง ๒ นี้ เกิดขึ้นในคน ๆ เดียวกันไม่ได้ เพราะเหตุว่า อิตถิภาวทสกกลาป เป็นรูปกลาปที่แสดงความเป็นหญิง ปุริสภาวทสกกลาป เป็นรูปกลาปที่แสดงความเป็นชาย ฉะนั้น ถ้าเป็นหญิงก็ต้องเว้นปุริสภาวทสกกลาปออก ถ้าเป็นชายก็ต้องเว้นอิตถิภาวทสกกลาปออกเสีย กัมมชกลาปทั้ง ๒ นี้จึงเกิดขึ้นในคน ๆ เดียวกันไม่ได้

จำแนกร่างกายทั้ง ๓ ส่วนโดยกัมมชกลาป คือ

ก. อุปริมกาย กายเบื้องบน นับตั้งแต่คอขึ้นไปตลอดศีรษะ มีกัมมชกลาปเกิดได้ ๗ กลาป คือ ๑. จักขุทสกกลาป ๒. โสตทสกกลาป ๓. ฆานทสกกลาป

๔. จีวาทสกกลาง ๕. กายทสกกลาง ๖. ภาวทสกกลาง ๗. จีวิตนวกกลาง

ข. มัชฌิมกาย กายเบื้องกลาง นับตั้งแต่คอลงไปถึงสะดือ มีกัมมชกกลาง
เกิดได้ ๔ กลาง คือ ๑. กายทสกกลาง ๒. ภาวทสกกลาง ๓. วัตถุทสกกลาง
๔. จีวิตนวกกลาง

ค. เภฏฐิมกาย กายเบื้องต่ำ นับตั้งแต่สะดือถึงเท้า มีกัมมชกกลางเกิดได้ ๓
กลาง คือ ๑. กายทสกกลาง ๒. ภาวทสกกลาง ๓. จีวิตนวกกลาง

๓๕. ถาม. ให้แสดงชื่อของจิตตชกกลาง ๘ ตามลำดับ และให้อธิบายสัททนวก
กลาง และสัททลหุตาทิตทวาทสกกลาง ?

ตอบ. จิตตชกกลาง ๘ คือ ๑. สุทฐัญญกกลาง ๒. สัททนวกกลาง ๓. กาย
วิญญูตินวกกลาง ๔. วจีวิญญูติสัทททสกกลาง ๕. ลหุตาทิตเอกาทสกกลาง
๖. สัททลหุตาทิตทวาทสกกลาง ๗. กายวิญญูติลหุตาทิตทวาทสกกลาง
๘. วจีวิญญูติสัททลหุตาทิตเรสกกลาง

สัททนวกกลางนั้น เกิดเมื่อเวลาที่มีเสียงปรากฏโดยไม่เกี่ยวกับการพูด
และเกิดในเวลาจิตใจอ่อนและท้อถอย ไม่เข้มแข็ง ได้แก่ เสียงที่เกิดจากการ
หายใจเข้าออก เสียงไอ เสียงจาม และเสียงหาว ที่ไม่สบาย ไม่แจ่มใส

สัททนวกกลางนี้ เมื่อมีวិการรูป ๓ เกิดร่วมด้วย ก็เรียกว่า สัททลหุตา
ทิตทวาทสกกลาง และเกิดในเวลาจิตใจสบาย เข้มแข็ง ได้แก่ เสียงชนิดเดียวกัน
กับสัททนวกกลาง แต่เสียงนั้นมีความแจ่มใสกว่า

๓๖. ถาม. ตั้งแต่คอลงมาถึงสะดือ มีจิตตชกกลางเกิดได้เท่าใด คืออะไรบ้าง และ
จิตตชกกลางทั้ง ๘ นั้น ได้แก่ รูปจำพวกไหน มีจำนวนเท่าใดคืออะไรบ้าง?

ตอบ. ตั้งแต่คอลงมาถึงสะดือ มีจิตตชกกลางเกิดได้ ๔ คือ

๑. สุทฐัญญกกลาง ๒. กายวิญญูตินวกกลาง ๓. ลหุตาทิตเอกาทสกกลาง
๔. กายวิญญูติลหุตาทิตทวาทสกกลาง

ในจิตตชกกลางทั้ง ๘ นั้น ได้แก่ จิตตชรูป มีจำนวน ๑๔ คือ อวินิพโกชรูป
๘ สัททรูป ๑ วิการรูป ๕ (ไม่รวมปริจเจทรูป ๑ ด้วย เพราะไม่จัดเป็นองค์ของกลาง)

๓๓.ถาม. อุดฺดชรูป ๑๓ เมื่อจัดเป็นรูปกลาปแล้ว ได้จำนวนกลาปเท่าใด คืออะไรบ้าง และจงจำแนกอุดฺดชกลาปเหล่านั้นโดยการเกิดขึ้นภายในและภายนอก ?

ตอบ. อุดฺดชกลาป ๑๓ เมื่อจัดเป็นรูปกลาปแล้วได้ ๔ กลาป คือ

๑. สุทฺธัฏฐกกลาป ๒. สัทททวนกกลาป ๓. ลหุตาทีเภาทสกกลาป ๔. สัททลหุตาทีทวาทสกกลาป ในอุดฺดชกลาปทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นภายในสันดานของสัตว์ทั้งหลายได้ ๔ กลาป ส่วนภายนอก คือ ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตนั้นเกิดได้เพียง ๒ กลาป คือ ๑. สุทฺธัฏฐกกลาป ๒. สัทททวนกกลาป เท่านั้น

๓๔.ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างเสียงร้องเพลงกับเสียงดนตรี และระหว่างจิตตชสุทฺธัฏฐกกลาปกับอุดฺดชสุทฺธัฏฐกกลาป ?

ตอบ. ความแตกต่างกันระหว่างเสียงร้องเพลงกับเสียงดนตรี คือ เสียงร้องเพลงเกิดขึ้นโดยอาศัยจิต เสียงดนตรีเกิดขึ้นโดยอาศัยอตุ

เสียงร้องเพลงเกิดจากจิตตชกลาป ๒ กลาป คือ

๑. วจีวินยฺญติสัทททวนกกลาป

๒. วจีวินยฺญติลหุตาทีเตรสกกลาป

เสียงดนตรีได้อุดฺดชกลาป ๑ คือ สัทททวนกกลาป

เสียงร้องเพลง เกิดจากสิ่งที่มีชีวิตก็ได้ ได้แะ เสียงที่คนร้องเพลง เกิดจากสิ่งที่ไม่มีชีวิตก็ได้ เช่น เสียงร้องเพลงที่เกิดจากงานเสียงหรือวิทยุ ส่วนเสียงดนตรีนั้นเกิดจากสิ่งที่ไม่มีชีวิตอย่างเดียว

ความแตกต่างระหว่างจิตตชสุทฺธัฏฐกกลาป กับ อุดฺดชสุทฺธัฏฐกกลาปนั้น คือ

๑. จิตตชสุทฺธัฏฐกกลาป เกิดขึ้นในสิ่งที่มีชีวิตอย่างเดียว

อุดฺดชสุทฺธัฏฐกกลาปเกิดขึ้นในสิ่งที่มีชีวิตก็ได้ ไม่มีชีวิตก็ได้

๒. จิตตชสุทฺธัฏฐกกลาป ปรากฏโดยเฉพาะไม่ได้ ต้องอาศัยอุดฺดชรูปปรากฏขึ้นด้วย

อุดฺดชสุทฺธัฏฐกกลาป ปรากฏโดยเฉพาะได้ เช่น ร่างกายคน สัตว์ ต้นไม้ ภูเขา สถานที่ต่าง ๆ เป็นต้น

๓๙. ถาม. อาหารชกลาปทั้ง ๒ นั้น เกิดอยู่ภายนอกสัตว์ได้หรือไม่ให้อธิบายตาม
ความเข้าใจของท่านให้ถูกต้องตามหลัก ?

ตอบ. อาหารชกลาปทั้ง ๒ นั้น เกิดอยู่ภายนอกสัตว์ไม่ได้ เพราะอาหาร
ชกลาปจะเกิดได้นั้น ต้องอาศัยกัมมชโอชาที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ เป็นผู้
อุปการะแก่พหิตชโอชา คือ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ นั้นอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น รูป
กลาปที่อยู่ในอาหารที่ยังไม่ได้บริโภคนั้น ไม่ใช่เป็นอาหารชกลาป แต่เป็น
อตุชกลาปทั้งสิ้น

ส่วนต้นไม้ต่าง ๆ ที่เจริญเติบโตออกดอกออกผลได้ ก็โดยอาศัยดิน น้ำ
และปุ๋ย ทำให้อตุชกลาปเกิด หาใช่อาหารชกลาปเกิดไม่ เพราะต้นไม้บริโภค
อาหารเหมือนสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ การที่ดิน น้ำ และปุ๋ยซึมเข้าไปในลำต้นทางราก
ของต้นไม้ได้นั้น เป็นไปตามธรรมชาติ แต่เราเรียกตามสมมุติโวหารว่า ต้นไม้กิน
อาหาร ไม่ใช่เรียกตามสภาวะปรมาตถ์

เมื่อต้นไม้ไม่มีกัมมชโอชาเป็นผู้อุปการะ ดิน น้ำ และปุ๋ยที่ซึมเข้าไปในลำ
ต้นนั้นก็ไม่ใช่อาหารชกลาปดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น อาหารชกลาปทั้งสองนี้ จึงเกิด
ได้เฉพาะภายในสัตว์เท่านั้น

๔๐. ถาม. ให้แปลในคาถาดังต่อไปนี้

อภฺยวีสติ กาเมสุ โหหนฺติ เตวีส รูปีสุ
สตุตฺรเสวสณฺณินํ อรูปเ นตฺถิ กิณฺจิปิ ?

ตอบ. แปลความว่า ในกามภูมิ ๑๑ รูปทั้ง ๒๘ ย่อมเกิดได้ ในรูปภูมิ ๑๕
(เว้นอสัญญสัตตภูมิ) รูป ๒๓ (เว้นขาม ชิวหา กาย ภาวรูป ๒) ย่อมเกิดได้
ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ รูป ๑๗ (เว้นปสาทรูป ๕ สัททรูป ๑ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑
วิญญัตติรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอรูปภูมิไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเลย

๔๑. ถาม. ท่านกล่าวว่า กัมมชกลาปที่เกิดได้ในรูปพรหม มีเพียง ๔ กลาป คือ
จักขุทสกกลาป โสททสกกลาป วัตถุทสกกลาป ชีวิตนวกกลาป เมื่อเป็นเช่นนั้น

ศีระของรูป พรหมก็มีแต่ตากับหูเท่านั้น ไม่มีจมูก ลิ้น เช่นนั้นหรือ และในการที่รูปพรหมมีตาและหูเกิดได้นั้น เพราะเหตุใด ? ให้อธิบาย

ตอบ. ในศีระของรูปพรหม ไม่ใช่มีแต่ตากับหูเท่านั้น จมูก ลิ้น ก็มีเหมือนกัน เพราะในที่นี้คำว่า ฆาน ชิวหา ไม่ได้มุ่งหมายเอารูปร่างสัณฐานของจมูก ลิ้น มุ่งหมายเอาปสาทรูปที่เกิดอยู่ในรูปเหล่านั้น ฉะนั้น ในการที่ว่ารูปพรหมไม่มีจมูก ลิ้น ก็หมายความว่า ฆานปสาท ชิวหาปสาท ไม่มีสำหรับพวกรูปพรหม กล่าวคือ พวกรูปพรหมไม่รู้สีกลิ้นต่าง ๆ ไม่มีการลิ้มรสต่าง ๆ แต่รูปร่างสัณฐานของจมูก ลิ้น คงมีเช่นเดียวกันกับมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย

ในการที่พวกรูปพรหมมีตาและหูเกิดได้นั้น ก็หมายความว่า จักขุปสาท โสตปสาท เกิดได้ คือ เห็นได้ ได้ยินได้ เพราะตาและหูทั้งสองนี้มีได้มีแต่โทษอย่างเดียวกัน ย่อมมีคุณประโยชน์มากเหมือนกัน คือ ตามีประโยชน์ในการแลเห็นสิ่งที่ประเสริฐ มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น เรียกว่า ทตฺตนาอนุตตรียคุณ หูมีประโยชน์ในการฟังธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ เรียกว่า สวานาอนุตตรียคุณ ด้วยเหตุนี้ ตาและหูจึงเกิดแก่พวกรูปพรหมได้

๔๒. ถาม. รูปที่เกิดอยู่ในพวกอสังขยัตตพรหมนั้นมีกี่ชนิด คืออะไรบ้าง รูปที่เกิดอยู่ในร่างกายของมนุษย์ มีกี่ชนิด คืออะไรบ้าง และรูปที่เกิดจากกรรมเมื่อนับโดยพิสดารแล้วมีจำนวนเท่าใด คืออะไรบ้าง ? และให้แสดงรูปที่เกิดในกามภูมิโดยพิสดารด้วย

ตอบ. รูปที่เกิดอยู่ในอสังขยัตตพรหม มี ๒ ชนิด คือ กัมมชรูป และอุคฺชรูป รูปที่เกิดอยู่ในร่างกายของมนุษย์คนหนึ่ง ๆ นั้นมี ๔ ชนิด คือ กัมมชรูป จิตตชรูป อุคฺชรูป และอาหารชรูป

รูปที่เกิดจากกรรม เมื่อนับโดยพิสดารแล้วมีจำนวน ๘๖ คือ ในกัมมชรูป ๑๘ นั้น มีนิปผันนรูป ๑๗ ในนิปผันนรูป ๑๗ นี้ รูปหนึ่ง ๆ ประกอบด้วยลักษณรูป ๔ ฉะนั้นลักษณรูปจึงมี ๖๘ ลักษณรูป ๖๘ รวมกับกัมมชรูป ๑๘ จึงเป็นกัมมชรูปโดยพิสดาร ๘๖

รูปที่เกิดในกามภูมิโดยพิสดาร มี ๒๓๐ คือ กัมมขรูป ๘๖ จิตตขรูป ๕๑
อตุขรูป ๔๕ อาหารขรูป ๔๔

๔๓. ถาม. ให้แปลในคาถาดังต่อไปนี้

สทโท วิกาโร ชรตา

มรณญโอบปตติย

น ลพฺภนฺติ ปวตฺเตตุ

น กิณฺจปี น ลพฺภติ ?

ตอบ. แปลความว่า สัตถรูป ๑ วิการรูป ๕ ชรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑ รวม
๘ รูปนี้เกิดไม่ได้ในปฏิสนธิกาล คือ อุปาทกขณะของปฏิสนธิจิต ส่วนในปวัต
ติกาลนั้น รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเกิดไม่ได้นั้น ไม่มีเลย ย่อมเกิดได้ทั้งหมด

๔๔. ถาม. รูปที่เกิดในขณะปฏิสนธินั้นได้แก่ รูปชนิดไหน มีจำนวนเท่าใด คือ
อะไรบ้าง? และให้จำแนกกัมมขกลาปที่เกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิของสังเสทข
กำเนิด คัพภเสยยกกำเนิด และโอปปาติกกำเนิดในรูปภูมิ (เว้นอสังญัตตภูมิ)

ตอบ. รูปที่เกิดในขณะปฏิสนธินั้น ได้แก่ กัมมขรูป มีจำนวน ๒๐ คือ
อวินิพโกครูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ จีวีตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑
อุปจยรูป ๑ สันตติ ๑ แล้วแต่กำเนิดและภูมิตามสมควร

และกัมมขกลาปที่เกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิของสังเสทขกำเนิดนั้น ได้แก่
กัมมขกลาป ๗ กลาป คือ ๑. จักขุทสกกลาป ๒. โสตทสกกลาป ๓. ฆานทสก
กลาป ๔. ชิวหาทสกกลาป ๕. กายทสกกลาป ๖. ภาวทสกกลาป ๗. วัตถุทสก
กลาป

ในขณะปฏิสนธิของคัพภเสยยกกำเนิดได้กัมมขกลาป ๓ คือ ๑. กายทสก
กลาป ๒. ภาวทสกกลาป ๓. วัตถุทสกกลาป

ในขณะปฏิสนธิของโอปปาติกกำเนิดในรูปภูมิ (เว้นอสังญัตตภูมิ)
มีกัมมข กลาปเกิดได้ ๔ กลาป คือ ๑. จักขุทสกกลาป ๒. โสตทสกกลาป
๓. วัตถุทสกกลาป ๔. ชีวิตนวกกลาป

๔๕.ถาม. กัมมชกฺลาปที่ขาดตกบกพร่องได้แก่ ผู้ที่เป็นสังเสทฺธกําเนิด และคัพฺปเสยฺยก กําเนิดนั้น ได้แก่ กัมมชกฺลาปชนิดไหน และให้แสดงเวลาที่ ตา หู จมูก ลิ้น ชีวิตรูปเกิดขึ้นแก่ร่างกายของท่าน ?

ตอบ. กัมมชกฺลาปที่ขาดตกบกพร่อง ได้แก่ ผู้ที่เป็นสังเสทฺธกําเนิดและคัพฺปเสยฺยกกําเนิดนั้น คือ จักขุทสฺสกฺลาป โสตฺทสฺสกฺลาป ฆานทสฺสกฺลาป ภาวทสฺสกฺลาป เวลาที่ตา หู จมูก ลิ้น ทั้ง ๔ นี้ สำหรับคัพฺปเสยฺยกกําเนิด เกิดในสัปดาห์ที่ ๑๑ คือ ระหว่าง ๗๐-๗๗ วัน แต่การเกิดขึ้นของกลาปทั้ง ๔ นี้ ไม่จำกัดลงไปว่า กลาปไหนเกิดก่อน กลาปไหนเกิดหลัง เพราะพระพุทฺธองค์ทรงแสดงลำดับแห่ง กัมมชกฺลาปทั้ง ๕ นั้น ไม่ใช่แสดงโดยอุปัติกมฺมํนํย (ลำดับแห่งการเกิด) แต่เป็นการแสดงโดยเทสนากมฺมํนํย (ลำดับแห่งการเทศนา) เช่นเดียวกับการแสดง จันท์ ๕ และสังขะ ๔ ดังในกถาวัฏฏอรรคฺกถาแสดงว่า “เสสฺซานิ จตฺตตาริ สตฺตสฺตฺตติ รตฺตติมิหิ ขายนฺนฺติ” กัมมชกฺลาป ๔ ที่เหลือ คือ จักขุทสฺสกฺลาป โสตฺทสฺสกฺลาป ฆานทสฺสกฺลาป ชิวหาทสฺสกฺลาป ย่อมเกิดขึ้นในเวลา ๗๗ วัน คือ สัปดาห์ที่ ๑๑

ส่วนชีวิตนวกฺลาปเกิดขึ้นในสัปดาห์แรกหลังจากปฏิสนธิจิต เป็นต้นมา คือ ในระหว่าง ๗ วัน

๔๖.ถาม. สัตว์ที่เกิดขึ้นโตทีเดียวโดยแน่นอนนั้นมีกี่จำพวก คืออะไรบ้าง และให้แสดงความเจริญแห่งร่างกายของท่านตามลำดับ นับตั้งแต่ปฏิสนธิขณะเป็นต้น มาจนถึงมีอวัยวะครบถ้วน ?

ตอบ. สัตว์ที่เกิดขึ้นโตทีเดียวโดยแน่นอนนั้นมี ๒๔ พวก คือ สัตว์วันรค ๑ นิขฌามัตถนํหิกเปรต ๑ เทวดาในจาตุมาหาราชิกา ๑ (เว้นภุมมัญญูเทวดา) เทวดาที่อยู่ในเทวภูมิเบื้องบน ๕ รูปพรหม ๑๖

แสดงความเจริญแห่งร่างกายของข้าพเจ้า (คัพฺปเสยฺยกะ) ตามลำดับ นับตั้งแต่ปฏิสนธิขณะ จนถึงมีอวัยวะครบถ้วน มีดังนี้

ในสัปดาห์แรก แห่งการปฏิสนธิ์นั้น เกิดเป็นกลลรูป คือ เป็นหยาดน้ำใส เหมือนน้ำมันงา

ในสัปดาห์ที่ ๒ หลังจากกลรูป เกิดเป็นอัพพุทรูป มีลักษณะเป็นฟอง สีเหมือนน้ำล้างเนื้อ

ในสัปดาห์ที่ ๓ หลังจากอัพพุทรูป เกิดเป็นเปสิรูป มีลักษณะเหมือนจีนเนื้อเหลว ๆ สีแดง

ในสัปดาห์ที่ ๔ หลังจากเปสิรูป เกิดเป็นฉนรูป มีลักษณะเป็นก้อน มีลักษณะเหมือนไข่ไก่

ในสัปดาห์ที่ ๕ หลังจากฉนรูป เกิดเป็นปัญจสาขา คือ รูปนั้นแตกออกเป็น ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้น คือ ระหว่างสัปดาห์ที่ ๑๒ ถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ผม ขน เล็บ เหล่านี้เป็นต้นก็ปรากฏ

๔๗. ถาม. ให้แสดงการเกิดขึ้นครั้งแรกและครั้งสุดท้ายของรูปดังต่อไปนี้
กัมมรูป จิตตรูป อุดุรูป อาหารรูป ?

ตอบ. กัมมรูป เกิดขึ้นครั้งแรกตั้งแต่อุปาทกขณะของปฏิสนธิจิต และเกิดครั้งสุดท้าย ที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป

จิตตรูป เกิดขึ้นครั้งแรกตั้งแต่อุปาทกขณะของปฐมภวังค์ และเกิดครั้งสุดท้าย ที่อุปาทกขณะของจุติจิต สำหรับพระอรหันต์เกิดครั้งสุดท้ายที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๒ ที่นับถอยหลังจากจุติจิตขึ้นไป

อุดุรูป เกิดขึ้นครั้งแรกที่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต และเกิดเรื่อย ๆ ไป แม้ว่าสัตว์นั้นจะตายไปแล้ว เป็นซากศพ เป็นกระดูก จี๋เถ่า หรือกลายเป็นดินแล้วก็ตาม อุดุรูปก็จะเกิดเรื่อยไปจนกระทั่งโลกถูกทำลาย

อาหารรูป เกิดขึ้นตั้งแต่โอชาซึมซาบเข้าไปสู่ร่างกายทั่วไป (ในสัปดาห์ที่ ๒-๓) และเกิดครั้งสุดท้ายที่ภังคกขณะของจุติจิต

๔๘. ถาม. รูปทั้ง ๔ มีกัมมรูป เป็นต้น ที่เกิดอยู่ในร่างกายของท่านจะดับเวลาไหน ให้แสดงโดยเฉพาะ ๆ และท่านอรธกถาจารย์ ฎีกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในมนุษยภูมิกินอาหารครั้งหนึ่งอยู่ไปได้ ๗ วัน ในเทวภูมินั้นกินอาหารครั้งหนึ่งอยู่ไปได้ ๑ เดือน หรือ ๒ เดือน แต่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า มนุษย์ไม่ได้กิน

อาหารก็อยู่ไปได้ ๗ เดือน หรือ ๑๐ เดือนก็มี อยากทราบว่ามนุษย์ชนิดนี้ ได้แก่ มนุษย์จำพวกไหน อยู่ได้โดยอาศัยอะไร?

ตอบ. แสดงการดับของรูปทั้ง ๔ คือ

กัมมขรูป ดับที่ภังคกขณะของจุติจิต

จิตตขรูปของปุถุชนหรือพระเสกขบุคคล เมื่อตายแล้วจิตตขรูปจะตั้งอยู่ต่อไปเท่ากับจิต ๑๖ ดวง

อุตฺตขรูป จะดับลงเมื่อโลกถูกทำลาย

อาหารขรูป เมื่อตายแล้ว ยังตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๗ ดวง แต่ไม่เต็มที คือ เท่ากับ ๕๐ ขณะเล็ก จึงจะดับลง

ตามที่พระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่ามนุษย์ไม่ได้กินอาหารก็อยู่ได้ตลอด ๗ เดือน หรือ ๑๐ เดือนก็มีนั้น ได้แก่ ทารกที่อยู่ในครรภ์มารดาโดยอาศัยอาหารที่มารดาบริโภคเข้าไป

๔๕. ถาม. ให้อธิบายบาลี ทั้ง ๒ ข้อนี้ ต่อไปนี้

๑. มรณกาลเ ปน จุติจิตฺโตปฺริสสตุตรสมจิตฺตสุตฺต ฐิติกาลมฺปาทาย กมฺมขรูปานิ น อุปฺปชฺชนฺติ ปุเรตรมฺปฺปนฺนานิ จ กมฺมขรูปานิ จุติจิตฺตสมกาลเเยว ปวตฺตติวฺวา นิรุชฺฌนฺติ

๒. ตโต ปรี จิตฺตหาหารขรูปญจ โวจฺฉิขฺชติ ?

ตอบ. อธิบายในบาลีข้อที่ ๑ ตั้งแต่ มรณกาลเ ปน เป็นต้นไปจนถึง นิรุชฺฌนฺติ อธิบายว่า กัมมขรูปเมื่อเริ่มเกิดตั้งแต่อุปปาตภังคขณะของปฏิสนธิจิต แล้วก็เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อย ๆ ไปไม่ขาดสาย ทุก ๆ ขณะของจิต ตลอดเวลาที่สัตว์นั้นยังมีชีวิตอยู่จนกระทั่งสัตว์นั้นตายลง และในเวลาทีสัตว์นั้นใกล้จะตาย กัมมขรูปเกิดเป็นครั้งสุดท้ายที่อุปปาตภังคขณะของจิตดวงที่ ๑๗ นับถอยหลังจาก จุติจิตขึ้นไป แล้วก็ไม่ได้เกิดอีกต่อไป ส่วนกัมมขรูปที่เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายนั้น เมื่อมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะของจิตแล้วก็ย่อมดับลง ฉะนั้น กัมมขรูปนี้จึงดับลงพร้อมกับจุติจิต

ในการที่กัมมชรูปเกิดเป็นครั้งสุดท้าย ที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๗ นั้นก็เพราะว่า ธรรมคาอายุของรูปหนึ่ง ๆ มีอายุเท่ากับจิต ๑๗ ขณะแล้วดับลง และจิตติดกับกัมมชรูปก็ต้องดับลงพร้อมกัน จึงจะเรียกว่า สัตว์นั้นตาย จิตติดเกิดขึ้นแล้วดับไปก่อนกัมมชรูปนั้นมีไม่ได้เลย ถ้ากัมมชรูปยังไม่ดับ จิตติดก็ย่อมไม่เกิด นี่เป็นไปตามสภาวะไม่มีสิ่งใดบังคับได้ ด้วยเหตุนี้การเกิดขึ้นครั้งสุดท้ายของกัมมชรูปจึงต้องเกิดที่ อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ที่นับถอยหลังจากจิตติดขึ้นไปดังกล่าวแล้ว

ในบาลีข้อ ๒ ที่ว่า ตโต ปรี เป็นต้นจนถึง โวจนินฺหติ อธิบายว่า นอกจากจิตติดของพระอรหันต์แล้ว จิตติดของปุถุชน และพระเสกขบุคคลทั้งหลายนั้น ย่อมทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น การเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายของจิตตชรูปจึงเกิดขึ้นที่อุปาทกขณะของจิตติด สำหรับพระอรหันต์นั้น จิตตชรูปเกิดเป็นครั้งสุดท้ายที่อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๒ ที่นับถอยหลังจากจิตติดขึ้นไป ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าแม้จิตติดจะดับลงแล้ว คือ ผู้นั้นตายแล้วก็ตาม จิตตชรูปก็ยังคงตั้งอยู่ต่อไปอีกเล็กน้อย คือ สำหรับปุถุชนและพระเสกขบุคคลเมื่อตายแล้ว จิตตชรูปยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๖ ดวง จึงจะดับ ส่วนพระอรหันต์เมื่อปรินิพพานแล้ว จิตตชรูปยังคงตั้งอยู่ต่อไปได้อีกเท่ากับจิต ๑๕ ดวงแล้วก็ดับ ที่กล่าวดังนี้ กล่าวตามสภาวะความเป็นไปแห่งวิถี รูปวิถีเท่านั้น ถ้ากล่าวโดยโวหารแล้ว กล่าวได้ว่าเมื่อตายแล้วจิตตชรูปก็ดับพร้อมกันไปด้วย ทั้งนี้ ก็เพราะว่าเวลาที่เทียบเท่ากับจิต ๑๕ หรือ ๑๖ ดวงนี้ ยังไม่เท่ากับเศษหนึ่งส่วนร้อยของ ๑ วินาที

สำหรับอาหารชรูปที่กล่าวไว้ว่า เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะของจิตนั้น เมื่อถึงภังคกขณะของจิตติด อาหารชรูปยังเกิดขึ้นได้เป็นครั้งสุดท้าย และเมื่อจิตติดดับลงแล้ว สำหรับในกามบุคคล อาหารชรูปที่เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายยังคงตั้งอยู่ได้อีกเท่ากับจิต ๑๗ ดวง แต่ไม่เต็มที คือ เท่ากับ ๕๐ ขณะเล็กเท่านั้น

ส่วนพรหมทั้งหลายนั้น ไม่มีอาหารชรูปเกิดอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่ต้องกล่าวถึงอีก

๕๐. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้ และใน ๓๑ ภูมิทั้งหมดจะเป็นไปตามคาถานั้น
ได้หรือไม่ให้อธิบาย ?

อิจุเจว มตตตฺตานํ

ปุนเทว ภวนฺตฺเร

ปฏิสนฺธิมฺปาทย

ตถารูปํ ปวตฺตฺนฺติ ?

ตอบ. แปลความว่า ในสันดานแห่งสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากโลกนี้แล้ว รูปทั้ง
๔ สมุฏฐานย่อมเกิดอีกในภพใหม่ ตั้งแต่ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ทำนองเดียวกันกับ
ภพนี้ ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว

และใน ๓๑ ภูมิทั้งหมดจะเป็นไปตามคาถานี้ไม่ได้ เพราะในบรรดาภูมิทั้ง
๓๑ นั้น บางภูมิรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานก็เกิดได้ครบ บางภูมิก็เกิดได้ไม่ครบ ถ้าสัตว์
นั้นไปเกิดในกามภูมิ ๑๑ กัมมขรูป จิตตขรูป อุดุขรูป อาหารขรูป ย่อมเกิดได้ ถ้า
เกิดในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) กัมมขรูป จิตตขรูป อุดุขรูป ย่อมเกิดได้
ถ้าเกิดในอสัญญสัตตภูมิ ๑ กัมมขรูป อุดุขรูป ย่อมเกิดได้ ถ้าเกิดในอรุปภูมิ ๔
แล้ว รูปทั้ง ๔ สมุฏฐานเกิดไม่ได้เลย ฉะนั้น ใน ๓๑ ภูมิ จึงเป็นไปตามคาถาตาม
สมควรแก่ภูมิเท่านั้น

จบปัญหาและเฉลยในรูปปรมัตถ์

ปัญหาและเฉลยในนิพพานปรมัตถ์

๑. ถาม. ท่านกล่าวว่า ธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขั้น ๕ นั้น ชื่อว่า นิพพาน เพราะเหตุใด นิพพานจัดเป็นธรรมจำพวกไหน เข้าไปรู้แจ้งได้ด้วยญาณอะไร นิพพานเป็นอารมณ์โดยตรงของธรรมพวกไหน ? ให้อธิบายและยกหลักฐาน พร้อมทั้งคำแปลประกอบด้วย

ตอบ. ธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขั้น ๕ นั้น ชื่อว่า นิพพาน เพราะพ้นจากตัณหาแล้ว นิพพานจัดเป็นโลกุตตรธรรม สามารถเข้าไปรู้แจ้งได้ด้วยปัญญาที่อยู่ในมัคคจิตทั้ง ๔ เป็นอารมณ์โดยตรงของโลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ ดังที่พระอนุรุทธาจารย์แสดงไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหปกรณัม ว่า “นิพพานํ ปน โล กุตฺตรสฺสขาคํ จตุมกฺขณานิ สจฺจิกาทพฺมํ มกฺขผลานิ มารมฺมณญฺมํ วานสฺสขาทาย ตณฺหาย นิภฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺติ ปวฺจจติ”

ท่านกล่าวถึงนิพพานอันเป็นโลกุตตรธรรม ที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรคและผลนั้นว่า นิพพาน เพราะพ้นจากตัณหา ที่เรียกว่า วาน เสียแล้ว

๒. ถาม. ให้แปลคาถาดังต่อไปนี้ พร้อมคำอธิบายโดยเฉพาะ ?

ปทมจฺจุตมจฺจนฺตํ อสฺสขตมฺนฺตฺตํ

นิพฺพานมิตฺติ ภาสณฺติ วานมฺตฺตา มฺหสฺสโย

ตอบ. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่ คือ สิ้นขั้น ๕ สมาริขั้น ๕ ปัญญาขั้น ๕ ผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าวว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่ได้เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงไปจากขั้น ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่า นิพพาน

อธิบายในคาถาข้อนี้ว่า พระอนุรุทธาจารย์ พรรณนาคุณของพระนิพพาน และแสดงให้เห็นว่า นิพพานนั้นคืออะไร

การพรรณนาคุณของพระนิพพานในคานานี้มีอยู่ ๕ บท คือ ปท อจฺจุตํ อจฺจนตํ อสฺสขตํ และอนุตฺตรํ รวมเป็น ๕ บทเหล่านี้ เป็นสภาพของพระนิพพาน ฉะนั้น ธรรมใดมีสภาพ ๕ อย่างดังกล่าวมาแล้วนี้ ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า พระนิพพาน ตามคำกล่าวของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย

คำว่า ปท แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

คำว่า อจฺจุตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้วความตายก็ไม่มี ได้แก่ พระนิพพาน

คำว่า อจฺจนตํ แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนั้นก้าวล่วงขั้น ๕ ที่ดับไปแล้ว คือ ปุพฺพันตขันธ์ และก้าวล่วงขั้น ๕ ที่จะเกิดขึ้นข้างหน้า คือ อปรันตขันธ์ แม้ว่าไม่ได้แสดงการก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็จริง แต่เมื่อได้แสดงการก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตแล้ว การแสดงการก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็เป็นอันสำเร็จไปด้วย เพราะขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันนี้เอง ที่เป็นอนาคตของขั้น ๕ ที่ล่วงไปแล้ว และจะเป็นอดีตของขั้น ๕ ที่จะเกิดขึ้นข้างหน้า ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสดงการก้าวล่วงปัจจุบันขั้น ๕ โดยเฉพาะ และเป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ เรียกว่า กาลวิมุตติ และเป็นธรรมที่พ้นจากขั้น เรียกว่า ขันธวิมุตติ

คำว่า อสฺสขตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนี้เป็นธรรมที่ไม่ใช่จิต เจตสิก รูป เพราะธรรมดาจิต เจตสิก รูป เหล่านี้เกิดขึ้นได้โดยมีปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุดุ อาหาร อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ เป็นผู้ปรุงแต่ง เรียกว่า สังขตธรรม

เมื่อพูดโดยสามัญแล้ว คำว่า อสังขตธรรม ก็ได้แก่บัญญัติด้วย แต่ในที่นี้แสดงเฉพาะปรมัตถธรรมซึ่งเป็นธรรมที่มีจริง ๆ ฉะนั้น อสังขตธรรมในที่นี้จึงหมายถึงพระนิพพานเท่านั้น

คำว่า อนุตฺตโร แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่น ๆ ที่จะประเสริฐกว่าพระนิพพานนั้นไม่มีเลย

เมื่อว่าโดยส่วนรวมแล้ว อนุตตรธรรม ก็ได้แก่ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ เจตสิก ๓๖ และนิพพาน แต่สำหรับในที่นี้หมายถึงพระนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะคาถาที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอย่างเดียว

๓.ถาม. คำว่านิพพานเมื่อแยกบทออกแล้วมีกี่บท และให้แสดงความหมายของ บทนั้น ๆ ด้วย และจงแปลวจนัตถะดังต่อไปนี้

วินติ สลฺยพฺพตีติ = วานํ

วานโต นิคุขณฺตนฺติ = นิพฺพานํ

ตอบ. คำว่านิพพานเมื่อแยกบทออกแล้วมี ๒ บท คือ นิ+วาน นิ แปลว่า พ้น วาน แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องร้อยรัด หมายถึง ตัณหา เมื่อรวม ๒ บทเข้ากันแล้ว เป็น นิวาน แปลว่า ธรรมที่พ้นจากเครื่องร้อยรัด หมายถึง พ้นจากตัณหา

วินติ สลฺยพฺพตีติ = วานํ แปลว่า ธรรมชาติใดย่อมเป็นผู้ร้อยรัดไว้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วาน ได้แก่ ตัณหา

วานโต นิคุขณฺตนฺติ = นิพฺพานํ แปลว่า ธรรมชาติใดย่อมพ้นจากเครื่องร้อยรัด คือ ตัณหา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นิพพาน

๔.ถาม. ตัณหา ชื่อว่า วาน เพราะเหตุใด และตั้งชื่อว่า นิพพาน นั้นก็ยกตัณหาขึ้นเป็นประธานอยู่ในชื่อนั้น ดูก็ไม่น่าจะเป็นชื่อของธรรมที่ประเสริฐ แต่ชื่อพระนิพพานเป็นชื่อของธรรมประเสริฐ อยากทราบว่าเป็นไปได้เพราะเหตุใด ให้อธิบาย ?

ตอบ. ตัณหา คือ ความพอใจติดใจในอารมณ์ต่าง ๆ และความพอใจติดใจในอารมณ์นี้เอง เป็นผู้ร้อยรัดสัตว์ไว้ไม่ให้หลุดพ้นจากความตาย เหมือนหนึ่งช่างเย็บผ้าเอาผ้าหลาย ๆ ชิ้นมาเย็บติดต่อกัน ฉนั้นใด ตัณหาก็ก่เปรียบเหมือนช่างเย็บผ้า

คือ เกี้ยวสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพเก่าให้ติดต่อกับภพใหม่เรื่อย ๆ ไป ไม่มีกำหนดว่า จะสิ้นสุดลงเมื่อใด ด้วยเหตุนี้ ตัณหา จึงได้ชื่อว่า วาน

สำหรับพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาไปแล้ว ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า นิพาน คำว่า “วาน” เป็นชื่อของกรรมที่ไม่ดี แต่เมื่อมีคำว่า “นิ” ประกอบอยู่ข้างหน้าแล้ว ก็กลายเป็นชื่อของสิ่งที่ดีที่สุดไป เช่นเดียวกับผู้ที่ชื่อว่า พระชีนาสพ คำว่า ชีนาสพ นี้ เมื่อแยกบทออกแล้วได้ ๒ บท คือ ชิน+ อาสว ชิน แปลว่า หมด อาสว แปลว่า ธรรมที่ไหลไปได้ใน ๓๑ ภูมิ ได้แก่ โลกะ ทิณฺณิโมหะ ชื่อว่า อาสวะ ซึ่งเป็นของไม่ดี แต่เมื่อเอาคำว่า ชิน เติมลงข้างหน้าแล้ว กลายเป็นสิ่งที่ดีไป ว่าโดยบุคคล ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น

๕.ถาม. พระนิพพานเมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้วมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ให้แสดงความหมายของสภาวะลักษณะนั้นด้วย ?

ตอบ. พระนิพพานเมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้วมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหมด

๖.ถาม. ให้แสดงความแตกต่างกันระหว่างสุอุปาทิเสสนิพพาน กับ อนุอุปาทิเสสนิพพาน และจงจำแนกนิพพานทั้ง ๒ อย่างนี้โดยบุคคล ?

ตอบ. สุอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับขันธ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย เมื่อว่าโดยบุคคลแล้ว ก็ได้แก่ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

อนุอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขันธ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่ เมื่อว่าโดยบุคคล ได้แก่ พระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว

๗.ถาม. คำว่า อุปาทิ ที่อยู่ในบทว่า สุอุปาทิเสสนิพพาน นั้น องค์ธรรมใดแก่อะไร จัดเป็นขันธได้เท่าใด ?

ตอบ. คำว่า อุปาทิ ที่อยู่ในบทว่า สอุปาทิสเสนนิพพาน นั้น องค์ธรรมได้แก่ วิบากจิต เจตสิก และกัมมชรูป จัดเป็นชั้นที่ได้ชั้น ๕

๘.ถาม. ให้แสดงความหมายในนิพพานทั้ง ๒ คือ ทิฏฐธัมมนิพพาน และ สัมปรายิกนิพพาน ?

ตอบ. ทิฏฐธัมมนิพพาน หมายถึง พระอรหันต์ทั้งหลายได้เข้าไปรู้แจ้งในนิพพานนั้น ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่

สัมปรายิกนิพพาน หมายถึง พระอรหันต์ทั้งหลาย ที่ได้เข้าถึงพระนิพพานและปรินิพพานไปแล้ว

๙.ถาม. นิพพาน เมื่อว่าโดยอาการที่เป็นอยู่แล้วมีกี่อย่าง คืออะไรบ้าง ให้แสดงความหมายของนิพพานนั้นโดยสังเขป ?

ตอบ. นิพพาน เมื่อว่าโดยอาการที่เป็นอยู่แล้วมี ๓ อย่าง คือ

๑. สุตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น สุตตสันจากกิเลสชั้น ๕

๒. อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิต เครื่องหมาย รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะแต่อย่างใดเลย

๓. อัปฺปฺลิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในพระนิพพานนั้น

๑๐. ถาม. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า ผู้ที่ยังมีความยินดีในการเกิดอยู่นั้น ไม่ควรปรารถนา นิพพานประการหนึ่ง บัณฑิตบางพวกก็กล่าวว่า ผู้ที่ยังไม่เบื่อในร่างกายของตนและของคนอื่นนั้น ก็ไม่ควรปรารถนานิพพาน และบัณฑิตบางพวกก็กล่าวว่า ผู้ที่ยังมีความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส คิดนึกอยู่นั้น ก็ยังไม่ควรปรารถนานิพพาน คำกล่าวเหล่านี้มีเหตุผลอย่างไร ให้อธิบายคำพูดทั้ง ๓ ข้อนี้โดยเฉพาะ ๆ ?

ตอบ. การที่บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า ผู้ที่มีความยินดีในการเกิดอยู่ ไม่ควรปรารณานิพพานนั้น เพราะการที่บุคคลผู้นั้นยังมีความยินดีในการเกิดอยู่ ย่อมแสดงว่า ยังมีกิเลสและต้องการจันท์ ๕ แต่สภาพของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและจันท์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย จึงเรียกว่า สุนฺยตฺตนิพพาน ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ยังมีความยินดีในการเกิด จึงไม่ควรปรารณานิพพาน

บัณฑิตบางท่านกล่าวว่า ผู้ที่ยังไม่เบื่อในร่างกายของตนและของคนอื่นก็ไม่ควรปรารณานิพพาน เพราะร่างกายที่ปรากฏขึ้นนั้น ก็คือ จันท์ ๕ ปรากฏเป็นนิमितเครื่องหมาย รูปร่าง สัตถฐาน สีสัน วรรณะ แต่สภาพของพระนิพพานนั้นไม่มีนิमितเครื่องหมายแต่อย่างใดเลย จึงชื่อว่า อนิมิตฺตนิพพาน ด้วยเหตุนี้ผู้ยังไม่เบื่อในร่างกายจึงไม่ควรปรารณาพระนิพพาน

ส่วนที่บัณฑิตกล่าวว่า ผู้ที่ยังมีความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นึกคิด อยู่ นั้น ก็ยังไม่ควรปรารณาพระนิพพาน เพราะรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นึกคิด เป็นสังขตธรรม ธรรมดาสังขตธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปก็ตาม นามก็ตามอย่างใดอย่างหนึ่ง ล้วนแต่เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะทั้งสิ้น แต่สภาพของพระนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการ จึงชื่อว่า อัปปณฺหิตนิพพาน ฉะนั้นบุคคลใดที่มีความยินดีดังกล่าวแล้ว จึงไม่ควรปรารณาพระนิพพาน

๑๑. ถาม. ธรรมดาจิต เจตสิกนั้น ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะเหมือนกับร่างกาย ของสัตว์อยู่แล้ว ฉะนั้น จิตเจตสิกเหล่านี้ จะเรียกว่า อนิมิตฺตนิพพาน ได้หรือไม่ให้อธิบาย ?

ตอบ. ธรรมดาจิต เจตสิก นั้น ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะ เหมือนรูปจันท์ก็จริง แต่ความเกิดดับสืบต่อกันของนามจันท์ ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและปรจิตตวิฆานนอภิญญาลาภิบุคคลทั้งหลาย ย่อมเห็นได้ด้วยปัญญา คล้ายกับว่า นามจันท์ ๔ นี้มีรูปร่างสัณฐาน ฉะนั้น จึงมีนิमितเครื่องหมาย จะเรียกว่า

อนิมิตตนิพพาน ไม่ได้ เพราะความเป็นอยู่ของพระนิพพานไม่เป็นเช่นนั้นแต่ประการใดเลย

๑๒. ถาม. อรหัตตผลจิตและเจตสิกที่ประกอบนี้ เป็นธรรมที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ ไม่ใช่ เป็นอารมณ์ของตัณหา ไม่ได้ประกอบกับตัณหา และผู้เป็นเจ้าของจิตนั้นก็ไม่มีกิเลสแล้ว แต่ทำไมอรหัตตผลจิต จึงเรียกว่า อปปณิหิตนิพพาน ไม่ได้? ให้อธิบาย

ตอบ. อรหัตตผลจิตและเจตสิกที่ประกอบเหล่านั้น แม้ว่าจะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่ประกอบกับตัณหากิจจริง แต่ก็ยังไม่พ้นจากความ เป็นปณิหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล ส่วนพระนิพพานนั้นไม่ได้เกิดอยู่ภายในบุคคล ฉะนั้นจะเรียกอรหัตตผลจิตและเจตสิกที่ประกอบว่า อปปณิหิตนิพพานไม่ได้

๑๓. ถาม. ให้แสดงองค์ธรรมในบทดังต่อไปนี้ ๑. สุธมฺมุตตะ ๒. นิमितตะ ๓. ปณิหิตะ

ตอบ. ๑. สุธมฺมุตตะ	องค์ธรรมได้แก่	นิพพาน
๒. นิमितตะ	องค์ธรรมได้แก่	ขันธ ๕
๓. ปณิหิตะ	องค์ธรรมได้แก่	ขันธ ๕

๑๔. ถาม. ในขณะที่เข้าสมาบัติอยู่นั้น มีความรู้สึกคล้ายกับ ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้ถูกต้อง ได้นึกคิด หรือไม่ ? ให้อธิบายตามความเข้าใจของท่าน

ตอบ. ตามธรรมดาในขณะที่เข้าสมาบัติอยู่นั้น ผลจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสาย และอารมณ์ของผลจิตเหล่านั้น คือ นิพพาน สภาพของนิพพานนั้นเป็นสุทธมุตตะ คือ สุทธิสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ เป็นอนิมิตตะ ไม่มีนิमितเครื่องหมาย และเป็นอปปณิหิตะ ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการ กล่าวง่ายๆ ก็คือ สภาพของพระนิพพานนั้นไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย นอกจากสภาพความดับสิ้นจากขันธ ๕ ทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนั้น

ในขณะที่เข้าผลสมาบัติอยู่จะมีความรู้สึกคล้ายกับ ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้
ถูกต้อง ได้นึกคิด ไม่ได้

๑๕. ถาม. ความปรารถนาพระนิพพาน ที่จัดว่าเป็นวิภวตัณหานั้น เป็นอย่างไรให้อธิบาย?

ตอบ. ความปรารถนาของพระนิพพาน ที่จัดว่าเป็นวิภวตัณหานั้น คือ ผู้ที่ไม่เข้าใจในสภาพความเป็นอยู่ของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้นไม่มีความทุกข์กายทุกข์ใจแต่ประการใด มีแต่ความสุข เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากโลก เช่นนี้แล้วก็เกิดความอยากได้พระนิพพาน เพราะต้องการความสุขกายสุขใจที่ไม่เกี่ยวกับโลก และไม่ต้องการความเกิด แก่ เจ็บ ตาย แต่คิดไม่ถึงว่าสภาพความไม่เกิดของพระนิพพานนั้นคืออะไร เพราะธรรมดาความสุขกาย สุขใจ จะเกิดขึ้นโดยไม่เกี่ยวกับการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม ที่อยู่ในโลกนั้นไม่มี ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้จัดเป็น วิภวตัณหา

๑๖. ถาม. ให้แสดงความหมายเนื้อความของพระนิพพานมาโดยลำดับ ?

ตอบ. นิพพาน มี ๑ คือ

ธรรมที่สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหมด

นิพพาน มี ๒ คือ

๑. นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

๒. นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว

นิพพาน มี ๓ คือ

๑. อาการเป็นไปที่สูญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕

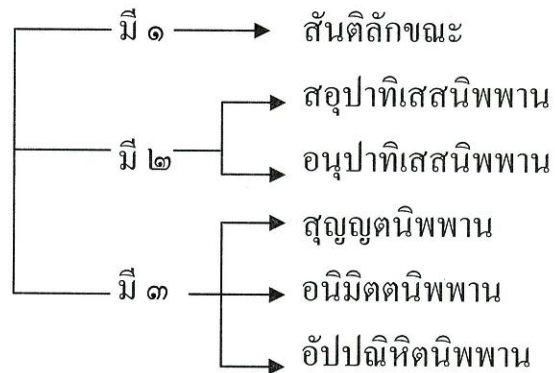
๒. อาการเป็นไปที่ไม่มีนิमित รูปร่าง สันฐาน สี สันวรณะ

๓. อาการเป็นไปที่ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มี

ตัณหาที่เป็นตัวต้องการ

๑๗. ถาม. จงแสดงภาพของพระนิพพานปรমัตถ์ ๑-๒-๓ มาโดยลำดับ ?

ตอบ. แสดงภาพของพระนิพพานปรมัตถ์ ๑-๒-๓ มาโดยลำดับดังนี้

จบปัญหาและเฉลยในนิพพานปรมัตถ์

จบปัญหาและเฉลยชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำปรารภ

อิมินา ปุณณกมฺเมน

พุทธโธ โหมิ อนาคเต

ยตุถ ยตุถ ภเว ชาโต

มา ทลิตุโท ภวามหํ

ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่เกิดจากการแต่งปกรณนี้ ขอให้ข้าพเจ้าได้ปัญญาธิก
สัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า และขออย่าให้ข้าพเจ้าเป็นคนยากจนในภพ
ต่างๆ ที่ยังต้องเกิดอยู่

อปฺปุตฺตํ ยาว พุทฺธตฺตํ

ปญฺญาธิกํ ภวามิหํ

ชาติสรวณานิโก ว

เขฎฺฐเสฎฺฐโง นิรฺนตรํ

ตราบใด ที่ปัญญาธิกพุทธภาวะของข้าพเจ้า ยังไม่ถึงซึ่งสัมฤทธิ์ผล ขอให้
ข้าพเจ้าเป็นผู้เจริญเป็นผู้ประเสริฐ และมีญาณอันเป็นเครื่องระลึกชาติได้
ตลอดกาลนิรันดร์

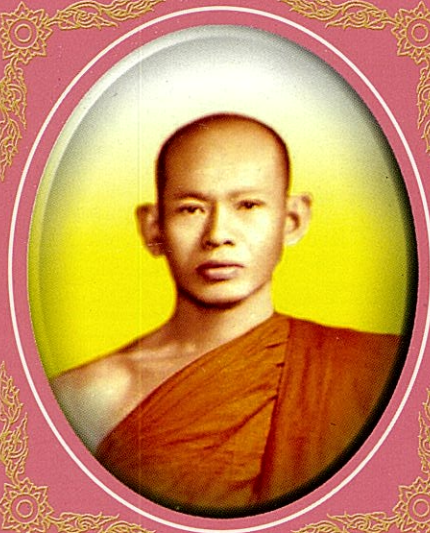
กเรยฺยํ คารวํ ครุ

มานะยฺยํ มานนารหํ

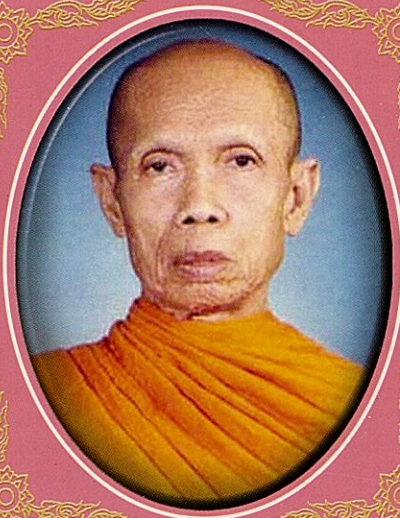
วนุเทยฺยํ วนุทนารหํ

ปุเชยฺยํ ปุชนารหํ

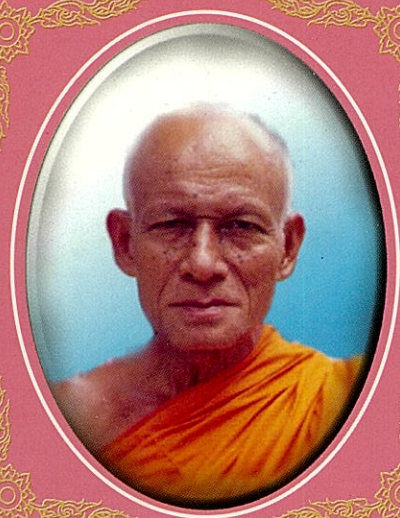
ขอให้ข้าพเจ้าได้เคารพผู้ที่ควรเคารพ ขอให้ข้าพเจ้าได้นับถือผู้ที่ควรนับ
ถือ ขอให้ข้าพเจ้าได้กราบไหว้ผู้ที่ควรกราบไหว้ ขอให้ข้าพเจ้าบูชาผู้ควรบูชา

พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๑

พระศรีคัมภีรญาณ (ดวลย์ ญาณจารี)
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๒

พระธรรมธีรราชมหานี
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๓

อภิวรรณมหาวิทยาด้อยแห่งประเทศไทย
วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
ป.ณ.บางกอกน้อย ๑๐๓๐๐ / ป.ณ.หน้าพระลาน ๑๐๒๐๐

โทร. ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๑๒-๑๐๔๔